

SRMC Journal

Volume-1

No.-1

2020

Published By:
Sita-Ramesh Multiple Campus
Research Management Cell
Buddhashanti Rural Municipality-1,
Budhabare, Jhapa

SRMC Journal

Volume-1

No. -1

2020

Published By:
Research Management Cell
Sita-Ramesh Multiple Campus

Buddhashanti Rural Municipality-1, Budhabare, Jhapa

Phone No.023-555557

Web: www.sitarameshcampus.edu.np

Gmail : sitarames2067@gmail.com

Advisor

Mr. Keshab Dhungel

Executive Editor

Mr. Santosh Bhandari

Editors

Mr. Shekhar Dhungana

Mr. Radhakrishna Bhattarai

Mr. Yubaraj Adhikari

सम्पादकीय.....

शिक्षा ज्ञानको ज्योति तथा मानव विकासको महत्वपूर्ण संवाहक शक्ति हो । शिक्षाको माध्यमबाट नै व्यक्तिमा सिर्जनशील क्षमता र दक्षताको विकास हुन गई विश्वव्यापी प्रतिस्पर्धामा आफूलाई उभ्याउने सक्षमताको विकास हुन्छ । व्यक्तिमा विकसित सिर्जनशील क्षमताले नयाँ-नयाँ विचार मान्यता र धारणाहरूको प्रतिपादन गरी समाज रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ साथै शैक्षिक प्रणाली सामाजिक समस्याहरू निराकरण गर्ने तथा नयाँ विचारहरूको प्रतिपादन र प्रयोग गर्दै सामाजिक परिवेशलाई समयसापेक्ष नयाँ गति प्रदान गर्ने किसिमको हुनुपर्दछ । यसका लागि खोज, अनुसन्धानमूलक लेखन तथा प्रस्तुतीकरणमा प्राज्ञिक वर्गको कलम चल्न जरुरी छ । लेखन शब्दहरूको सङ्कलन र संयोजनको रूपमा मात्र नभएर विषयवस्तुमा आधारित ज्ञानवर्द्धक, समस्याहरूलाई प्रस्फुटन गर्ने सक्ने, समाधानतर्फ केन्द्रित गर्न अग्रसर प्रकृतिको, स्वतन्त्र र मौलिक शैलीमा आधारित, खोजमूलक भएमा शैक्षिक परिवेश साथै शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा अनुसन्धानमूलक दृष्टिकोणलाई प्रवेश गराइ शैक्षिक उन्नयनमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्दछ । यिनै पक्षहरूलाई मध्यनजर गरी सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसले पहिलो प्रयासस्वरूप पथम अड्क SRMC Journal 2020 प्रकाशन गर्ने जमको गरेको छ ।

यस अड्कमा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत सहायक प्राध्यापक तथा क्याम्पस सञ्चालक समितिका व्यक्तित्वहरूका लेखहरू समावेश गरिएको छ । यसबाट पाठक वर्गलाई केही न केही थप नयाँ विचार, धारणा र परिवेशको ज्ञान प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ । लेखको माध्यमबाट आफ्नो अध्ययनमूलक विषयगत दक्षता, अनुभव र विचार प्रस्तुत गर्ने सम्पूर्ण लेखकहरू धन्यवादका हकदार हुनुहन्छ भने क्याम्पस प्रमुख, सहायक क्याम्पस प्रमुख, विभागीय प्रमुखहरू, क्याम्पसमा कार्यरत सहायक प्राध्यापक तथा कर्मचारीवर्ग एवम् क्याम्पस सञ्चालक समितिका सम्पूर्ण पदाधिकारी र सदस्यहरूप्रति अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति (RMC) सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ ।

अन्त्यमा यो प्रथम प्रयास सम्बन्धमा पाठक वर्गबाट प्राप्त अमूल्य, सकारात्मक र रचनात्मक सुझावहरू आगामी प्रकाशनमा मार्गदर्शनको रूपमा रहने कुरालाई आत्मसात् गर्दै आगामी प्रकाशनहरूको सुधार तथा स्तरवृद्धिमा सबै पक्षबाट निरन्तर सल्लाह, सुझाव तथा सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ ।

धन्यवाद ।

अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति
सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस
बुद्धशान्ति-१, बुधबारे, झापा

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	Significance of Schizoznalysis in Bijay Malla's "Anuradha"	Shekhar Dhungana	१
२.	मरुभूमिका लेखक एकाइकी विश्लेषण	केशव ढुङ्गेल	६
३.	बुद्धशान्ति गाउँपालिकामा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको संस्कार	गड्गालाल धिमाल	१०
४.	औपन्यासिक तत्वका आधारमा “खैरिनीघाट” उपन्यास : एक अध्ययन	राधाकृष्ण भट्टराई	१७
५.	बुद्धशान्ति सामुदायिक विद्यालयमा अड्ग्रेजी माध्यम ; हाँस कि बकुल्लो ?	गणेश निरौला	३०
६.	जागिर गर्ने महिलाहरूले भोगनुपरेका पारिवारिक तथा सामाजिक समस्या र न्यूनीकरणका उपायहरु एक अध्ययन	हेमन्ता भण्डारी	३७
७.	नेपाली नाटकको विकासक्रम	बेनुप्रसाद पनेरु	४७
८.	सहकारी संस्थाको सामाजिक सेवा योगदान एक अध्ययन	इन्द्रराज अर्याल	५४
९.	नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या र समाधानका उपायहरु	माधवप्रसाद बराल	६१
१०.	छन्दको सैद्धान्तिक स्वरूप, प्रकार र प्रयोग	हरिनारायण खतिवडा	७०
११.	‘माछो, माछो भ्यागुतो’ कथाको सान्दर्भिकता व्यङ्गय र सन्देश	खगेन्द्रप्रसाद नेपाल	९०
१२.	उपभोक्ता अधिकार र वर्तमान कानूनी व्यवस्था : एक अध्ययन	लीलाराज नेपाल	९६
१३.	“स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र चुनौती” बुद्धशान्ति गाउँपालिका एक अध्ययन	रजिना बराल	१०१
१४.	‘नेपालमा नयाँ लेखा प्रणाली/विधिसम्मको विकास यात्रा’ एक सङ्क्षिप्त अध्ययन	युवराज अधिकारी	१०८

Significance of Schizoanalysis in Bijay Malla's "Anuradha"

Abstract

This article sheds lights in its schizoanalytic significance in Bijay Malla's Novel Anuradha. Mallas Anuradha is regarded as minor classic dealing with the psychological problem of the characters. The novel has been mostly studied from the light of Freudian Psychoanalysis and Oedipus metaphor. This study lights the necessity of schizoanalysis going beyond the limitation of Freudian psychoanalysis with the help of post Freudian schizoanalysis of Deleuze and Guattarai. In the course of validity of schizoanalysis the study focuses how patriarchal and capitalist values are responsible to cause Anuradha a schizophrenic character.

Key Words: Schizoanalysis, desire, Psychoanalysis, deterritorialization, reterritorialization,

'This article focuses on the significance of Schizoanalysis in Bijay malla's novel "Anuradha", through the projection of Anuradha as a schizophrenic character. It aims to show the relationship between psyche and social system. While doing so it offers critique of Freudian psychoanalysis but it does not challenge the Freudian psychoanalysis rather it focuses on the invalidity of it in the context of the novel *Anuradha*. Anuradha's madness is outcome of same repressive social system where every individual is schizophrenic one. In this way, this research contends on that Anuradha's insanity is the way of critiquing the repressive nature of existing social system. Anuradha is the second novel of Malla that deals with the theme of psychology. This novel has the distinct place in the history of Nepali Literature. It is written in 2018 BS by Bijaya Malla and is translated by larry Hartsell in 2007 A.D. Bijaya Malla is the famous name in the field of women psychology in Nepali Literature. This novel also brought modern psychoanalytic perspective in Nepali Literature. Malla's Anuradha has received many critical responses since its publication in 2018 BS. Different critics have read the text differently.

The novel is a story of a beautiful character Anuradaha, who turns out to be mad because of torture she bears in her family and society. The torture Anuradha gets from her family and society are the result of her mother's envious nature towards her that Anuradha is going to seize her status. Her mother cannot tolerate Anuradha's intimacy towards her father that's why she secretly plans Anuradha's marriage to an wealthy and renowned person named Ratnaman, who has a good position in government sector. Komalman, the person who helps and loves

Schizophrenic Anuradha, has the reason to be married. He does not want the girl whom he marries confiscate his love to his dead mother. It seems to be resulted from his oedipal relationship with his mother. He narrates the reason for remaining a bachelor evading marriage as:

After my father's death, I was never separated from my mother as I grew up. My mother was everything to me. Even after I came of age, I never left her, but now she had died I was alone and filled with emptiness and loneliness. From that time I began to have a horror of women. It was possible that I suspected those women were trying to snatch away my love for my mother. So I had no interest in marriage. (39-40)

It shows that, this novel appears a psychological novel that focuses on human nature which is guided by repressive psychosexual instinct as defined by Sigmund Freud i.e. Oedipus complex and Electra complex. However, drawing upon a Deleuze and Guattari's anti-Oedipus notion, this research asserts that human nature is not merely guided by repressive sexual desire rather by various socioeconomic factors Anuradha's marriage is suddenly fixed with Ratnaman by her mother without informing her because she used to live with her father in India most of the time, far from her mother, being the well loved daughter. Her close relationship with father is intolerable for the mother. So, she becomes a victim of mother's treachery. In this way Anuradha goes under various psychological suffering and untimely turns out to be mad. These all events centre on the nature of mother and daughter relation as defined by Freud. Apart from this Freudian psychoanalysis this novel offers anti Freudian psychoanalysis too that human is not merely guided by repressive sexual desire but many different socio economic forces are equally responsible to govern a human mind. The basis for the forceful marriage of Anuradha with the wealthy Director Ratnaman is the lavish wealth he possesses. The capital or the wealth of the person is the thing to manipulate the desire and tame the beauty of Anuradha but it fails to do so in the Novel. But the repression leaves her deranged or schizophrenic.

This study contents that the cause of Anuradha's insanity in the novel is a consequences of evil treatment of capitalistic society as well as various other socioeconomic factors. While doing so, the study uses insanity as strategy to resist and criticize not only the existing socio political forces, but also criticizing and showing the drawbacks and the invalidity of Freudian psychological analysis.

Krishna Hari Baral and Netra Atam in Upayas Siddhanth Ra Nepali Upayas analyze the text on the basis of Freudian psychoanalysis. They have explained the causes of Anuradha's paranoia explicitly. According to them Anuradha is guided

by the feeling of revenge killing Ratnaman. The feeling revenge remains in her mind permanently that make her to lose consciousness. They have viewed the text as follows, "The causes of Anuradha's neurosis from paranoia are based on research and analysis. Anuradha has been presented as a rebellious character that fights against traditional belief and patriarchal domination". (My Trans. 141)

Taranath Sharma while presenting the historical introduction of Nepali literature expresses his views on the novel Anuradha says that "[T]he writer has presented the crazy idiosyncrasy and drunkard characters as he strongly holds the belief that those human behaviors and nature can be explored through the portrayal of insane character in the novel. This novel is supported by Freudian psychoanalysis, social realism and existentialism" (My Trans.82). Apart from Freudian psychoanalysis, he has seen the reflection of social reality and struggle of individual for existence in this novel.

Basu Rimal presents his views about Anuradha as "abnormal person suffering from sexual trauma is a great problem of society" (My Trans.138-39). Anuradha is sufferer of the same kind of problem in Malla's novel Amuradha as Rimal observes. He socializes the suffering of individual by linking Anuradha's insanity to the society. Though the text has been read from various perspectives there exists a strong need to carry out a research on this text from the new perspective. This study is based on post-Freudian psychoanalysis of Deleuze and Guattari's perspective. Their criticism of Freudian psychoanalysis and its de-territorialisation and its re-territorialisation as schizoanalysis and critique of capitalism can be applied to prove the argument. Their model of study to the human desire became very prominent alternative to Freudian psychoanalysis to study the schizophrenia of modern people after mid twentieth century because they conclude the real nature of human desire as the production of capitalism that is founded not only on the libidinal lack but the multiple lacks produced by the capitalist mode of production.

During the 1950s and 1960s, Guattarai came to see the analysis of individual as inextricably tied to the psychology of groups and intuitions. For him Freud had recognized the unconscious is marked in an indelible way by the structural relations of social groups and by their diverse modes of communication. He argues an individual's libidinal attachments are social. For Delueze and Guatteri, psychoanalytic of Freud is monolithic, outdated, reductionist and mythic. Freud relates everything a child with sex. If woman breast-feeds her child, Freud relates it with appeasement of represent sexual desire. But for the essayists it means of child's sustenance. They say psychoanalysis is a tyrant; it makes us all Oedipus. Psychoanalysis imposes the oedipal model forcefully makes us weak and disabled. It turns us against our own blood, flesh and makes us guilty of the incestuous relationship.

SRMC Journal

It makes everyone Hamlet like figure who only thinks and kills heroism and greatness. So, in this age of late capitalism that demands action, it is outdated.

They claim that in the ancient times, society was considered to be a whole. But, with the beginning of capitalism, fragmentation entered and began to rule over society and the humanity. So, now the whole cannot be imagined. Capitalism has caused Schizophrenia. In this capitalistic society where the person does not care about or comes to terms with others, only the fragments of those individual can be found. The society is equal to those fragments which include the desiring individuals having productive and unproductive desires. Because psychoanalysis cannot study such a society, they proposed a new mode of analysis called schizoanalysis. It is no longer therapeutic like the psychoanalysis but it is a study of an individual who is suffering from the mental disease. Since a man in this age of capitalism is schizophrenic, schizianalysis is necessary which understands the man in totalities. This method of analysis has two tasks de-territorialisation and re-territorialisation. It has to de-territorialize the psychoanalytic model of Freud and re-territorialize the new land in which a man will be considered as a part, not a whole. Schizoanalysis holds the view that libido, which Freud associated merely with sex, is no longer sexual or instinctual but social. Schizoanalysis deals with an individual desires who have social and political affiliation. It studies the creative nature of desiring machines.

Anuradha has been made the desiring machine in the novel her desire is not confined only to the fulfilment of libidinal desire or just living with her father but it is extended to love herself. Her own beauty is her object of love that is very much similar to the male practice to love his power and pelf. The love of one's beauty is the discursive production of capitalism and the manipulation of the desire of the females.

The concept of desiring production and desiring machine forms the basis of schizoanalysis as proposed by Deleuze and Guattarai. They see the individual as the assemblage of multiple mechanic parts that constitute or produce him/her a desiring machine. In the opening lines of Anti-Oedipus, Deleuze and Guattarai claim the machinic assemblage "Everywhere it is mechanic real ones, not figurative ones: machines driving other machines, machines being driven by another machine, with all the necessary coupling and connection. An organ machine is plugged into an energy source machine: the one produces a flow that the other interrupts" (1). Through the connection of one machine to another, desire produces reality. But we should not believe that they fall into a native realism of concrete identities. Rather, because of all machines consists of other machines, which consist of other machines.ad infinitum, there is never any whole that actually unifies an object in a complete way.

The novel offers schizoanalysis perspective as Sanjeev Upreti also highlights Anuradha's character. He says that Anuradha is not ready to break down or bow and assimilate herself to the patriarchal society. She suffers from schizophrenia in

SRMC Journal

Malla's novel. Her unwillingness to bow before the social codes is studied thus in Sanjeev Upreti's *Siddhantaka Kura*:

"Her personality was different than that of the women who follow the traditional 'role' ascribed to them by the patriarchal social structure. But her family and society did not accept her different personality. They wanted to get her married to a rich, middle-aged man named Ratnaman instead. Eventually, she had to live in Ratnaman's house even though she was not married to him formally. She started to be known as Ratnaman's wife in the society." (273-74)

This further clarifies that the relationship between psyche and social system and bring forth the various socio economic factors that have shaped one's mind in the repressive social system. It also shows how every individual has become a Schizophrenic in such repressive social system. In doing so, it also critiques the Freudian psychoanalysis and shows insignificance of Freudian psychoanalysis reading of the text.

In conclusion, this study contributes to unmask the various others socio economic factors governing human mind apart from repressive sexual desire. Although the study is primarily based on the post- Freudian psychoanalysis, it does not offer comprehensive study of psychoanalysis. It does not offer a Feminist study too. My study does not focus on Freudian psychoanalysis of the text rather it focuses post-Freudian psychoanalysis based on Deleuze and Guattari. It aims to show the relationship between psyche and social system. While doing so it offers an critique of Freudian psychoanalysis but it does not challenge the Freudian schizoanalysis rather it focuses on the invalidity of it in the context of the novel Auradha. It also helps to subvert the hegemonic prevalence of Freudian psychoanalysis. It also shows that how a human mind has been shaped in the capitalist system. In this way, this investigation will be useful to show the nexus between individual psyche and social system.

Work Cited

- Atam, Netra and Krishna Hari Baral. *Upnyas Siddhanta Ra Nepali Upnyas*. Kathmandu: Sajha Prakashan, 2058.
- Deleuze, Gilles and Felix Guattarai. *Anti-Oedipus: capitalism and Schizophrenia*. Trans. Robert Hurley et al. Minneapolis: university of Minnesota Press, 1977.
- Guattari, Felix. *Psychoanalysis and Transversality*. Paris: Maspero, 1972.
- Malla Bijaya. *Anuradha*. Trans. Larry Hartsell. Varanasi: Pilgrims Publishing,2007.
- Rimal, Basu. *Kehi Sahityik Chintanharu*. Kathmandu: Sajha Prakashan,2035.
- Sharma Taranath. *Nepali sahityako Aitihasik Parichaya*. Kathmandu: Sahayogi Publication, 2029.
- Upreti Sanjeev. *Siddhantaka Kura*. Kathmandu: Akshar Creations, 2068.

‘मरुभूमिका लेखक’ एकाङ्गीको विश्लेषण

 केशव दुड्हेल

सारांशः

नेपाली एकाङ्गीकी लेखनको सुरुवात विसंको बिसौं शताब्दीको अन्तिम दशकबाट भएको हो । एकाङ्गीकी विकासका विभिन्न चरणहरूमध्ये द्वितीय चरणका प्रमुख एकाङ्गीकारमध्ये हृदयचन्द्रसिंह प्रधान पनि एक हुन् । उनका चार वटा एकाङ्गीकी सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । विसं २००६मा प्रकाशित भई विसं २०१० मा मञ्चन समेत गरिएको ‘मरुभूमिका लेखक’ एकाङ्गीकी प्रधानको चर्चित एकाङ्गीकी हो । यसमा प्रगतिवादी भाव व्यक्त भएको छ । यस एकाङ्गीकीमा एउटा साहित्यकार समाज र प्रकाशकबाट अपमानित र तिरस्कृत हुन पुगेको छ । एउटा साहित्यकारको सिङ्गो परिवार नै समस्याग्रस्त बन्न पुगेको एकाङ्गीकीको कथावस्तुमा समाजको कारुणिक र सजीव यथार्थस्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : एकाङ्गीकी, दशक, मञ्चन, प्रगतिवादी, तिरस्कृत, कारुणिक, यथार्थस्वरूप

अध्ययनको उद्देश्यः

एकाङ्गीकार हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको परिचय, एकाङ्गीकीगत प्रवृत्ति स्पष्ट पार्नु र उनको ‘मरुभूमिका लेखक’ एकाङ्गीकीमा एउटा लेखकले स्वाभिमानपूर्वक बाँच्न चाहेदा उनको सिङ्गो परिवार नै समस्याग्रस्त बन्न पुगेको सन्दर्भमा तत्कालीन अवस्थामा लेखक/ साहित्यकारले भोगेको पीडालाई प्रस्तुत गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययनविधि :

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक अध्ययन विधि अपनाइएको छ । यसको अध्ययनको लागि पुस्तकालीय विधिको प्रयोग गर्नुका साथै द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । एउटा लेखकले स्वाभिमानपूर्वक बाँच्न प्रयास गर्दा भोग्नु परेको पीडालाई वस्तुगत रूपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

एकाङ्गीकारको परिचयः

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको जन्म विस १७७२ माघ १२ गते काठमाडौमा भएको हो । यिनले औपचारिक शिक्षाको अवसर पाएनन् । स्वाध्यायनबाटै आफ्नो चेतनालाई तिखारेर नेपाली साहित्यमा स्थापित भए । आफ्नो जीवन कालमा साहित्य स्रोत (२००४) साप्ताहिक जागरण २००७, पार्किक चेतना २०१३ नेपाली भाषाका पत्रिका र ‘नेपाल’ शीर्षकको नेवारी भाषाको पत्रिकाको सम्पादन गरेर योगदान दिएका छन् । साथै नेपाली साहित्य परिषदको संस्थापक सदस्य (२००३) र नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिमा ग्रन्थकार (२००४) को रूपमा पनि यिनको सहभागिता पाइन्छ । नेपाली साहित्यको निबन्ध, उपन्यास र एकाङ्गी विधा र उपविधामा योगदान दिएका यिनका चारवटा एकाङ्गी सङ्ग्रहहरू (छेउ लागेर २००६, गङ्गालालको चिता २०११,

उनी देवता हुन् २०१६ र कीर्तिपुरको युद्धमा २०१६) प्रकाशित छन्। मूलत सामाजिक यथार्थवादी एकाङ्गीकार प्रधानका एकाङ्गीमा प्रगतिवादी चिन्तनको प्रधानता पाइन्छ। विस २००५ मा नेपाल साहित्य परिषदद्वारा साहित्य सम्मेलनमा पुरस्कृत भएका प्रधानको साहित्य रचनामा क्रियाशील अवस्थामै ४४ वर्षको अन्त्य उमेरमा विस २०१६ माघ १० गतेका दिन काठमाडौंमा देहावसान भयो।

शीर्षक:

‘मरुभूमिका लेखक’ शीर्षक ‘मरुभूमिका’ विशेषण र ‘लेखक’ नामपद मिलेर दुई शब्दको पदावलीका रूपमा रहेको छ। मरुभूमिको शाब्दिक अर्थ पानी नर्भई सर्वत्र बालुवैबालुवा भएको ठाँउ भन्ने बुझिन्छ। लेखक भन्नाले सिर्जनात्मक रचना गर्ने व्यक्तिलाई चिनिन्छ। पानीविहीन मरुस्थलमा बोटविरुवाले खफ्नुपर्ने सुखापनको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। एकाङ्गीका पात्र शशिधर लेखक हुन्। उनी स्वाभिमानी स्वभावका छन्। उनीभित्र आदर्श लेखकमा हुनु पर्ने गुण छ। उनी आँखाले देखेका सत्य कुराको हत्या गर्न चाहैनन्। स्वार्थ र लाभका लागि सत्यको हत्या गर्ने भाट लेखकप्रति उनी धृणा गर्दछन्। असत्यको प्रशंसा गरेर लामो जीवन बाँच्नुभन्दा सत्यको समर्थन गर्दा छोटै जीवन उनका लागि स्वीकार्य छ। आदर्श जीवन बाँच्न चाहने शशिधरले सदैव आर्थिक सङ्गठन भेल्नु पन्यो। सजिलोसँग हातमुख जोर्ने व्यवस्था पनि उनले गर्न सकेनन्। पैसा नहुँदा डाक्टरी उपचारको अभावमा धामीभाँकीको भर पर्नुपर्दा दुई छोरालाई उनले गुमाउनु पन्यो। यसरी आफू लेखक बनेकोमा समेत उनले पश्चत्ताप गरेका छन्। साहित्य क्षेत्र उर्वर बन्न नसकेको कारणले स्वाभिमान बोकेर बाँच्न चाहने लेखकहरूले अभावको भुमरीको सामना गर्नुपर्दछ। यसरी एकाङ्गीको शीर्षक र विषयवस्तु दुवैको अध्ययन गर्दा यी दुईका विचमा सीधा सम्बन्ध देखिएन तापनि एकाङ्गीकारले एकाङ्गीलाई कलात्मक बनाएका छन्। यसरी हेर्दा एकाङ्गीको शीर्षक सरल अर्थमा नभएर प्रतीकात्मक अर्थमा सार्थक, उपयुक्त मान्न सकिन्छ।

पात्र परिचय:

एकाङ्गीकार प्रधानले सामाजिक विषयवस्तु चयन गरेर रचना गरेको प्रस्तुत एकाङ्गीका पात्रहरु पनि समाजसँग नै सम्बन्धित देखिन्छन्। एकाङ्गीकारले चयन गरेका उक्त एकाङ्गीका पात्रहरु तिनीहरुको चरित्रको अध्ययन गर्दा एकाङ्गीको विषयवस्तुसँग उचित संयोजन भएको देखिन्छ। लेखकले यथार्थ, सामाजिक विषयवस्तु ग्रहण गरेर त्यसलाई एकाङ्गीको संरचनामा बाधेका छन्।

पात्रहरुको चरित्रको सूक्ष्म अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दा तिनीहरु सामाजिक संरचनामा विशिष्ट पक्षमा रहेका देखिन्छन्। एकाङ्गीकारले एकाङ्गीलाई यथार्थ बनाउन उपयुक्त पात्रहरुको चयन गरेका छन्। एकाङ्गीमा शशिधर प्रमुख पात्रका रूपमा रहेका छन् भने निर्मला र लीलाबहादुर सहायक पात्रका रूपमा रहेका छन्। यी तीन पात्रहरु बाहेक जगप्रसाद, बुलाचा, मधुकर र डाक्टर गौण पात्रका रूपमा रहेका छन्। प्रमुख र सहायक पात्रहरुले निर्वाह गरेको भूमिकाको विश्लेषण गरी तिनीहरुको चरित्रगत विशेषताको विश्लेषण तल गरिएको छ।

शशिधरः

शशिधर यस एकाङ्गीका प्रमुख पात्र हुन्। उनी स्वाभिमानी लेखक हुन्, आदर्श लेखकमा हुनु पर्ने गुण उनीभित्र रहेको छ। लोभ-लालच, सुख स्वार्थलाई त्याग गरेर स्वाभिमानी लेखक बन्दा उनले थुप्रै चोट र हण्डरहरु खाएका छन्। उनी कुनै पनि हालतमा आफ्नो स्वाभिमान गिराउन चाहौदैनन्। उनी आफ्नो ब्रह्मले देखेको लेख रुचाउँछन्। कसैको स्तुति गरेर असत्यको प्रशंसा गाउँदैनन्। उनले भनेका छन् “आफ्नो आँखाले देखेको सत्य कुराको हत्या गर्न चाहन्न। लेखक कुनै भाट होइन जो केवल स्तुतिको निम्नित आत्मा बेचेर हिँड्छन्।” लेखक सकरात्मकताको पक्षमा रहन्छन्, गुणात्मक जीवन बाँच्न चाहन्छन् र सधैं सत्यको वकालत गर्दछन् भन्ने उनको विश्वास यसरी अभिव्यक्त भएको छ, “लेखक माटो मिठो पार्न जान्दछन्, घाँसलाई स्वादिलो पार्न जान्दछन्, धेरै दिनको सट्टा थोरै बाँच्न परेकोमा लेखक अपसोच मान्दैनन्, तर उनीहरु असत्यको प्रशंसा कहिल्यै गाउँदैनन्।”

उनको श्रमप्रति गहिरो आस्था छ। मेहनत गर्नेलाई आफूले नखाएर पनि दिनुपर्दछ भन्दछन्। उनी नलेखेर बाँच्नुलाई मर्नु र लेखेर मर्नुलाई बाँच्नु सम्भन्धन्। उनीभित्र नारी स्वतन्त्रताको भाव छ। शिक्षालाई प्रचारको माध्यम बनाएकोमा उनको असन्तुष्टि रहेको छ। शिक्षा मानव मनोवृत्ति सुधार गर्ने प्रकृतिको हुनुपर्दछ भन्ने उनी ठान्दछन्। चाकडी चापलुसीका भरमा जागिर खाने र असत्यको समर्थन गरेर जागिर जोगाउने प्रवृत्ति नभएकाले उनी आफ्नो आत्मसम्मानलाई जोगाउन जागिरे नभएको बताउँछन्। उनी प्रकाशकले लेखकको रचनागत मूल्यलाई भन्दा पृष्ठको मूल्यलाई मात्र मूल्याङ्कन गरेकाले आफ्नो अपमान भएको सम्भन्धन्। लेखक भएरै मर्ने प्रण गरेका उनी विक्षिप्त बन्धन् र आफू लेखकबाट विमुख भएको शोषणा गर्दछन्। यसरी शशिधर यस एकाङ्गीमा गतिशील पात्रका रूपमा देखिएका छन्।

निर्मला:

निर्मला एकाङ्गीमा लेखक शशिधरकी पत्नीकी रूपमा रहेकी छिन्। उनी सहायक पात्र हुन्। उनी पतिलाई साहित्य साधनामा सहयोग गर्दछिन्। साहित्य साधनाबाट जीवन निर्वाह नहुने भएकाले उनी पतिलाई जीविकाको बाटो समाउन आग्रह गर्दछिन्। जीवनभन्दा ठुलो लेखन होइन त्यसैले पहिला बाँच्नुहोस् अनि लेखनुहोस् भनेर उनले पतिलाई आग्रह गरेकी छिन्। उनी सरल र सरस स्वभावकी छिन्। लेखककी पत्नीको रूपमा सधैं कष्टको जीवन बिताउनु पर्दा पनि उनले धैर्यता गुमाएकी छैनन्। उपचार अभावकै कारणले आफ्ना दुई छोरालाई गुमाउनु पर्दा उनमा पुत्र वियोगको गहिरो पीडा छ। जतिसुकै पीडा सहनुपरे पनि उनी शशिधर समक्ष आफ्नो जिद्दी प्रस्तुत गर्दिनन्। यसरी निर्मला आर्थिक सङ्कट बेहोरेका लेखकको पत्नीका रूपमा रहेकी वर्गीय पात्र हुन्।

लीलाबहादुरः

लीलाबहादुर यस एकाङ्गीका सहायक पात्र हुन्। लेखकलाई शोषण गरेर मोटाउने प्रकाशकको प्रतिनिधित्व गर्ने उनी सुरुमा प्रतिकूल पात्रका रूपमा रहेका छन्। उनी सुरुमा रु १०० दिन तयार भएको शशिधरको पुस्तकलाई आकार सानो भएकाले रु ५० मात्र दिने कुरा गर्दछन्।

SRMC Journal

अर्को तर्फ उपन्यासमा प्रकाशकका बारेमा लेखिएका नकरात्मक कुराहरु हटाउन माग गर्दछन्। यी दुवै कुरामा शशिधर सहमत हुँदैनन्। कृतिभित्रको गहनताभन्दा आकारका आधारमा कृतिको मूल्याङ्कन गरेर पहिले बोलेको कुरा पूरा नगरी उनी कृतज्ञ बनेका छन्। पछि शशिधरको पुत्रको आफै आँखा अगाडि देहान्त भएको देखेपछि गल्तीप्रति क्षमा माग्दै अनुकूल प्रवृत्तिको बन्नुले उनीभित्रको गतिशील स्वभाव स्पष्ट हुन्छ। पैसाको घमण्ड भएका उनी कृतिको वास्तविक पहिचान गर्न नसक्ने अविवेकी प्रकाशकको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हुन्।

मूलभाव:

मरुभूमिका लेखक एकाङ्गीमा स्वार्थी, सङ्गीर्ण र भौतिकवादी बन्दै गएको संसारमा आत्मास्वाभिमानसहित बाँच्न चाहने लेखकले भोग्नु परेको पीडाको भाव अभिव्यक्त भएको छ। समाजमा पैसा नै सबै कुरा हो भन्ने भावनाले विकृति भिन्नाएको छ। स्वाभिमानी लेखक शशिधर कृतज्ञ प्रकाशक लीलाबहादुरको शिकार भएका छन्। सत्यको वकालत गरेर सभ्य समाजको सिर्जनामा दिनरात लागि परेका शशिधर जस्ता लेखकहरु हात मुख जोड्ने समस्याबाट पीडित छन्। तत्कालीन समयमा लेखकले भोगेको पीडाको प्रस्तुति गर्नु नै एकाङ्गीको प्रमुख उद्देश्य हो।

शिक्षाले मानवताको विकास गर्न नसकेको कटु यथार्थभाव एकाङ्गीमा प्रस्तुत भएको छ। शिक्षा मानव मनोवृत्तिमा सुधार गर्ने प्रकृतिको हुनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। समाजका सामु परोपकारी बनेर महान बन्न खोज्ने तर अँथ्यारोको आडमा मानिसको हत्या गर्न पछि नपर्ने आडम्वरी प्रवृत्तिप्रति पनि लेखकले व्यङ्ग्य गरेका छन्। जागिर पाउन र जोगाउनका निम्नित आफ्नो स्वाभिमान गुमाउनु पर्ने तत्कालीन अवस्थाको बेथिति एकाङ्गीमा प्रस्तुत भएको छ। बाँच्नु भनेको सास फेनुमात्र होइन, कर्मक्षेत्रमा डटेर बाँच्नु पर्दछ। कर्मक्षेत्रमा डटेर मर्दा पनि त्यो बाँचरहेको हुन्छ। कर्महीन भएर व्यर्थ बाँचेको व्यक्तिको जीवनमा बाँच्नुको कुनै औचित्य नहुने भाव एकाङ्गीमा प्रस्तुत भएको छ।

निष्कर्षः

मरुभूमिका लेखक एकाङ्गीकी लेखकीय स्वाभिमान र कर्तव्यको लक्षणशास्त्र हो। यसले तत्कालीन नेपाली लेखकको अवस्था प्रस्तुत गरेको छ। यो एकाङ्गीकी भाट, चाटुकर लेखकका लागि व्यङ्ग्य हो भने भविष्यका लेखकका लागि मार्गदर्शन हो। बदमास प्रकाशकका लागि सिस्नोपानी हो। समग्रमा एकाङ्गीकी एउटा युगको प्रस्तुति हो। यसले असल लेखक र प्रकाशकको अपेक्षा गरेको छ। मरुभूमि बनेको साहित्यिक लेखनको क्षेत्रलाई उर्वर बनाउन समाज र प्रकाशकले लेखकको स्वाभिमानमा चोट पुऱ्याउनु हुँदैन।

सन्दर्भग्रन्थसूची

दुङ्गेल भोजराज र दाहाल दुर्गाप्रसाद,(२०६५), नेपाली नाटक, एकाङ्गी र निबन्ध, काठमाण्डौ,
एमके पब्लिसर्सएण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
प्रधान हृदयचन्द्रसिंह, (२००६), छेउ लागेर (एकाङ्गी सङ्ग्रह), काठमाण्डौ, साभा प्रकाशन।

“बुद्धशान्ति गाउँपालिकामा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको संस्कार”**४. गडगालाल धिमाल****लेख सार :**

प्रस्तुत लेख बुद्धशान्ति गाउँपालिका क्षेत्रमा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको रीतिरिवाज, रहनसहन, जन्ममृत्यु संस्कारसँग सम्बन्धित रहेको छ। यस लेखमा उनीहरुको खानपान, घर तथा गाउँ, भेषभूषा, रहनसहन, गरगहना पहिरन जस्ता जातिगत संस्कारका पक्षहरुमा विषयवस्तुलाई केन्द्रित गरिएको छ। यस लेखको अध्ययनबाट धिमाल जातिको ऐतिहासिक विकास, रीतिरिवाज, रहनसहन, जन्म, मृत्यु संस्कार, जीवनशैली, जातिगत, सामाजिक संस्कार, खानपान आदि सम्बन्धमा जानकारी प्रवाह हुने विश्वास लिइएको छ।

प्रमुख शब्दावली :

आदिवासी, संस्कार, पहिरन, तोले, पटानी, बाँसपतारी, न्वाहा

परिचय :

धिमालहरु सानो जनसङ्ख्या भएको तराई भागको पुरानो जाति हो भन्ने गरिन्छ। आदिम कालमा धिमालहरु कोशी नदी र मेची नदीको बीचमा महेन्द्र राजमार्गको आसपासमा बसोबास गरेको पाइन्छ। धिमाल जातिको सम्बन्धमा सामान्य जानकारी भए पनि उनीहरुको उत्पत्ति कहाँबाट भएको हो? कुन जातिसँग यस जातिको अन्तरसम्बन्ध रहेको छ? धिमालहरु ब्राह्मण, मध्येशी वा अन्य कुन जाति हुन्? भन्ने लगायतका जिज्ञासाहरुको समाधानका लागि यो लेख महत्वपूर्णर औचित्यपूर्णरहने विश्वास छ।

बुद्धशान्ति गाउँपालिका पूर्वी नेपालको मेची अञ्चलको भाषा जिल्लामा पर्दछ। यस भाषा जिल्लाको पूर्वको सिमानामा भारत (पूर्वी बड्गाल), दक्षिणमा बिहार, उत्तरमा इलाम, पश्चिममा मोरड जिल्ला रहेको छ। बुद्धशान्ति गाउँपालिकाले भने पूर्व दक्षिणमा मेचीनगर नगरपालिका, पश्चिममा अर्जुनधारा नगरपालिका, उत्तरमा इलाम जिल्लाको रोड गाउँपालिकालाई छोएको छ। यस गाउँपालिकामा विशेष गरेर धिमाल समुदायको बसोबास रहेको स्थान भने वडा नं. ३ रहेको छ। अन्य वडाहरुमा भने धिमाल समुदायको बसोबास शून्य रहेको छ। साविक बुद्धबारे गाविस वडा नं. ७, ८ र ९ (हाल बुद्धशान्ति गापा वडा नं. ३) मा धिमाल समुदायको जम्मा जनसङ्ख्या ७५३ रहेको छ। जसमा पुरुष ३४४, महिला ४०९ र त्यसमध्ये केटाकेटीहरु ४७८ जना छन्। यस समुदायको जम्मा घरधुरी सङ्ख्या भने १४४ रहेको छ।

- धिमाल, बोडो र कोचहरुको जनजातिक सम्बन्ध छ। उनीहरुले प्रकृतिलाई पुज्ने हुनाले उनीहरुको पूजा गर्ने ठाउँ मन्दिर हुँदैन। (**Hodgson (1847)**)
- धिमालहरु आसामको उपत्यकाका जनजाति हुन्। उनीहरुको नजिकको सम्बन्ध कोचारी र बोडो जातिसँगै सम्बन्धित छ। (**Dalton (1872)**)
- उनीहरु नेपालको हरेक क्षेत्रमा एकदम पिछडिएका छन्। उनीहरु उच्च सरकारी ओहोदामा पाइएको छैन। प्रायजसो जीविकोपार्जनका लागि मजदुर पेशामा आश्रित छन्। थोरैमात्रामा उनीहरुमध्ये केही शिक्षित छन्। नगर्न्य रुपमा मात्र उच्च सरकारी ओहोदामा पाइन्छ। (गुरुड, बि. पि. २००४, २३)

SRMC Journal

- धिमाल भाषा धिमालहरुद्वारा बोलिन्छ। तर उनीहरुको लिपि अहिलेसम्म पाइएको छैन। उनीहरुको कुनै पनि लिखित प्रमाण अथवा किताबहरु धिमाल भाषामा पाइएको छैन। जब उनीहरुलाईआवश्यकता परेमा देवनागरी लिपिमा लेखेको पाइन्छ। (रेमी १९९९, ४५)
- धिमाल एउटा जनजाति, आदिवासी मध्ये एउटा समूहको या क्षेत्रको हो। उनीहरु हिन्दू जातिको संरचनाको एक फरक समूहअन्तर्गत परिचित छन्। उनीहरु गुरुड, मगर, राई, लिम्बू, तामाड, थारु इत्यादिसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छन्। (विष्ट, १९७२)
- धिमाल जाति पूर्वी नेपालको पूरानो आदिवासी समूह भनेर चिनिन्छ। उनीहरु प्रायजसो पूर्वी नेपालको भाषा र मोरड जिल्लामा पाइन्छन्। राष्ट्रिय स्तरमा उनीहरुको बसोबास गर्ने भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा पश्चिममा तासिङ (लोन्द्रा) नदी, पुर्वमा मेची नदी, उत्तरमा बाबिया बिर्ता, लेटाड, गोविन्दपुर र दक्षिणमा सिमाना मालदाका हो। (रेमी, १९९९)
- उनीहरु मध्ये पूर्वी धिमालहरु भन्नाले माइ खोलाको पूर्वतिर बसोबास गर्नेर पश्चिमी धिमालहरु माइखोलाको पश्चिम भागमा बसोबास गर्ने भन्ने बुझिन्छ। यसरी उनीहरुले एक अर्कामा माइखोलालाई सिमानाको रूपमा मानेका छन्। (गुरुड, २००५, २१)

धिमाल विकास समितिका अध्यक्ष श्री रामबहादुर धिमालका अनुसार धिमालहरुको ऐतिहासिक जमिन (ठाउँ) हरु लेटाड, बानौ, धिमारधुरा (किच्चकबध), बढीभार, लक्ष्मीपुर, तिलाभार, नगरडुव्वा, बेदनी, दमक, उर्लाबारी, लगायतका स्थानहरु रहेको र पाँच हजार वर्षदेखि बसोबास गर्दैआएको दाबी गरिएको पाइन्छ।

वास्तवमा धिमालहरु परम्पराकालदेखि तराईमा बसोबास गर्दैआएको एक जनजाति हो। यस जातिको ब्राह्मण जातिसँग कुनै पनि रीतिरिवाज चालचलन, परम्पराहरुसँग मेल खाईन। धिमालहरु प्रकृति पूजक हुन् र उनीहरु बनजडगल, भूमि, खोलानालाहरुको पूजा गर्दछन्। उनीहरु सानो सङ्ख्यामा भए पनि तराईभागको पुरानो जाति भन्ने गरिन्छ। आदिमकालमा धिमालहरु कोशी नदी र मेची नदीको बीचमा महेन्द्र राजमार्गको आसपासका क्षेत्रमा बसोबास गरेको पाइन्छ।

उद्देश्य :

यस लेखको उद्देश्य बुद्धिशान्ति गाउँपालिका क्षेत्रमा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको सम्बन्धमा सामान्य परिचय प्रदान गरी यस जातिको संस्कार, रीतिरिवाज र परम्परालाई विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नुरहेको छ।

विधि :

यो लेख पूर्णरूपमा गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। विषयवस्तुको विभिन्न पक्षहरुको विश्लेषणमा व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक विधि अपनाइएको छ। यस लेखमा अवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरु द्वितीय स्रोतबाट लिइएको छ।

अध्ययनको सीमा :

यो अध्ययन भाषा जिल्लामा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको संस्कार र संस्कृतिसँग सम्बन्धित रहेको छ। भाषा जिल्ला बुद्धिशान्ति गाउँपालिका वडा नं. ३ मा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको रहनसहन, जीवनशैली, क्रियाकलाप तथा जातिगत संस्कारमा आधारित रहेर विश्लेषण गरिएको छ।

विश्लेषण :

उनीहरुको आफ्नै किसिमको परम्परा रीतिरिवाज, चालचलन, लवाइखवाइ, भेषभूषा रहेको पाइन्छ। यो जातिमा सोभोपनको विशेषता झल्किएको पाइन्छ। उनीहरुमा उत्थृदखल, उदण्ड व्यवहार र क्रियाकलापहरु कम मात्रामा पाइन्छ। प्रजातन्त्रको उदय भएपश्चात यस क्षेत्रका धिमालहरुको शिक्षामा केही प्रगति भएको पाइन्छ। अहिले आएर आजसम्म शिक्षित युवायुवतीको जनसङ्ख्या बढ्दो छ। स्नातक र स्नाकोत्तर तहमा सङ्ख्यात्मक रूपले कम देखिए पनि स्कुल र उच्च माध्यमिक तहमा भने विद्यार्थी सङ्ख्या बढ्दो देखिन्छ।

राजनीतिक क्षेत्रलाई हेर्ने हो भने यस बुद्धशान्ति गाउँपालिका साविक बुधबारे गाउँ विकास समितिमा धिमालहरुको राजनीतिक योगदान रहेको पाइन्छ। पञ्चायती व्यवस्थामा गाउँपञ्चमा स्वर्गीय श्री अनारु धिमाल, त्यसैगरी गाससमा चन्द्रकान्त धिमाल, हुलाक धिमाल, मुक्ति धिमाल, सुरेन्द्र धिमाल हुनुहुन्थ्यो भने अहिले आएर पनि वडा नं. ३ बाट समानुपातिक मनोनितमा श्री गणेश धिमाल वडा सदस्य रहनु भएको छ।

जनचेतनाको लहर सँगसँगै त्यस समुदायमा बोलाइ, खुवाइ र लवाइमा केही सुधार आएको पाइन्छ। आर्थिक उपार्जनको मुख्य स्रोत भने वैदेशिक रोजगारले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। कृषि व्यापारमा भने एकदम न्युन देखिएको छ। धिमाल जातिको भाषा तिब्बतबर्मेली रहेको र किराँत मझ्गोल जातिको एक दाजुभाइको नातासँग गाँसिएको पाइन्छ। राई लिम्बुहरु पहाडको हो भने धिमाल जाति तराईको मझ्गोल भनेर कुनैकुनै किताबहरुमा पढ्न पाइन्छ। उनीहरुको रहनसहन, भेषभूषा, चालचलन, बसोबास, जन्ममृत्यु, विवाह संस्कारहरुको विधि विधान आफ्नै किसिमको रहेको पाइन्छ। जसलाई यहाँ विस्तृत रूपमा सविस्तार व्याख्या गरिन्छ।

क) खानपान :

तराई प्रदेशमा खाद्यान्न उत्पादन अन्य प्रदेशमा भन्दा बढी हुन्छ। तसर्थ तराईका मानिसहरु ढिंडो खादैनन्। यो समुदायको मुख्य खाना दाल भात नै हो। यिनीहरु चामलको पिठोलाई डल्लो बनाएर पानीको वाफमा पकाउँछन् जसलाई 'तोले' भनिन्छ। केही समय अधिसम्म उसिना चामलको भात खाने गर्दथे तर हाल त्यति उसिना चामलका भात खादैनन्। चाडपर्वमा आफ्नै घरमा बनाएको जाँड, रक्सी खाने गर्दछन्। माछा मासुमा सुँगुर, कुखुरा, परेवा, खसी, हाँसको मासु खान्छन्। तर राँगाको मासु भने खादैनन्। किन भने राँगा कूल पूजामा चढैन। आफ्ना आफन्ताहरु आउँदा माछा मासु जाँड रक्सीले स्वागत गर्दछन्।

ख) घर तथा गाउँ :

तराईक्षेत्रमा अन्य जाति जस्तै धिमाल समुदाय पनि एउटा समूह बनाईबसोबास गरेको पाइन्छ। १०२० घर एकैठाउँमा पाउन सकिन्छ। जसलाई विशेषताको रूपमा पनि लिने गरिन्छ। गाउँमा एक आपसमा मिलेर सहयोग गर्नेगरी बसोबास गर्दछन्। यिनीहरुको घरको छाना पराल, खर र टिनले छाएको पाइन्छ। पहिले माटो खाँदैर घर बनाउने चलन थियो। यिनीहरुको गाउँबस्ती पहिले चारकोसे जड्गाल नजिक रहेको हुँदा अधिकांश धिमालहरुको घरको खम्बा काठको हुन्थ्यो। यिनीहरुको पूजा गर्ने ठाउँ, खोर, गोठ अलगअलग हुन्छन्। ती सबै घरहरु आँगन वरिपरि हुन्छन्। हाल यिनीहरुले ढुङ्गा, इँटा र रड प्रयोग गरी आधुनिक घर बनाउन पनि थालेका छन्।

ग) भेषभुषा :

कुनै पनि देशको संस्कृति त्यस देशको रहनसहन, भेषभुषा, भाषा, धर्म, चाडपर्व आदिलाई मान्न सकिन्छ । नेपालको तराईभेगमा बसोबास गर्ने धिमालको पनि आफै भेषभुषा छ । पुरुषहरु गन्जी, गाम्भा, लुड्गी, अस्कोट, टाउकोमा पगरी लगाउने गर्दछन् । महिलाहरुले पटानी, बोना साठी ब्लाउज लगाउँछन् । आधुनिक पहिरनको प्रभाव यस समुदायमा पनि परेको देखिन्छ । विवाह पूजाआजा भेलामा भने आफै भेषभुषा र पहिरनमा सजिएर जाने गर्दछन् । यस समुदायमा जाडो समयमा छरछिमेकी भेला भएर एकै ठाउँमा आगो ताप्ने चलन पनि रहिआएको छ ।

घ) गरगहना :

धिमाल महिलाहरु सुन चाँदी जस्ता धातुहरुबाट बनेको नेक्लेस, पाउजु, चुरा, बुलाकी, माला लगाउँछन् । महिलाले लगाउने गरगहना आफै परम्परा अनुसार हुन्छन् । शिरमा लाउने शिखन, हातमा लगाउने वाही, पाखुरामा लगाउने बाँसपतारी, खुट्टामा लगाउने पाइजु, औलामा लगाउने औठी, गलामा लगाउने फूलमाला, चन्द्रहार, टाकामाला, नाकमा लगाउने फूली, कानमा सोना लगाउने चलन छ ।

ड) रहनसहन :

यिनीहरुको चालचलन बसोबास अन्य आदिवासीसँग मिल्दो जुल्दो छ । पहिले एकैठाउँमा लामो समयसम्म बसोबास गर्दैनथे । जब भापा जिल्लामा स्थायी रूपले बसोबास गर्न थाले तब मात्र खाना, कपडा, चाड पर्व आदिमा सुधार भएको पाइन्छ । धिमालको धेरै चालचलन लोप भए तापनि केही जोगाएर राखिएका छन् जसको वर्णन तल गरिएको छ ।

- यिनीहरुको ढोगभेटको चलन अन्य जाति जस्तै सामान्य छ । छोराछोरीले आमाबुबाको खुट्टा छोएर ढोग्ने चलन छ । विशेष गरी सानाले ठूलालाई छोरा होस् या छोरी दुवैले खुट्टामा ढोग्ने चलन छ । सानाले ठूलालाई आदरपूर्वक अभिवादन गर्दछन् ।
- यो जाति पाहुनालाई सम्मानपूर्वक सत्कार गर्दछन् । कोही पाहुना घरमा आए भने साइनोअनुसार अभिवादन गर्दछन् । हातखुट्टा धुने पानी ल्याइदिन्छन् । घरमा जे छ सुपारी, चुरोट बिंडी आदि थालमा ल्याएर राखिदिन्छन् । अतिथिलाई माछा मासु अनिवार्यरूपमा खुबाउने चलन छ । त्यस्तै अतिथिअनुसार जाँड रक्सी पनि दिने चलन छ ।
- उनीहरु अरुलाई दुःख दिनु पाप ठान्दछन् भने दुःखमा सहयोग गर्नु पुण्य धर्म कमाउनु ठान्दछन् । ईश्वर र देवीदेवताप्रति बढी विश्वास गर्दछन् । तसर्थ देवीदेवताका थानहरु लिपपोत गरी पूजा गर्दछन् । यिनीहरु सोभा र निस्वार्थी स्वाभावका भएकाले अरुलाई चाँडै विश्वास गर्दछन् । आफूहरु सोभो प्रकृतिको भएर नै पछि परेको भनेर एकआपसमा बताउँछन् ।

घ) जन्म संस्कार :

छोरा वा छोरी जन्मेको ७ दिनमा न्वारान गर्ने चलन छ । न्वारानमा पुरेत (बाहुन) ल्याउने चलन छैन । चोख्याउने दिन, न्वाहा (हजाम) लाई बोलाइन्छ । त्यस दिन हजामले जन्मेको बच्चाको केश र नड काटेर चोख्याउने चलन छ । त्यसपछि त्यो घरमा गहुत छर्केपछि चोखिएको मानिन्छ ।

४) मृत्यु संस्कार :

मृत्यु संस्कार मानव जीवनको अन्तिम संस्कार हो । अन्य संस्कार हर्षउल्लासका साथ सम्पन्न गरिन्छ, भने मृत्यु संस्कार विस्मातका साथ सम्पन्न गर्नुपर्दछ । यसलाई धिमाल भाषामा भोज भनिन्छ । कुनै घरमा कसैको मृत्यु भएमा मृतकलाई घरको परिवारले नाम र साइनोले बोलाउँछन् । मृतक नबोलेमा वा नव्युँभिएमा औपचारिक रूपमा मृतक घोषणा गरिन्छ, र सबैलाई जानकारी गराइन्छ । यस समयमा कुनै आफन्तको घर टाढा भए बोलाउन पठाइन्छ तर हिजो आज मोवाइल फोनको सुविधा भएसँगै फोनबाट पनि जानकारी दिइन्छ । धिमाल समुदायको कोही पनि व्यक्तिले घरघरमा गई मृत्यु भएको समाचार दिँदै अन्त्यष्टिमा आउने भनेर जानकारी दिन्छन् । त्यसपछि मात्र त्यस समुदायका मान्छेहरु मरिमराउ भएको घरमा आउने गर्दछन् । समाचार घरघरमा नगएको खण्डमा मलामी आउने चलन छैन । त्यो धिमालको नियम हो । तर धिमाल बाहेक अरु जातिले समाचार पुऱ्याउँदा त्यसलाई मान्य हुँदैन र अन्त्यष्टिमा नआउन पनि सक्छन् ।

गोबरले लिपपोत गरी सेतो कपडाले मुख नद्योपिकन मृतकको शरीरलाई उत्तरतर्फ फर्काएर राखिन्छ । पार्थिव शरीरलाई घरबाट घाटसम्म हिंडाउने बेलामा अन्तिम विदाइका लागि सबै जनाले फूल चढाउने, पैसा निधारमा लगाइदिने गरिन्छ । त्यसरी जम्मा भएको पैसालाई धिमाल भाषामा ‘लादोन पाइसा’ भनिन्छ । शब्दलाई मसानघाटतर्फ लांदा यस अवस्थामा चेलीबेटी नातेदारहरुले रोएर अन्तिम विदाइ गर्दछन् । धिमालको मृत्युसंस्कार २ प्रकारले हुने गर्दछ ।

१) जलाउने

२) मृतकलाई गाङ्गे

घरबाट मसानघाटसम्म लास लांदा त्यस लासलाई आफ्ना हाडनाता भएका व्यक्तिबाहेक अरुले बोक्न पाउँदैनन । यदि हाडनाता नभएको खण्डमा छोराहरुले वा दाजुभाइ वा दाजुभाइका छोराहरुले मात्र बोक्नु पर्दछ ।

जब लास जलाएर वा पुरेर आउँदा खोला वा नदी जे छ सबै मलामी जाने मानिसहरु अनिवार्यरूपमा नुहाउनु पर्दछ । त्यही खोलामा क्रियामा बस्ने घरको कुनैपनि एक जना पुरुषले सेतो कपडाको माला धोती र वैनी लगाउनु पर्दछ । त्यसलाई धिमाल भाषामा ‘उतिरी धिका’ भनेर भनिन्छ । त्यस कोरामा बस्नेलाई अगाडि लगाएर सबैजना मलामी जानेहरु मरिमराउ भएको घरमा आई तुलसी, आगोको अगुल्ठो र फलाम राखिएको हुन्छ त्यसलाई छोए पछि त्यस दिन मात्र शुद्ध भएको मानिन्छ । कोरामा बस्ने व्यक्तिले घरमा भेला भएको सबै मलामीलाई साइनो अनुसार ढोग गरिसकेपछि फलानो दिन वा तेह दिनमा काम (भोज) भनेर सबैलाई जानकारी दिने गर्दछ ।

तेह दिनमा भव्य रूपमा मरेको व्यक्तिको नाममा काजक्रिया गर्ने गर्दछन् । उक्त दिन आर्थिक अवस्था सक्षम हुने वा नहुने जोसुकै भएपनि मासु दाल भात निम्तालु वा मलामी जानेहरुलाई खुवाउनु अनिवार्य छ । मासुको साथसाथै रक्सी पनि अनिवार्य भनिन्छ ।

त्यस दिन मलामीहरु सबैजना भेला हुने गर्दछन्। महिला वा पुरुष त्यस दिन हजामलाई बोलाएको हुन्छ, हजामलाई न्वाहा भनिन्छ। महिलाहरु नड़ काट्ने र पुरुषहरु कपाल वा दाढ़ी काटेपछि मात्र चोखिएको भनिन्छ। फेरि सबैजना खोलामा गएर नुहाउनु पर्दछ। त्यस दिन कोरामा बस्ने व्यक्ति र उनीहरुको हाडनाताहरु सबैले कपाल र दाढ़ी खौरिने गर्दछन्। मरिमराउ भएको घरमा कोलाको पातको छाना र वार लगाएर बनाएको ठाउँमा मरेको परिवारको शुद्धाइ वा चोख्याउने काम हुने गर्दछ। त्यस ठाउँमा धिमाल समुदायबाहेक अरु जातजाति अथवा कुनैपनि धिमालले अन्य जाति केटी विवाह गरी ल्याएको तर त्यस केटीलाई आफ्नो जातिको कूलमा ल्याएको छैन भने त्यो व्यक्ति पनि त्यस ठाउँमा बसेर कथा सुन्दै खाना खाने कार्यक्रममा सहभागी हुन पाउदैन। त्यसलाई पञ्चभलादमी भनिन्छ। धिमाल भाषामा 'पैच' भन्ने गरिन्छ। जब कथा सुरु हुन्छ, त्यो कथा नसकुन्जेलसम्म कोही पनि व्यक्ति बाहिर जान, हातमुख चुठन पाउदैन। त्यो कथाले मृत्यु भएको परिवारलाई चोख्याउने कार्य गर्दछ। त्यस कथामा जन्मदेखि मृत्यु होउन्जेलसम्मको सम्पूर्ण कुराहरु कथाबाट नै भन्ने गर्दछ। कथा भन्ने व्यक्तिले अन्त्यमा सबै पन्च भलादमीसँगै आजदेखि यस घरको कुरीमा बस्ने व्यक्ति वा कुनैपनि सदस्य घर बाहिर जान, हाटबजार जान, काम गर्न, देशविदेश जान, माछा मासु खान पाउँछ, कि पाउँदैन भनेर त्यस सभाका पञ्च भलादमीहरुसँग कथैबाट सल्लाह माग्छ। सभाका सबै पञ्चभलादमीहरु पाउँछ, भनेर एकै स्वरमा जवाफ दिन्छन्, त्यस पछि त्यस घरको सबै परिवार चोखिएको मानिन्छ। कोरामा बस्ने व्यक्तिलाई त्यस सभाका पञ्चभलादमीहरुले के मरेको व्यक्तिको बर्खान्ती गर्ने कि नगर्ने भनेर सोध्ने पनि गरिन्छ। कुरीमा बस्ने व्यक्तिले घरको आर्थिक अवस्था पनि ठिक छैन, त्यसैले आजैबाट यो कार्य यही नै समाप्त गर्ने भनी घोषणा गर्ने गर्दछ। त्यस घर परिवारले वर्षैपिच्छे फेरि पनि त्यो कार्य गर्नुपर्दैन।

निष्कर्ष :

बुद्धशान्ति क्षेत्रमा बसोवास गर्ने धिमाल समुदायको अध्ययन विश्लेषण गर्दा उनीहरु आर्थिक, सामाजिक रूपमा पिछडिएको देखिन्छ। अझै पनि उनीहरुको आफ्नै किसिमको परम्परागत रीतिरिवाज, चालचलन र भूत-प्रेतमा विश्वास रहेको पाइन्छ। उनीहरुको भाषा, भेषभूषा, रीतिरिवाज र परंपरालाई जीवित राख्न अति आवश्यक देखिन्छ। त्यसको लागि चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी उनीहरुलाई सचेत तुल्याउन सकिन्छ। शिक्षाले पनि उनीहरुको परम्परा र संस्कारलाई संरक्षण गर्नमा सहयोग पुर्याउँछ। धिमाल भाषाको माध्यमबाट नै शिक्षा दिने प्रक्रियाको थालनी गर्ने हो भने उनीहरुको भाषा लोप हुनबाट बचाउन सकिन्छ। आर्थिक कारणले शिक्षा आर्जनबाट बञ्चितहरुलाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

धिमालहरुले अझै पनि धामी, झाकी, ओझा, भूत-प्रेतमा विश्वास गर्ने गरेको पाइन्छ। यसको मुख्य कारण शिक्षा र चेतनाको अभाव, आर्थिक सामाजिक पछैटेपन नै हुन्। यस किसिमको

अन्धविश्वासबाट उनीहरुलाई मुक्त गराउन सम्बद्ध संघ संस्थाहरूले चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै सहज र निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा सुविधा विस्तार गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ । साथै उनीहरुको आर्थिक स्तरवृद्धिका लागि रोजगारमूलक र सीपमूलक व्यावसायिक कार्यक्रमहरु पनि सञ्चालन गरी त्यसमा उनीहरुको पहुँच वृद्धि गर्नुपर्ने पनि देखिन्छ । यसका साथै सरकारी जागिरमा प्रवेशको लागि आरक्षणको व्यवस्था गर्नसके उनीहरुको रोजगारी र आर्थिक स्तरवृद्धि गर्न निकै सहयोग पुग्ने देखिन्छ । उनीहरुको व्यक्तित्व विकासको लागि विभिन्न किसिमका तालिमजन्य कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुका साथै राजनीतिक क्षेत्रमा उनीहरुको पहुँचलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- धिमाल सोमबहादुर, (२०६५), धिमाल विकास केन्द्र एण्ड नाल्पालु, (नेपाल भाषा), काठमाण्डौ, गोरखापत्र दैनिक, मझसिर १८, २०६५ ।
- दाहाल डिल्लीराम, (१९७९), धिमाल लोक जीवन अध्ययन, काठमाण्डौ, राष्ट्रिय नेपाल एकाडमी ।
- दिवश तुलसी, (१९८२), धिमाल लोक जीवन, धर्म र परम्परा, काठमाण्डौ, राष्ट्रिय नेपाल एकाडमी ।
- विष्ट डोरबहादुर, (१९८०), नेपालको जनता, काठमाण्डौ, रत्नपुस्तक भण्डार ।
- Dalton Edward Twite, (1872), *Descriptive Ethnology of Bengal*, Calcutta, government printing, (reprint 1973) Delhi, cosmo publication
- Gurung B. P., (2005), *Life style and Nepal*, Kathmandu, monoteresh text and Expedition pvt. ltd..
- Hodgson Brain H., (1847). *Essay the First on the Coach, Bodo and Dhimal Tribes*, Calcutta, Baptist mission press.
- Regmi R. R. (1991) *The Dhimals: Miraculous migrate of Himal (An Anthropological study of Nepalese Ethnics group)*, Jayapur, Niral publication

औपन्यासिक तत्वका आधारमा “खैरिनीघाट” उपन्यास : एक अध्ययन**राधाकृष्ण मटुराई****लेख सार :**

उपन्यासकार शड्कर कोइराला नेपाली उपन्यास परम्पराका आधुनिक कालमा देखापरेका चर्चित उपन्यासकार हुन्। करिब तिन दर्जन औपन्यासिक कृति रचना गरेका उनका उपन्यासहरु स्वच्छन्दतावादी धारासँग सम्बन्धित छन्। प्रथम प्रकाशित कृति खैरिनीघाट (२०१८) उपन्यास भने सामाजिक, ग्रामीण यथार्थ र प्रकृतिवादी धारासँग सम्बन्धित आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा देखिएको छ। उपन्यासकारले कथानक, घटना, पात्र, भाषाशैलीका माध्यमबाट के दिन चाहन्छन्, त्यो सारतत्व मानिन्छ। खैरिनीघाट उपन्यासबाट आञ्चलिक विशिष्टताको खोजी गरिएको छ। यस उपन्यासमा सुनकोशी आसपास ज्यामिरे, दुम्जा र विशेष गरी कोथपेमा बसोबास गर्ने माझी जातिको जीवनका वास्तविकताको व्याख्या गर्नु र यहाँको आञ्चलिक परिवेश चिनाउनु मुख्य लक्ष्य रहेको छ। केन्द्रीय कथानकविहीन यस उपन्यासको नायक भक्तवीरेको केन्द्रीयतामा कथानक अघि बढेको देखिए पनि नायकसँग असम्बन्धित स्वतन्त्र अस्तित्व भएका धैरै घटनाहरु उपन्यासमा देखिएका छन्। राणाकालको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदय हुँदा पनि कोथपेमा बसोबास गर्ने माझीहरु तथा यसका छेउछाउमा बस्ने अन्य जातिमा प्रजातन्त्रको कुनै असर देखिन्दैन। यस उपन्यासको उद्देश्य ती स्थानहरुको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक पक्ष, त्यहाँको रीतिरिवाज, बोलीचाली, संस्कृति, भेषभूषा र परम्परालाई प्रस्तुत गर्नु रहेको छ। उपन्यासको शीर्षक आञ्चलिक परिवेशमा आधारित छ। राणाशासनको आडमा रहेर अरुलाई शोषण गर्ने डिठ्ठा, विचारीको ठग प्रवृत्ति, जात्राबाट केटी भगाउने, जातजाजिको ख्याल नगर्ने, परम्परा र अध्यविश्वासमा रुमलिएको पुजारी, भारफुक र धामीभाँकी प्रथाले स्थानीय निम्न वर्गीय परिवेशलाई छर्लड्ग पाई आञ्चलिकताको नमुना दिनु नै उपन्यासको सार रहेको छ।

मुख्य शब्दावली : आञ्चलिकता, रितोपार्जशैली, यथातथ्यात्मक, डिठ्ठा, श्रृङ्खलाविहीन, जिम्मावाल, हैकमवादी, कामवृत्ति, असत्पात्र,

परिचय

उपन्यासकार शड्कर कोइराला (वि.सं.१९८७-२०५४) साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउन सफल व्यक्तित्व हुन्। शारदा पत्रिका (२००३) सालमा बूढो शीर्षकको कथा प्रकाशन गरी साहित्यमा उदाएका कोइराला कथाकार, निबन्धकार, नाटककार र उपन्यासकारका रूपमा परिचित रहे पनि उपन्यासका क्षेत्रमा बढी चर्चित छन्। खैरिनीघाट (२०१८) उनको प्रथम र चर्चित उपन्यास मानिन्छ। खैरिनीघाट उपन्यास यथार्थवादी आञ्चलिक उपन्यास हो। रामेछाप र सिन्धुलीको सीमावर्ती सुनकोशीको तटीय क्षेत्र खैरिनीघाट र त्यसका आसपासको जनजीवन, भौगोलिक स्थल, त्यहाँका बासिन्दाहरुमा विशेष गरी सामान्य रूपले जीवनयापन गर्ने माझी जातिहरुको रहनसहन, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, चाडपर्व, जीवनभोगाइ आदि पक्षलाई यथातथ्यात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको यथार्थवादी उपन्यास हो।

बहुल पात्रको प्रयोग गरिएको उपन्यासमा पृथक पृथक घटनाको संयोजन, स्थानीय परिवेशमा आधारित पात्र, पात्रको स्तरअनुरूपको संवाद र भाषशैलीको प्रयोगमा निश्चित क्षेत्रको पर्यावरण भल्क्ने आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली उपन्यास परम्परामा आञ्चलिकताको पहिलो प्रयासका रूपमा खैरिनीघाट उपन्यास देखापरेको छ। शड्कर कोइरालाको २०१८ सालमा प्रकाशित औपन्यासिक कृतिका सम्बन्धमा अध्येताहरुले पुस्तक र पत्रपत्रिकामार्फत समीक्षात्मक टिप्पणीहरु गरेको पाइन्छ। तर औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरेको पाइएन। खैरिनीघाट उपन्यासको औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको यस लेखमा पूर्व अध्येताहरुले अध्ययन गरेका प्राप्त सामग्रीहरुलाई निम्न रूपमा प्रस्तुत गरिएको छः

- ऋषिराज बरालले बृहत्समालोचना (२०४५) को आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास शीर्षकको लेखमा खैरिनीघाट र अविरल बगदछ इन्द्रावती उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। यसमा उनले “कथावस्तु, पात्र र संवादमा खैरिनीघाटले पाठकलाई स्थानीय संसारमा पाठकलाई सहज र स्वाभाविक रूपले घुमाउँछ भने अविरल बगदछ इन्द्रावती अन्तर्द्रन्ध मैकेन्द्रित हुन्छ” भन्ने उल्लेख गरेका छन्।
- मुरारीप्रसाद रेग्मीले मनोविश्लेषणात्मक समालोचना २०५० मा शड्कर कोइरालाको “यो उपन्यास सरल र यथार्थपूर्ण छ, यसमा यौनको मात्रा बिलकुलै नगन्य छ अर्थात् यस उपन्यासले सामाजिक ग्राम्य जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्नमा असाधारण सफलता प्राप्त गरेको देखिन्छ” भन्ने कुराबाट यो उपन्यास सामाजिक जीवनको चित्रणमा निहीत छ, भन्ने पुष्टि भएको छ।
- कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास २०५६ मा “आञ्चलिक उपन्यासका रूपले खैरिनीघाट नेपालको प्रथम र उत्कृष्ट उपन्यास हो” भन्ने तर्कहरु राखे पनि आञ्चलिक परम्परा, आन्तरिक पक्ष, तत्व र आञ्चलिक बन्नुका आधारहरु खोज्ने सन्दर्भबाट टाढा रहेको देखिन्छ।
- ठाकुर पराजुलीले शड्कर कोइराला कृति अनुशीलन (२०५८) को आञ्चलिकताको पक्ष र विपक्षमा खैरिनीघाटको अवलोकन लेखमा कोइराला र यो कृति पर्यायवाचीका रूपमा मान्दै “खैरिनीघाट उपन्यासलाई आञ्चलिकताको आंशिक प्रभावका रूपमा लिन सकिन्छ। यो उपन्यास त्यस्तो लोकगाथा हो, जसमा नेपाली ग्रामीण शोषण, अशक्षा, बेरोजगारी र अन्यविश्वासले ल्याएको पछौटेपनको जीवन्त चित्रण पाइन्छ” भन्ने विचार रहे पनि आञ्चलिक उपन्यासका गुणदोष, आधारहरु, र औपन्यासिक पक्षलाई तत्वगत दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरेका छैनन्।

उद्देश्य

खैरिनीघाट वि.सं (२०१८) सालमा प्रकाशित सामाजिक परिवेशमा आधारित उपन्यास हो। पूर्व २ नम्बर रामेछापअन्तर्गत पर्ने खैरिनीघाट र यसको वरपर पर्ने कोथपे, ज्यामिरे, दुम्जा आदि क्षेत्रको सजीव चित्र उतारिएको छ। सुनकोशी किनारमा खैरिनीघाट र त्यसको दक्षिण पाखामा कोथपे छ। दुम्जा सुनकोशीपारि पहाडको टुप्पामा र त्यसपूर्व भाँगाभोली तथा परेवाडाँडा पर्छन्। खैरिनीघाट उपन्यासमा सुनकोशी नजिक रोसीखोलाको क्षेत्र, वनस्पति, रामेछाप र सिन्धुलीको सीमावर्ती तटीय क्षेत्रको गाउँले परिवेशलाई केन्द्र बनाएर पनि सबै पक्ष र क्षेत्रको चित्रण गरिएको पाइँदैन। यसर्थ उपन्यासमा वर्णित विभिन्न स्थानमध्ये कोथपे कै भौगोलिक र आञ्चलिकतामा केन्द्रित देखिन्छ। अविकसित ग्रामीण क्षेत्र, प्रजातन्त्रपछि पनि परिवर्तन हुन नसकेको जीवनशैली, शैक्षिक, आर्थिक, साँस्कृतिक अवस्था साथै त्यहाँको भेषभूषा, चाडपर्व, रहनसहन, परम्परालगायत् अनेक पक्षको संयोजन गरी भिन्नभिन्न अस्तित्वका साथ आञ्चलिकताको उद्घाटनमा जोड दिनु मुख्य उद्देश्य देखिन्छ।

विधि

शड्कर कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यास सामाजिकता र आञ्चलिकतामा आधारित उपन्यास हो। आख्यानात्मक कितिको औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएकाले व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। निश्चित भौगोलिक सीमाभित्रका विविध पक्षको चित्रणबाट आञ्चलिक बन्न पुगेको उपन्यासको विश्लेषणका लागि यस विषयसँग सम्बन्धित द्वितीय स्रोतअन्तर्गत पर्ने पुस्तक र सन्दर्भसामग्रीलाई आधार बनाइएको छ।

प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

शड्कर कोइराला (वि.सं. १९८७-२०५४) साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउन सफल व्यक्तित्व हुन्। शारदा पत्रिका (२००३) सालमा बूढो शीर्षकको कथा प्रकाशन गरी साहित्यमा उदाएका कोइराला कथाकार, निबन्धकार, नाटककार र उपन्यासकारका रूपमा परिचित रहे पनि उपन्यासका क्षेत्रमा बढी चर्चित छन्। खैरिनीघाट (२०१८) उनको प्रथम र चर्चित उपन्यास मानिन्छ। यसबाहेक उनका कलाकार, आलोपालो, नदुखेको घाउ, कौसीको फर्सी, दुर्दमनीय, तरुनी छोरीलगायत दर्जनौ औपन्यासिक कितिहरु प्रकाशित छन्। खैरिनीघाट उपन्यास यथार्थवादी आञ्चलिक उपन्यास हो। रामेछाप र सिन्धुलीको सीमावर्ती सुनकोशीको तटीय क्षेत्र खैरिनीघाट र त्यसका आसपासको जनजीवन, भौगोलिक स्थल, त्यहाँका बासिन्दाहरुको रहनसहन, धर्म, सँस्कृति, रीतिरिवाज, चाडपर्व, जीवनभोगाई आदि पक्षलाई यथातथ्यात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको यथार्थवादी र निश्चित क्षेत्रको पर्यावरण भल्क्ने आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ। “जसरी थोमस हार्डीले फ्रान्सेली भाषाको प्रभावद्वारा अड्ग्रजी उपन्यासमा दार्शनिक यथार्थवाद ल्याए ठीक त्यसरी नै शड्कर कोइरालाले नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिक ग्राम्य यथार्थलाई चित्रण गरे।” (रेमी, पृ. १५७) यसबाट खैरिनीघाट आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा स्थापित भएको पुष्टि हुन्छ।

यस अध्ययनमा आञ्चलिकतासम्बन्धी मान्यताहरूको सङ्गीत चर्चा गर्दै औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । “यद्यपि मुलुक बाहिर (२००४), लड्गडाको साथी (२००८), बसाइ (२०१४) पूर्ववर्ती उपन्यासहरूमा आञ्चलिक उपन्यासमा रहने केही विशेषता भए पनि सैद्धान्तिक दृष्टिले पूर्णआञ्चलिक छैनन् । त्यसैले “नेपाली उपन्यास परम्परामा आञ्चलिक उपन्यासको सूत्रपात गर्ने श्रेय यस उपन्यासलाई प्राप्त छ ।” (सुवेदी :२०५६, प. ३०) पहिलो नेपाली आञ्चलिक उपन्यास खैरिनीघाटको औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

क) कथानक

शब्दकर कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यास वि.सं. २०१० देखि २०१३ सम्मको समयावधिमा लेखिएको उपन्यास हो । सर्वप्रथम नेपाल एकेडेमीले २०१८ मा प्रकाशन गन्यो । त्यसपछि साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित हुँदै आएको छ । जम्मा ७६ पृष्ठमा संरचित उपन्यासमा परिच्छेद विभाजनलाई प्राथमिकता नदिए पनि तिन परिच्छेदमा कथावस्तुको विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्दछ । उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा मिजार धर्मवीरको छोरो भक्तवीरे कलकत्ताबाट दश वर्षपछि आफ्नो कोथपे गाउँ फर्केदेखि २०० रूपैयाँ जारी तिरेर बाबुले ल्याएकी कान्छी आमासित प्रेमप्रणयमा बाँधिएको प्रसङ्ग, प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि नेपाल (काठमाडौँ) मा भएको आन्दोलनबारे वीरप्रसाद, जगमसिंगे, सिंगवीरे, हलथोके तथा लुड्गलीबीच भएको कुराकानी र छलफल, सिंगवीरे विरामी पर्दा धामी बसेर उपचार गरेको वर्णन, मिजार सिंगवीरेलाई हेर्न गएसम्मका घटनाहरू उल्लेख गरिएको छ ।

उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा चितुवा लागेको र चितुवा मार्न महिवले, भक्तवीरे बन भरेका, महिलेले दमिनी ल्याएको, तल्लो जातकी केटी ल्याएको कुरामा सबैले हप्काएको, गाउँ छाइनका लागि भक्तवीरेले महिवलेलाई दिएको धम्की, चोरी गर्न बसेका नैरिते र वीरमानसँग भक्तवीरे र महिवलेको भेट, नैरितेका घरमा जाँदा उसकी स्वास्नी निमासँग भक्तवीरेको प्रेमप्रसङ्ग, कलकत्तामा रहँदा भक्तवीरेका दुईवटी केटीसँगको प्रेमको सूचना, खैरिनीघाटमा महिवलेलाई पानी बन्द गरेको, डिठ्ठा सीताराम तिरो उठाउन काठमाडौँ आउँदा बस खसेको आदि घटनाले कथावस्तुलाई अगाडि बढाएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा कोशी तर्दा बगेका केही भेडाहरू भक्तवीरेले जबर्जस्ती कब्जामा लिएको घटना, राणाहरूको आडमा रही डिठ्ठा सीताराम र धर्मवीरेले माझीहरुप्रति गरेको अत्याचार, जिम्मावालको छोराले सीधियारलाई कोदालोले हानी घाइते बनाएको, भक्तवीरेले जात्राबाट पाखिन कान्छीलाई भगाएको घटनासम्म पुगेर उपन्यासको कथानक अन्त्य भएको छ ।

ख) चरित्र चित्रण

खैरिनीघाट उपन्यास आयामका दृष्टिले लघु भए पनि धेरै चरित्रहरूको जमघट भएको उपन्यास हो ।

(बराल, पृष्ठ :४२) यी पात्रहरु सामाजिक जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरु भएकाले उपन्यास आञ्चलिक बन्न पुगेको छ। यहाँ प्रतिनिधित्व गर्ने सबै पात्रहरुले नाम, जात, पेसा, व्यवहार, सोचाइ, चेतनाको स्तर आदि सबै दृष्टिमा सामाजिक जनजीवनको विभिन्नता भल्काएका छन्। सामाजिक जीवनको उद्घाटनमा उभ्याएका पुरुष पात्रहरुमा भक्तवीरे, राममान, धर्मवीरे, सिंहवीरे, कालुमाने, पण्डित हरिप्रसाद, नैरिते, महीबले, लालवीरे, फुर्के, वीरपर्साद, सन्माने, जगमसिंहे, लुंगली, हलथोके, जगते, फेन्टे सार्का, ठुले, रामे ढुम, वीरमाने, डिठ्ठा सिताराम, नाराने, धनसिंहे, अवीरे, ठुले, रामप्रसाद अधिकारी, वैद्य, महन्त बाबा, खेपी खेल्ने ठिठ्ठा केटाहरु, ढाके, डोकी, भेडा व्यापारी, जिम्मावाल, विरोधी केटो, बटुवाहरु, गाम्बे लामा, शिवनाथ, जिम्मावालको छोरो, पुजारी, धुलिखेले साहू छन्। नारी पात्रहरुमा भक्तेकी आमै, भक्तेकी कान्धी आमा, निमा, मफिनी (भट्टी पसल्नी), साहिली, पाखिन कान्धी, पाखिनकी आमा, फेन्टे सार्कीका छोरीहरु, सुखुरी, सुखुरीकी आमा, घट्टे कान्धी, डुडगामा गीत गाउने आइमाइहरु, तामाइनीहरु, आदि देखिन्छन्। यी पात्रहरुको नामाकरणबाटै खैरिनीघाट उपन्यास आञ्चलिक बन्नुका साथै नारीहरुमा देखिएको दुख्यापन, सहनशीलता र अशिक्षाले खैरिनीघाट वरपरको पिछ्छिएको नारी समाजको चिनारी पनि दिएको पाइन्छ।

जातका आधारमा खैरिनीघाट उपन्यासका पात्रहरुको अध्ययन गर्दा माझी, तामाङ, मगर, सार्की, दमाई, ढुम, नेवार, बाहुन छन् भने पेसाका आधारमा मिजार (गाउँको मुखिया), डिठ्ठा (कर उठाउने), घटुवारे (नाउ चलाउने), पण्डित पुरेत (साधारण कर्मकाण्डी), वैद्य (डाक्टर), जोगी, पुजारी, धामीझाँकी, लुगा सिउने, जुत्ता सिउने, कपडा व्यापरी, भेडा व्यापारी, भट्टी पसले, ढाके, भरिया, जँड्याहा, डाका, गोठालो, गुण्डा, खोपी खेल्ने पात्रहरु छन्। उपन्यासमा वर्णित पात्रगत व्यवहारमा मिजार, डिठ्ठा, वैद्य, जस्ता पात्रले खैरिनीघाट वरपरको सामन्ती, हैकमवादी, शोषण गर्ने, लुटपाट गर्ने वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ, भने विश्वनाथले राणा बिरोधी आन्दोलनको आभास दिएको पाइन्छ। पण्डित, महन्त बाबा, पुजारीले आध्यात्मिक सुधारको भावना राखे पनि कसैबाट समर्थन पाएको देखिदैन। यस व्यवहारबाट माझी र तामाङको बाहुल्यता रहेको पतनोन्मुख समाजको भल्को पाइन्छ।

खैरिनीघाट उपन्यासमा समावेश गरिएका चरित्रहरुको कार्यव्यवहार र पेसागत रूपका अतिरिक्त उनीहरुले निर्वाह गरेको भूमिकाका आधारमा मुख्य र सहायक गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यस्ता पुरुष मुख्य पात्रहरुमा भक्तवीरे, नैरिते, सिंहवीरे, महिबले, सीताराम, धीर्जवीर छन् भने अन्य सहायक पात्रका रूपमा रही भक्तवीरेकै चरित्र उद्घाटनमा भूमिका खेलेको पाइन्छ। स्त्रीपात्रहरुमा भक्तवीरेकी आमै र कान्धी आमाको केही भूमिका देखिन्छ, भने अन्य सबै पात्रहरु सामाजिक जीवनको परिचय दिने प्रतिनिधि पात्र हुन्।

अ) भक्तवीरे

भक्तवीरे खैरिनीघाट उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो। गाउँको मुखिया बनेर राणाकालमा गाउँधरका जनतालाई दमन र शोषण गर्ने मिजार धीर्जवीरको छोरो भएकाले उच्च वर्गको देखिन्छ। उपन्यासको कथावस्तु उसैको केन्द्रीयतामा अधि बढे पनि कार्यका आधारमा गतिहीन,

मञ्चीय र बद्ध पात्र देखिन्छ । बाबुको रवाफअनुकूल गाउँमा नाइके बनेको भक्तवीरे छोराले देशका लागि काम गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य बोकेर दशवर्षसम्म कलकत्ता बसेर फर्किएको हो । ऊ कलकत्ताबाट फर्किएपछि कही गतिशील देखिए पनि सफल भएको पाइँदैन । दमित कामबासनाबाट थिल्यिलिएको भक्तवीरे कलकत्ता बस्दा दुईवटी युवतीसँग प्रेम गरेको देखिन्छ । दमित कामबासनाबाट लिप्त भएको कुरा आफ्नै कान्छी आमालाई कामुक आँखाले हेरेबाट पुष्टि हुन्छ । आफनै गाउँ कोथपे फर्किएपछि ऊ सामाजिक परिवेशप्रतिकूल कियाकलाप लिएर हिँडैने चरित्रको मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने असत्पात्र हो ।

भक्तवीरे सभ्यता र शिक्षाको विकास भएको ठाउँमा बसेको युवा भए पनि समाजमा पाठशाला खोलेर शिक्षाको दीप जलाउने कार्यमा ऊ तगारो बनेको छ । रुढिवाद र अन्धविश्वासको घेराबाट उम्कन नसकेको भक्तवीरे महिलेले दमिनी ल्याउँदा जातिच्यूत गराउनतर्फ लाग्ने अन्धविश्वासको पराकाष्ठा साथै आञ्चलिक परिवेशको उपज देखिन्छ । चरित्रगत आधारमा खराब देखिएको भक्तवीरमा छिटपुट रूपमा जाति र गाउँप्रति मायामोहका भावहरु रहेको पनि देखिन्छ । “अचेल किताब बाच्च जान्नेहरु आफू जन्मेको गाउँ नै मान्दैनन् । तर मलाई आफ्नो गाउँको प्रेम बसेको छ । मेरो मुटुको रगत मार्भिगाउँका निम्ति सुनकोशीको पानी भैं गाइरहन्छ । मैले आफ्ना छिमेकीका दाजुभाइलाई मनपराउनु छ भने निखर मार्भीलाई पनि मन पराउनुपर्छ, जो सोभा र निराला छन् ।”(कोइराला, पृ :३१) उपन्यासमा भक्तवीरे असत्पात्रको भूमिकामा बढी देखिए पनि उपन्यासकारले बिना हस्तक्षेप प्रस्तुत गर्दा सामाजिक पात्रको रूपमा पनि हेर्न सकिने आधारहरु पाइन्छन् ।

आ) नैरिते

नैरिते उपन्यासको सामान्य पुरुष पात्र हो । चेतनाको अभावमा बाटो ढुकेर चोर्ने भए पनि ऊ राजाहरुले जनताको श्रम र सम्पति शोषण गरेर ठूला दरबार बनाएका, गरिबहरुको बिना कारण हत्या गरेका कथन पनि कतैकतै पाइन्छन् । तर बढी मात्रामा रुढिवादी सँस्कारबाट ग्रसित भएकाले हामी र हाम्रो समाज सुधार गर्नुपर्छ भन्ने भावना नलिई केटीका पछि लाग्ने, जाँड खाने, धामीभाँकीमा विश्वास गर्ने परिधिमा अल्फेको छ । उपन्यासकारले दिएको भूमिकामा गतिहीन, बद्ध, मञ्चीय पात्र रहे पनि आञ्चलिक परिवेशले सिर्जना गरेको पात्र हो ।

इ) सिंगवीरे

सिंगवीरे निम्न वर्गीय पात्र हो । एकातर्फ ऊ प्रजातन्त्रमा विश्वास गर्दै वर्ण र जातिको फरक नमानी प्रगतिवादी भावनाबाट चेतनशील देखिन्छ, भने अर्कोतर्फ बाहुनहरुलाई जाँड खान आग्रह गर्दा, आफूले जाँड खाएर ढाकेलाई पैसा तिराउँदा, नदीमा बगेका अर्काका भेडा खाइदिँदा, विरामी पर्दा अस्पताल नगई धामीभाँकी लगाउँदा, डिठाले नक्कली रसिद बनाएर तिरो उठाउँदा थाहा पाएर पनि अस्वीकार गर्न हिम्मत नभएको भ्रष्टचारलाई बढावा दिने बद्ध पात्रको भूमिकामा रहको छ ।

इ) फेन्टे

फेन्टे निम्न वर्गीय जातमा सार्की पुरुष पात्र हो। सामान्य परिवारको ऊ आन्तरिक रूपमा त्यति चतुर नदेखिए पनि आफ्नो काममा लगनशील छ। चार छोरीहरुको बाबु फेन्टेलाई छोरीहरुको रेखदेखमा कठिन त छैदैछ, त्यसमा पनि सिंहवीरेले “फूलजस्ता भए पनि जातै नराम्रो” (कोइराला, पृ: २५) भनेबाट जातिगत आधारमा शोषित पात्र देखिन्छ। उपन्यासको भूमिकामा खासै सक्रिय नदेखिए पनि कथावस्तुको निरन्तरता दिने मुक्त र सहायक पात्र मानिन्छ।

उ) पण्डित हरिप्रसाद

पण्डित हरिप्रसाद मध्यमवर्गीय पुरुष पात्र हो। उपन्यासको कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्ने शिक्षाप्रेरी व्यक्ति हो। निडर, स्पष्टवक्ता बनेर गाउँमा पाठशाला खोलेर सबैलाई शिक्षाको ज्योति दिनुपर्छ, भन्ने सोच राखे पनि सफल हुन सकेको छैन। ऊ उपन्यासको मुख्य भूमिकामा नरहे पनि कथानकलाई अघि बढाउन सहयोग गरेको देखिन्छ।

ऊ) धीर्जवीर

धीर्जवीर उपन्यासको असत् पुरुष पात्र हो राणाकालीन सामन्तहरुको आडमा रहेर जनतालाई शोषण, अन्याय, अत्याचार गरी स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रका पक्षधरहरुलाई दबाउने एकतन्त्रीय राज्यव्यवस्थाको प्रतिनिधि पात्र हो। समाजमा बहुविवाह गर्ने नारी मर्यादालाई उलझन गर्ने असत्, सहायक, गतिहीन र मुक्त पात्र रहेको छ। खैरिनीघाट उपन्यासमा बहुपात्रहरुको प्रयोग छ। कालुमाने माझी जातको सहायक पुरुष पात्र हो। अर्काकामा हलो जोतेर जीवन चलाउने जातीयताको विरोध नगर्ने काममा लगनशील व्यक्ति देखिन्छ। वैद्य पेसाले डाक्टर हो। समाजमा स्वार्थर व्यक्तिगत फाइदामा रमाउने राणाहरुको पक्षमा लागेर जनतालाई दुख दिने र उपन्यासमा क्षणिक देखिएर सामाजिक भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र हो। अन्य पुरुष पात्रहरुमा लालबीरे, पुजारी, बटुवाहरु, ढाके, डोके, भेडा व्यापारी, महन्त बाबा, लुगोली धुलिखेले साहू कुनै उद्देश्य र लक्ष्यविहीन यी पात्रहरु आञ्चलिक परिवेशका उपज देखिन्छन्।

खैरिनीघाट उपन्यासमा नारी पात्रको प्रयोग भए पनि भूमिका नगन्य छ। भक्तेकी आमै, निमालगायत धेरै पात्रहरुको प्रयाग गरिए पनि कथावस्तुलाई आद्योपान्त सहयोग नगरी आआफ्नै स्थानबाट कार्यसम्पादन गरेका छन्। छोटो समयमा देखिने र तुरन्तै गौण बन्ने पात्रहरुको चेतनाको स्तरमा कमी र त्यस क्षेत्रको पछ्येपनको परिचय दिएका छन्। यी पात्रहरुको प्रयोगले खैरिनीघाट वरपरका विभिन्न स्थानहरुको यथार्थचित्रण र त्यहाँका जनताको दैनिक जीवनभोगाङ, रीतिरिवाज, रहनसहन, संस्कृति, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक स्तरको चित्रणले उपन्यास आञ्चलिक बन्न पुगेको पाइन्छ।

ग) परिवेश चित्रण

“खैरिनीघाट आञ्चलिक उपन्यासको जीवन्त नमुना हो ।”(कोइराला, पृ :४३) यस उपन्यासमा सामाजिक परिवेशको चित्रण छ। त्यो यथार्थपरक र प्रकृतिपक्षको द्योतनका साथै आञ्चलिकताको भलक बनेको छ। यस उपन्यासमा पूर्व २ नम्बर रामेछापअन्तर्गत पर्ने खैरिनीघाट र यसको वरपर पर्ने कोथपे, ज्यामिरे, दुम्जा आदि क्षेत्रको सजीव चित्र उतारिएको छ। सुनकोशी किनारमा खैरिनीघाट र त्यसको दक्षिण पाखामा कोथपे छ। दुम्जा सुनकोशीपारि पहाडको टुप्पामा र त्यस पूर्व भाँगाभोली तथा परेवाडाँडा पर्छन्। खैरिनीघाट उपन्यासमा सुनकोशी नजिक रोसीखोलाको क्षेत्र, वनस्पति, रामेछाप र सिन्धुलीको सीमावर्ती तटीय क्षेत्रको गाउँले परिवेशलाई केन्द्र बनाएर पनि सार्वभौम पक्षको चित्रण गरिएको पाइँदैन। यसर्थ उपन्यासमा वर्णित विभिन्न स्थानमध्ये कोथपे कै भौगोलिक र आञ्चलिकतामा केन्द्रित देखिन्छ। कोथपे गाउँका उकालीओरालीहरु, खैरिनीघाटका भटटीपसलहरु, दुम्जाका भञ्ज्याड र देउरालीहरु फोटाग्राफी रूपमा उतारेका छन्। “यथार्थतः खैरिनीघाट मुभीक्यामराको हेराइ हो। गाउँका खण्डदृश्यहरु, खण्डवस्तुहरु, खण्डछविहरु, त्यसको घेराभरिको फोकसमा अड्कित हुन्छन् र तिनीहरुको अन्वयमा एक पूर्णचित्र दृष्टिगोचर हुन्छ।” (प्रधान, पृ: ३१६) खैरिनीघाट उपन्यास मूलतः कोथपे र आसपासका क्षेत्रको वर्णनमा केन्द्रित छ। उपन्यास पढ्दा त्यहाँको गाउँको दृश्य, माझीजातिको रहनसहन, संस्कृति, परम्परा, भेषभूषा, भौगोलिक पर्यावरण, प्रकृति, पानीको समस्या, घाँसदाउरा गरेर, गाईबाखा चराएर जीवनयापन गर्नु पर्ने अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। हाटबजार नहुनाले जीवनयापनमा समस्या, इन्धनका अभावले दियालो बालेर रात बिताउनु पर्ने अवस्थाको भल्को पनि उपन्यासमा छ। परिवेश चित्रण कै सिलसिलामा उपन्यासकारले राणाकालीन कूर्नीति, २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिका लागि जनताले गरेको क्रान्ति, ग्रामीण सोभासीधा जनतालाई गरेको शोषण, प्रजातन्त्रपछि पनि माझीहरुको बसोबास रहेको कोथपेमा कुनै पक्षबाट परिवर्तन हुन नसकेको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि विषयवस्तुको यथार्थ चित्रण पाइन्छ।

घ) संवाद

खैरिनीघाट उपन्यास उपन्यासकार शड्कर कोइरालाले स्थानीय कथ्यभाषाको प्रयोग गरी लेखिएको कृति हो। संवाद पक्षलाई नाटकीय रूपले आकर्षण बढाएको छ। उपन्यासमा रहेको संवादलाई परिवेश निरपेक्ष रहेर हेर्ने हो भने निम्न वर्गीय माझी जातिको अनौपचारिक कथ्य भाषाका विविध विशेषता र स्थानीय भल्को पाइन्छ। संवादको सेरोफेरो र कोथपे गाउँवरिपरिका माझीहरुको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक स्तर, गाउँ समाजमा बोल्ने कथ्यभाषाको प्रयोगले उपन्यासकारको उद्देश्य स्थानीय रूपलाई विश्वसनीयता प्रदान गरी संवादमा पनि आञ्चलिकता दिन खोजेको प्रष्ट देखिन्छ। यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएका केही संवादका अंशहरु निम्न छन्:

“केही छैन भक्ते” आमाले टाउकोलाई ढल्काएर सम्झदै भनिन् । (पूर्ववत्, पृ: ८) “तीन पिप्लेदेखि १२१ मील !”(पूर्ववत्, पृ: ९) उसले भन्यो । “पाडो फुकेर माउसँगै बसिराको थियो” कान्धीले एकचोटि हलुका खोकेर भनी (पूर्ववत्, पृ: १३)“तिम्रा डिगर हो” (पूर्ववत्, पृ: २२) माथि उल्लेखित कथ्यभाषाको संवादमा थेगो, हाउभाउ र व्याकरणात्मक कमजोरी रहेको छ । पहिलो वाक्यमा व्याकरणिक पदक्रमको संयोजनमा कमजोरी, दोस्रो वाक्यमा समापिका पदको अभाव, तेस्रो वाक्यमा 'बसिरा' कथ्यभाषाको प्रयोग, चौथो वाक्यमा रिसाएर बोल्दा प्रयोग गरिने वाक्य छ । “देखिनन् बा तिर्निन्बा, बा तिर्लाहखला सेन” (पूर्ववत्, पृ: २४) सिँहबीरे र ढाकेले गरेको कुराकानी, “साहिँली भात खाइला हन् ।” (पूर्ववत्, पृ: ३३), “यो नेपाल होइन वीरपर्सात् नेपालमा मात्रै माछा मारेर खान्छन् । मलाई पनि थाहा छ । ”(पूर्ववत् पृ: ५४) वीरपर्सात् र ठुलेको संवाद केही उदाहरणहरु हुन् ।

यसरी उपन्यासकारले उपन्यासमा विभिन्न सन्दर्भमा विभिन्न परिवेशका पात्रहरुको संवाद गराएर स्थानीय भाषिका एवम् कथ्यभाषाको सहज र सरल संवाद गराई आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा परिचित गराएका छन् । धामी बसेका बेला महिलें र सिँगबीरेको संवाद तथा नैरितेले चोरी गरेका बेला निमासँगको संवाद बौद्धिक स्तरअनुरूप नदेखिए पनि संवाद प्रयोगका दृष्टिले उपन्यास स्वाभाविक रहेको छ । अर्कोतर्फ गाउँघरमा बोलिने बोली, जातिअनुसारको मातृभाषा, गाली गर्दा प्रयोग गरिने शब्दहरु, धामीले प्रयोग गरेको भाषा, बुढाबुढीले लेघो तानेर बोलेका शब्दहरु, तरुनी फकाउने मिठासयुक्त बोलीको प्रयोग र छनोटमा उपन्यासकार निकै सचेत रहेका छन् । भाषागत रूपमा पाठकलाई कतैकतै सामान्य कठिनाइ आए पनि संवाद पक्ष सशक्त, सबल हुनाका साथै आकर्षक र आञ्चलिक बनेको छ ।

ड) भाषाशैली

भाषा उपन्यासकारको विचार वा भाव प्रस्तुत गर्ने, एकअर्का पात्रको भावनाको आदानप्रदान गर्ने माध्यम हो भने शैली विचार प्रस्तुतिको तरिका हो । खैरिनीधाट उपन्यासमा आञ्चलिक उपन्यासअनुरूप भाषाको प्रयोग पाइन्छ । गाउँघरको दृश्य, व्यवहार, बोलीचाली, जीवन भोगाइसँग सम्बन्धित शब्द, शब्दावली र वाक्यहरुको प्रयोग छ । भाषाबिना साहित्यिक विद्या अपाङ्ग हुन्छ । कवितामा लय र साङ्गीतिक पक्ष, नाटकमा पात्र, मञ्च तथा नाट्यसामग्री, निबन्धमा भाषाको भूमिका रहे पनि उपन्यासको क्षेत्र फरकिलो हुन्छ । अन्य विद्याका तुलनामा कथानक, जाति, वर्ग, पात्रको भूमिका र जीवनका विविध आयामलाई समेट्ने भएकाले उपन्यासमा भाषाको भूमिका ज्यादा महत्वपूर्ण हुन्छ । उपन्यास गद्यशैलीमा लेखिन्छ । उपन्यासको भाषाशैली उपन्यासकारको प्रवृत्तिअनुसार हुन्छ । तत्सम, तदभव, स्थानीय शब्द, कतै सरल र कतै आलझ्कारिक शैली, कतै वर्णनात्मक, विवरणात्मक, भावनात्मक, विचारात्मक शैलीको प्रयोग, कतै उच्च वर्गले बोल्ने, कतै मध्यम वर्गले बोल्ने, कतै निम्न वर्गले बोल्ने सरल भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

खैरिनीघाट उपन्यास लेखनमा उपन्यासकारले भाषाको प्रयोगमा सचेतता अपनाएको पाइन्छ । उनले भाषालाई खारेर, तौलिएर आफ्नो बौद्धिक शक्तिको प्रयोग गरेका छन् । भाषाशैलीको प्रयोगका दृष्टिले सफल उपन्यासमा अनुकरणात्मक, काव्यात्मक शब्द र वाक्यहरूको प्रयोग छ । कहीं उखान टुक्काको प्रयोग, स्थानीय भाषिकाका शब्द चयन, जाति, क्षेत्र, समुदाय, अवस्थाअनुसारको संवादले उपन्यासलाई रोचक र शैलीगत उच्चता हासिल गर्नमा सफल बनाएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त भुसुक्कै, फिलिक्क, ढकढकायो, घचघच्याउ, चुपचाप, आनाकानी, छटपट आदि अनुकरणात्मक शब्दले त्यस ठाउँको स्वाभाविक भल्को दिएको छ । उपन्यासलाई अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा आलड्कारिक, काव्यात्मक, भल्को पाइए पनि यसले उपन्यासलाई कृत्रिम नवनाई सहज बनाएको देखिन्छ । यस्ता काव्यात्मक केही उदाहरणहरू निम्न छन्:

“बिहानको रातो उज्यालो बादललाई छिचोलेर दिग्विजयी भयो ।”(पूर्ववत, पृ:१)

“टाढाबाट कोशीको चिसो आवाज आयो । त्यही आवाजमा नजिकै पाखोमा बरको रुख उझिरहेको थियो ।”(पूर्ववत, पृ:२)

“उसले छोडेको कोथपे गाउँ, बन, महाभारत लेक, खोल्सा, खाडल र सुनकोशी पनि सबै बिहानको गुलावी रसको रसमा डुबे । अनि आकाशमा एउटै सूर्य रहे जसले भने उसलाई केही पनि पिछा गर्न छोडेका थिएनन् ।”(पूर्ववत, पृ:२)

“आकाशमा बादलले पारी पहाडका शिरमाथि तन्किएर छायाँ पारिराखेको थियो । गाउँको ओरिल्ने उज्यालो तुवाँलोले भै अस्पष्ट गराएको थियो ।”(पूर्ववत, पृ:३)

“समय भनेको डुइगा भै नदीमा बगेर जान्छ ।”(पूर्ववत, पृ:६५)

“केही तल कोशी सूर्यको खित्का छोडेको अन्धकार र प्रकाशहीन प्रान्तमा खेतको कुलोमा सड्कले जमेको पानीभै सानो र अवरुद्ध लाग्यो ।”(पूर्ववत, पृ:३४)

“बाहिर रात अलकत्रा पोतेभै कालो भझिरहेको थियो ।”(पूर्ववत, पृ:३५) “उसकी व्याहिता स्वास्नी आज सुँगुरका ठूलाठूला चौटा जस्तै चाम्ची र मिठी थिई ।”(पूर्ववत, पृ:४३)

यसप्रकार प्रयोग भएको भाषाशैलीबाट उपन्यासमा ठाउँठाउँमा नवीनता थप्दै प्रस्तुतिलाई प्रभावकारिता थपेको छ । उपन्यासलाई विशिष्टता प्रदान गर्ने विशेषतामा नाटकीय संवाद र आख्यानात्मक संवादमा कथ्य भाषाको प्रयोग रहेको छ । कोथपे र आसपासका क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाअन्तर्गत पूर्वली भाषिकाको प्रयोगमा माझीहरूको रहनसहन र सँस्कृतिको यथार्थ चित्र उतारेको पाइन्छ । उपन्यासकार कोइरालाले भक्तवीरे, सिंहवीरे, महिवले, कालुमाने, सन्माने, धनसिंह, नैरिते, जगते, सुखरी, फेन्टेजस्ता पात्रहरू माझी समाजबाटै छनोट गरेका छन् । उनीहरूको सामाजिक, शैक्षिक, बौद्धिकस्तरका आधारमा विषयवस्तु, शब्द, शब्दावली, वाक्यको समुचित प्रयोग गरेको पाइन्छ । शब्द शब्दावलीमा पूर्व, शीतल, किरण, नदी, स्थान, हर्ष, क्रन्दन, द्रवित, शरीर, पण्डित, पाठशाला, पृष्ठभूमि, दन्तहीन जस्ता तत्सम, धूलो, मानिस,

SRMC Journal

दूध, आँसु, सिंगान, राति, देउता, जरो, निम्तो, हात, तरुनी जस्ता तद्भव, घर, सिकार, टर्च, इन्साफ, इस्टकोट, वम, हस्पिटल, दरवानी, स्टेशन, बारुद जस्ता आगन्तुक, कालिज, खोला, चाउरी, कोको, गुन्द्री, ढाकर, भाड, पाथी, कुटीमास, तुवाँलो जस्ता झर्रा, भुसुक्कै, छटपट, चुपचाप जस्ता अनुकरणात्मक शब्द तथा भाषिक विचलन भएका, उखान, टुक्का, केही स्थानीय लोकगीतको प्रयोगले भाषाशैलीका आधारमा उपन्यासलाई सार्थक बनाउन सहयोग गरेको छ।

समग्रमा खैरिनीघाट उपन्यासको भाषाशैलीको प्रयोग समुचित रहेको छ। केही पात्रको संवादशैली छोडेर हेर्दा स्तरीय देखिन्छ। ती पात्रहरुको संवादबाट उपन्यास आञ्चलिक बन्न मद्दत पुगेको छ। भाषाशैलीकै सन्दर्भमा उपन्यासको भाषा रितोपार्जशैलीको नजिक रहेको छ। रितोपार्जशैली पत्रकारिताबाट विकसित शैली हो। यसमा वर्णनलाई प्रभावकारी र साहित्यिक बनाएर वस्तुगत तथ्यलाई रेखाचित्रको शैलीमा प्रभावोत्पादक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ। (प्रधान, पृ:५०६) रितोपार्जशैली वर्णनात्मक, रेखाचित्रात्मक, तथ्यपरक र सूक्ष्म पर्यवेक्षणात्मक हुन्छ। (सुवेदी, २०५६ पृ:१५) कोइरालाले उपन्यासको कथा जीवनको अवलोकन गर्ने क्रमिकता भन्दा त्यसलाई अर्थ दिने, मूलभूत यथार्थ पहिचान गर्ने र कथ्यको क्रमहीन रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रणाली अवलोकन गरेका छन्। कथानकलाई सूत्रात्मक र घटनालाई रेखाचित्रात्मक रूपमा आत्मसात् गरेकाले भाषाशैलीका दृष्टिकोणबाट उपन्यास पूर्णतया आञ्चलिक बनेको छ।

च) उद्देश्य

उद्देश्य उपन्यासकारको उपन्यास लेखनको मूल ध्येय हो। उपन्यासकारले कथानक, घटना, पात्र, भाषाशैलीका माध्यमबाट के दिन चाहन्छ, त्यो सारतत्व वा उद्देश्य मानिन्छ। खैरिनीघाट उपन्यासबाट आञ्चलिक विशिष्टताको खोजी गर्नु नै मूल उद्देश्य रहेको छ। यस उपन्यासमा सुनकोशी आसपास ज्यामिरे, दुम्जा र विशेष रूपमा कोथपेमा बसोबास गर्ने माझी जातिको जीवनका वास्तविकताको व्याख्या गर्नु र यहाँको आञ्चलिक परिवेश चिनाउनु मुख्य लक्ष्य रहेको छ। केन्द्रीय कथानकविहीन यस उपन्यासको नायक भक्तवीरेको केन्द्रीयतामा कथानक अधि बढेको देखिए पनि नायकसँग असम्बन्धित स्वतन्त्र अस्तित्व भएका धेरै घटनाहरु उपन्यासमा देखिएका छन्। राणाकालको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदय हुँदा पनि कोथपेमा बसोबास गर्ने माझीहरु तथा यसका छेउछाउमा बस्ने अन्य जातिमा प्रजातन्त्रको कुनै असर देखिँदैन। यस उपन्यासको उद्देश्य ती स्थानहरुको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक पक्ष, त्यहाँको रीतिरिवाज, बोलीचाली, सँस्कृति, भेषभूषा र परम्परालाई प्रस्तुत गर्नुरहेको छ। उपन्यासको शीर्षक आञ्चलिक परिवेशमा आधारित छ। राणाशासनको आडमा रहेर अरुलाई शोषण गर्ने डिठठा, विचारीको ठग प्रवृत्ति, जात्राबाट केटी भगाउने, जातजातिको ख्याल नगर्ने, परम्परा र अन्यविश्वासमा रुमलिएको पुजारी, झारफुक र धामीभाँकी प्रथाले स्थानीय निम्न वर्गीय परिवेशलाई छर्लझग पारेको छ। बौद्धिक चिन्तनको आग्रह कतै नगरिएको उपन्यासमा कोथपे गाउँ र त्यहाँको भूवनोट एवम् सम्पूर्ण व्यवहारको केन्द्रीकृत रूप स्थापना गर्दै आञ्चलिकताको नमुना दिनु नै उपन्यासको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

छ) दृष्टिविन्दु

आख्यान लेखन वा उपन्यास लेखनमा एक प्रकारको लेखन पद्धति अड्गाल्ने गरिन्छ । “उपन्यासमा वर्णित पात्रको स्थान, कार्यव्यापार अड्गाल्ने पद्धतिलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । (दुङ्गेल र दाहाल, पृ:१८१) दृष्टिविन्दु लेखकको धारणामा आधारित हुन्छ । दृष्टिविन्दुबाट कथा भन्ने को हो र कसले कसको कथा भन्दै छ, भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस आधारमा दृष्टिविन्दु आन्तरिक वा प्रथम पुरुष र बाह्य वा तृतीय पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा उपन्यासकार स्वयम् कथानकको कथयिता बनेको हुन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा उपन्यासकारले पात्रहरु सिर्जना गरी पात्रका माध्यमबाट आफ्ना मनोभावहरु व्यक्त गर्न लगाएको हुन्छ ।

उपन्यासकार शड्कर कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यास तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा उनले रामेछाप र सिन्धुलीको सीमावर्ती सुनकोशीको तटीय क्षेत्र खैरिनीघाट र आसपासका कोथपे, दुम्जा, ज्यामिरेको भौगोलिक परिवेश र समाजको दुरुस्त चित्र उतार्न स्थानीय परिवेशअनुकूलका पात्रहरु उपस्थित गराई त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, पारिवारिक अवस्था, जीवनभोगाइ, रीतिस्थिति, भेषभूषा, बोलीचाली, संस्कृति, परम्परालाई जीवन्त बनाउने कार्य गरेका छन् । भिन्नभिन्न स्थान र परिवेशलाई सिर्जित पात्रका माध्यमबाट उपन्यासकारका विचार व्यक्त गराइएकाले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग सफल रूपमा भएको छ । उपन्यासको अंशमा प्रस्तुत कथनका केही नमुना निम्नानुसार छन्:

“बिहानको रातो उज्यालो बादललाई छिचोलेर दिगिवजयी भयो ।”(कोइराला, पृ:१)

“टाढाबाट कोशीको चिसो आवाज आयो । त्यही आवाजमा नजिकै पाखोमा बरको रुख उधिरहेको थियो ।” (ऐजन, पृ:२) “उसले छोडेको कोथपे गाउँ, वन, महाभारत लेक, खोल्सा, खाडल र सुनकोशी पनि सबै बिहानको गुलावी रसको रसमा डुबे । अनि आकाशमा एउटै सूर्य रहे जसले भने उसलाई केही पनि पिछा गर्न छोडेका थिएनन् ।” (ऐजन, पृ:२)

“आकाशमा बादलले पारी पहाडका शिरमाथि तन्किएर छायाँ पारिराखेको थियो । गाउँको ओर्लिने उज्यालो तुवाँलोले भै अस्पष्ट गराएको थियो ।” (ऐजन, पृ:३)

“समय भनेको डुङ्गा भै नदीमा बगेर जान्छ ।” (ऐजन, पृ:३५)

“बाहिर रात अलकत्रा पोतेभै कालो भइरहेको थियो ।”(ऐजन, पृ:३५)

“उसकी व्याहिता स्वास्नी आज सुँगुरका ठूलाठूला चौटाजस्तै चाम्री र मिठी थिई ।”(ऐजन, पृ:४३)

माथिका उदाहरणहरुमा भिन्नभिन्न अवस्थाका घटनाहरुको प्रस्तुतिमा सिर्जित पात्रका माध्यमबाट कथन गरिएकाले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

शड्कर कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यास वि.सं. २०१० देखि २०१३ सम्मको समयावधिमा लेखिएको उपन्यास हो। सर्वप्रथम नेपाल एकेडेमीले २०१८ मा प्रकाशन गर्न्यो। त्यसपछि साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित हुँदै आएको छ। जम्मा ७६ पृष्ठमा संरचित उपन्यासमा परिच्छेद विभाजनलाई प्राथमिकता दिइएको छैन। रामेश्वर र सिन्धुलीको सीमावर्ती सुनकोशीको तटीय क्षेत्र खैरिनीघाट र त्यसका आसपासको जनजीवन, भौगोलिक स्थल, त्यहाँका बासिन्दाहरूको रहनसहन, धर्म, सँस्कृति, रीतिरिवाज, चाडपर्व, जीवनभोगाइ आदि पक्षलाई यथातथ्यात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको यथार्थवादी र निश्चित क्षेत्रको पर्यावरण भल्कने आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ। देशमा स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र आए पनि राणाशासनको आडमा रहेर अरुलाई शोषण गर्ने डिठ्ठा, विचारीको ठग प्रवृत्ति, जात्राबाट केटी भगाउने, जातजाजिको ख्याल नगर्ने, परम्परा र अन्यविश्वासमा रुमलिएको पुजारी, भारफुक र धामीभाँकी प्रथाले स्थानीय निम्न वर्गीय परिवशमा पारेको असरलाई सशक्त रूपमा विषयवस्तुमा समावेश गरेको पाइन्छ।। बौद्धिक चिन्तनको आग्रह कतै नगरिएको उपन्यासमा कोथपे गाउँ र त्यहाँको भूवनोट एवम् सम्पूर्ण व्यवहारको केन्द्रीकृत रूप स्थापना गर्दै आञ्चलिकताको नमुना दिनु उपन्यासको मूल ध्येय रहेको देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कोइराला, शड्कर (२०१८), वि.सं. खैरिनीघाट, काठमाडौँ : नेपाल एकेडेमी।
 दुंगेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६५), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौँ : एम.के पब्लिशर्सएण्ड डिप्ट्रिब्युटर्स।
 प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ते.सं. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन:
 प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह र अन्य (२०५९), नेपाली साहित्य कोश, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र।
 पराजुली, ठाकुर र पन्त रामप्रसाद (२०५८), शड्कर कोइराला कृति अनुशीलन,
 प्र.सं.काठमाडौँ : दायित्व वाड्मय प्रतिष्ठान।
 बराल ऋषिराज, शिव प्रधान (सम्पा) (२०५४), आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास,
 सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन।
 रेरमी, मुरारीप्रसाद (२०५०), मनोविश्लेषणात्मक समालोचना, (उपन्यास खण्ड) काठमाडौँ : साभा प्रकाशन।
 सुवेदी, धनप्रसाद, (२०५६), नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता, प्र.सं. खोटाङ : यादेवी ढकाल।

बुद्धशान्तिका सामुदायिक विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यम; हाँस कि बकुल्लो ?

॥ गणेश निरौला

उपोद्धात :

नेपालमा शिक्षाको गुणस्तरलाई लिएर धेरै बहस भएका छन्; गोष्ठी, सेमिनार, अन्तर्रकिया र सम्मेलनहरुमा प्रशस्त समय, श्रम र सम्पत्ति खर्च गरिएका छन्। तर, अहिलेसम्म ठोस र व्यावहारिक निस्कर्षसहित कार्यान्वयन तहमा गएर सफलता पाएको भने पाइँदैन। राष्ट्रका सबै खाले विकासको प्रमुख साधन शिक्षा नै हो भन्ने कुरालाई सिद्धान्ततः स्वीकार गरिन्छ। व्यवहारमा यही कुरा गम्भीरतापूर्वक लिइँदैन। सामान्य रूपमा भन्दा अहिले मुलुकमा दुई प्रकारका विद्यालय देखिन्छन्: सामुदायिक (सरकारी) र संस्थागत (निजी)। अनि त अभिभावक, विद्यार्थी, शिक्षक सबै दुई-दुई प्रकारका हुने नै भए। सोचनीय विषय त उत्पादित जनशक्ति दुई प्रकारका हुने भए। चालीसको दशकको उत्तरार्धदेखि खुला गरिएको शिक्षामा निजी क्षेत्रको सहभागिताको सुरुआती चरणमै थुपै विसङ्गतिले प्रवेश पाइसकेका थिए। पछि व्यवस्थित, सङ्गठित र नियमित गर्ने प्रयास त गरियो, तर प्रविष्टि पाइसकेका धेरै विसङ्गतिहरु हटाउन सकिएन। कुनै न कुनै रूपमा तिनले निरन्तरता पाए। मूलतः निजी विद्यालयलाई व्यवसायमुखी बनेको, धनीको मात्र पहुँच भएको, नेपाली भाषा-संस्कृतिलाई कुल्चिदै अंग्रेजीकरण गरेको, विद्यार्थीमा निहीत बीज प्रतिभा विकसित गराउनुभन्दा ‘घोकन्ती’ शिक्षामा जोड दिएको जस्ता आक्षेप लाग्दैआयो। यता सरकारी अनुदानमा सञ्चालित सामुदायिक विद्यालयमा चाहिँ देशमा पुनर्स्थापित बहुदलीय प्रजातन्त्रसँगै दलगत राजनीतिले निर्बाध प्रवेश पायो, जुन घुमाइफिराइ आजसम्म कायम छ। अझ बलियो बनेको छ। व्यवस्थापन समिति वा शिक्षक अभिभावक संघ गठन गर्दा होस् अथवा शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, बढुवा वा पुरस्कृत गर्दा होस् दलीय आस्था नै प्रमुख निर्णयात्मक तत्व रहिआएको छ। अपवाद बाहेक राजनीति गरेरै कार्यकाल सक्ने व्यवस्थापन समिति देखिए। दलका कार्यकर्ता, पार्टीका सदस्य बनिनुमा वा पार्टीका नेताबाट चिनिनुमा गर्व गर्ने शिक्षकहरु अहिले पनि भेटिन सक्छन्। पूरा समय पढाइ हुँदैन, विद्यार्थीलाई गृहकार्य दिइँदैन वा परीक्षण गरिँदैन, विदा धेरै हुन्छ, अनुशासनमा कडाइ गरिँदैन अभ्यास कम गराइन्छ जस्ता आक्षेप सामुदायिक विद्यालयलाई लाग्दै आयो। पछिल्लो समय एउटा नयाँ भटारो सामुदायिक विद्यालयमाथि हानियो “त्यहाँ नेपाली माध्यममा पढाइ हुन्छ, त्यसकारण पढाइ राम्रो हुँदैन।” अनि निकै वर्षअधिदेखि टाक्सिस्टै आएका सामुदायिक विद्यालयहरुमा सुधारको अभियान चलाइयो। त्यही अभियानभित्रको एउटा कडी हो अंग्रेजी माध्यमको शिक्षण।

जिज्ञासा :

अहिले बुद्धशान्ति गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयहरुमा अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गराउने लहर नै चलेको छ। केहीले यसलाई कक्षा पाँचसम्ममा सीमित राखेका छन् भने केहीले माध्यमिक तह (कक्षा १०) सम्म विस्तार गरेका छन्। स्थापनाको स्वर्ण महोत्सव मनाइसकेका विद्यालयले समेत यसरी अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गर्न थाल्नुका पछाडि के कारण छ? नेपाली

भाषाको माध्यममा शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य पूरा गराउन नसकेकै हो ! के सामुदायिक विद्यालयको सिकाइ उपलब्धी वृद्धि हुनबाट रोकेको नेपाली माध्यमको शिक्षणले हो ? के शिक्षक-विद्यार्थी दुवैलाई नेपाली माध्यमको शिक्षण-सिकाइ गाहो भएको र अंग्रेजीमा चाहिँ सहज भएकै हो त ? अनगिन्ती प्रश्न छन् तर, यस्ता प्रश्न उठाउने मञ्च छैन र जवाफ दिने निकाय छैन ।

सामुदायिक विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण किन सुरु गर्नुपर्यो ? बुद्धशान्ति गाउँपालिकाका सबै प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरुको साभा उत्तर हुन् : विद्यार्थी सङ्ख्याको घट्दो क्रम रोक्न, सङ्ख्या वृद्धि गर्न, अभिभावकको चाहनालाई सम्बोधन गर्न । बुद्धआदर्श, शान्तिआदर्श र आदर्शमाविका प्रअहरु क्रमशः कृष्णराज भण्डारी, अनिल खतिवडा र करुण पराजुली थप कारण बताउनुहुन्छ, प्रविधि र सञ्चार अंग्रेजीमैत्री हुनु, वैदेशिक रोजगारीमा सहयोगी हुनु र निजी विद्यालयसँग सहकार्य गर्न सहज हुनु पनि अंग्रेजी माध्यम अपनाउनु परेका थप कारण हुन् ।

परिणाम :

धेरजसो विद्यालयले अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गरेको पाँच वर्ष नाधिसकेको छ । पाँच वर्षको अवधि भनेको पहिलेको शैक्षिक संगठनमा एउटा तह सिङ्गे (प्राथमिक) हो । त्यसो हो भने कस्तो परिणाम देखा पर्यो त ? बुद्धआदर्श र शान्ति आदर्शमा विद्यार्थीको घट्तो क्रम रोकिएको छ । नवकिरण आधारभूत विद्यालयमा माध्यम फेर्नु अगाडि कक्षा पाँचसम्म जम्मा ५२ विद्यार्थी थिए । २०७७ मा यो सङ्ख्या १०३ पुगेको छ । गडिगाउँ माविका प्रअघनश्याम आचार्यका अनुसार शैक्षिक सत्र २०६७ को सुरुमा भर्ना अभियान सम्पन्न गरिसक्ता जेठसम्ममा कक्षा एकमा ४ जना विद्यार्थी भर्ना भए । तुरुन्त सरोकारवालाहरु भेला भई अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गराउने निर्णय गर्न साथ २७ जना विद्यार्थी भर्ना भए । त्यही कक्षासँगै अंग्रेजी माध्यम माथिल्ला कक्षाहरुमा चढौँ आयो र २०७७ मा कक्षा आठमा पुऱ्याइएको छ । यो क्रम कक्षा दससम्म पुग्नेछ । सरस्वती आधारभूत विद्यालयमा आठ वर्षअगाडि कक्षा पाँचसम्म ७० का हाराहारी विद्यार्थी थिए । २०७७ मा कक्षा सातसम्म पढाइ भइरहँदा विद्यार्थी सङ्ख्या १४२ पुगेको छ । विद्यार्थी सङ्ख्या अति क्रम (१२ जना) भएर 'मर्ज' समेतको हल्ला चलेको शिशुसुधार आधारभूत विद्यालयमा तीन वर्षअगाडि अंग्रेजी माध्यम थालेपछि २०७७ मा विद्यार्थी सङ्ख्या १४२ पुगेको छ । यस सङ्ख्याभित्र पूर्व प्राथमिक तहका ७६ विद्यार्थी पनि समाविष्ट छन् । आदर्श माविमा २०७२ मा ५८० विद्यार्थी थिए । २०७७ मा यो सङ्ख्या ८०० पुगेको छ । अन्य विद्यालयमा पनि यस्तै अवस्था छ ।

छलफल :

अब प्रश्न उठ्छ, उपलब्धी भन्नु सङ्ख्या नै हो ? विद्यार्थी सङ्ख्या नघट्नु वा बढनु नै पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्य हुन् त ? प्रअहरुको समवेत उत्तर छ होइन । त्यसो हो भने सिकाइस्तर कति उक्साएको छ ? त्यसको लेखाजोखा कसरी राखिएको छ ? धैरै विद्यालयको उत्तर गोलमटोल छ, सिकाइ उपलब्धी रामैछ, बढेकैछ । एक जना प्रअले त विद्यालयको सांस्कृतिक

कार्यक्रममा केजी-नर्सरीका विद्यार्थीले अंग्रेजीमा फरर उद्घोषण गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने क्षमता देखाएर दर्शक अभिभावकलाई नै दङ्ग पारेको कुरा बताए सिकाइ उपलब्धीको उदाहरणमा । र, यसलाई 'धेरै राम्रो' भन्नसमेत भ्याए । अँ..... सरस्वती आधारभूत विद्यालयका प्रअ लोकबहादुर माझीसँग चाहिँ तथ्याङ्क छ उपलब्धिको । त्यहाँ चार वर्षअगाडि औसत सिकाइ उपलब्धी ५९% थियो भने २०७६ मा यसलाई ६२.८% पुऱ्याइयो । उनी हरेक कक्षाको हरेक विषयको उत्तरपुस्तिका सम्परीक्षण गर्छन् र मूल्याङ्कन वस्तुगत छ/छैन टुङ्गो गर्छन्, अनि मात्र सिकाइस्तर वास्तवमा बढेको हो होइन निष्कर्षमा पुग्छन् यस्तो दावी छ प्रअ माझीको । आदर्श माविमा पनि २०७६ मा कक्षा ८ को औसत जिपिए ३.६४ छ, जुन अधिल्लो सालको भन्दा उच्च छ । त्यसो त आदर्श माविको नेपाली माध्यमका एसडइ दिनेहरु कै जिपिए बढ्दो क्रममा नै देखिन्छ ।

अंग्रेजीमा शिक्षण सिकाइ सुरु गरेपछि सिकाइ उपलब्धी वृद्धि भएकै हो भने के नेपाली माध्यमको शिक्षण नै हाम्रो शैक्षिक गुणस्तर प्राप्तिका बाटाको प्रमुख अवरोध रहेछ, त ? हाम्रो शिक्षा नीतिले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा गरेको शिक्षण बढी प्रभावकारी र परिणाममुखी हुन्छ भन्नु हावा गफ मात्रै हो ? मातृभाषा वहिष्कार गर्दै, साभा (सरकारी) भाषा कुल्चिदै दोस्रो (कतिपयको तेस्रो) भाषा अंग्रेजीमा शिक्षण सिकाइ गराउँदा नै पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्य पूरा भई उपलब्धी वृद्धि हुने कुराको विश्वसनियता परीक्षण गर्ने कसी के हो ? अंग्रेजी हाम्रा शिक्षक र विद्यार्थीका लागि दोस्रो भाषा हो । कतिका लागि त यो तेस्रो भाषा नै हो । मातृभाषा र साभा / सम्पर्क भाषालाई छोडेर अर्को भाषामा शिक्षण सिकाइ गराउँदा शिक्षक र विद्यार्थीको पहिले त्यस भाषामाथि दखल हुनुपर्यो । कनिकुथी एकोहोरो बोलिरहने (वान वेइ कम्युनिकेसन) कामलाई शिक्षण मान्ने हो भने त्यो बुद्धशान्तिका प्रायः सबै विद्यालयमा भझरहेकै होला; होइन सिकाइका लागि शिक्षण गर्नु हो र यसमा शिक्षक र विद्यार्थी विच अन्तरकिया (टू वेइ कम्युनिकेसन) हो भन्ने मान्ने हो भने यो सामुदायिक विद्यालयका कक्षामा अपवादका रूपमा पनि नपाइएला । यहाँ उठाउन खोजिएको विषय के हो भने अंग्रेजीमा सिकाइ गराउँदा बालबालिकाले पहिले त्यस दोस्रो वा तेस्रो भाषा अंग्रेजीको ज्ञान, सीप र क्षमता हासिल गर्नुपर्यो अनि मात्र विषयवस्तुको (कन्टेन्ट) धारणाको पालो आउँछ । अर्थात् शिक्षकले कनिकुथी अंग्रेजीमा गरेको व्याख्या र आम विद्यार्थीले बलैले र अन्दाजले ग्रहण गरेको जानकारीले विषयवस्तुको कति मात्रा ओगट्न सक्ला ? कसैसँग यसको तथ्यगत उत्तर छैन । सिकाइउपलब्धी वृद्धि सम्बन्धमा चाहिँ प्रअ आचार्यर माझीको साभा उत्तर छ, अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गरेकैले मात्र सिकाइउपलब्धी वृद्धि भएको होइन । यसमा अरु धेरै सुधारहरुले टेवा पुऱ्याएका छन् । अभिभावकहरुको सक्रियता, निजी स्रोतका शिक्षकसमेतको सहभागिता, संस्थागत विद्यालयहरुसँग प्रतिष्पर्धामा टिक्नु पर्ने बाध्यता जस्ता कुराहरुले विद्यालयका शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा केही गतिशीलता र प्रभावकारिता थपिएको साँचो हो ।

दुई नाउमा खुट्टा :

केही विद्यालयले कक्षा पाँचसम्म अंग्रेजी र छदेखि अंग्रेजी-नेपाली दुवै माध्यम प्रयोगमा ल्याएका छन्, अंग्रेजीको बेग्लै सेक्सन, नेपालीको बेग्लै पारेर। यसो गर्दा नेपाली सेक्सनमा पढ्ने विद्यार्थीमा आफू अंग्रेजीमा कमजोर भएकाले, अंग्रेजी माध्यममा सिकाइ गर्न नसक्ने भएकाले नेपाली माध्यमको सेक्सनमा बस्न बाध्य भएको/भएकी हुँ भन्ने भावना उत्पन्न हुन्छ। कालान्तरमा ऊ हीनभावनाले ग्रस्त हुन्छ। यस्तो अवस्थामा उसको संवेगात्मक विकास सन्तुलित रहन्छ, कि रहैदैन? अधिकांश प्रअ यस प्रक्रियाले विद्यार्थीमा मात्र होइन नेपाली माध्यमको कक्षामा मात्र शिक्षण गर्ने शिक्षकमा पनि हीनताबोध हुने सम्भावनालाई स्वीकार गर्दछन्। तर, यसो गर्नु बाध्यता भएको तर्कअधि सार्छन्। एकातिर कक्षा पाँचसम्म आफै विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यममा पढेर आएका विद्यार्थी कक्षा ६ मा अंग्रेजी माध्यममा पढाउदै लानु पर्ने हुन्छ। नभए तिनले विद्यालय छोड्छन्। अर्कातिर अरु विद्यालयमा कक्षा पाँचसम्म नेपाली माध्यम पढेर आएका विद्यार्थीका लागि नेपाली माध्यम चलाउने पर्ने हुन्छ। अँ प्रअ आचार्यको भने फरक अनुभव छ। उहाँ भन्नुहुन्छ नेपाली माध्यममा पढ्ने हुँदैमा हीनताबोध हुँदैन, त्यसैले हाम्रा विद्यालयमा कक्षा आठको वार्षिक परीक्षामा नेपाली माध्यममा पढ्ने विद्यार्थी कक्षा प्रथम भएको छ। विद्यालयमा सहक्रियाकलापको क्षेत्र विस्तार गर्नु पर्ने धारणा राख्ने आचार्य त्यसमा पनि नेपाली माध्यममा पढ्ने विद्यार्थीको सहभागिता बढी देख्नुहुन्छ।

शिक्षकको क्षमतामा प्रश्न :

कक्षा छदेखि माथि नेपाली र अंग्रेजी माध्यमका फरक सेक्सन भए पनि कक्षा पाँचसम्म एउटै माध्यम छ, ‘अंग्रेजी। तथापि कक्षा पाँचसम्मकै लागि पनि निजी स्रोतमा अंग्रेजी माध्यममा पढाउने शिक्षकको व्यवस्थापन गरिएको छ। केही अपवाद .(बुद्धआदर्श) छोडेर सबै विद्यालयमा त्यस्ता शिक्षक छन् र तिनका लागि कुनै न कुनै शीर्षकमा विद्यार्थीबाट शुल्क उठाइएको छ। सरस्वती, नवकिरण र शिशुसुधारको यो व्ययभार “फ्रेन्डसिप नेपाल” ले बेहोर्देको छ, भने अरु विद्यालयमा अप्रत्यक्ष रूपमा अभिभावककै टाउकामा पुगेको देखिन्छ। यस क्रियाले माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा भन्ने राज्यको नीतिको इँजार खोल्ने काम त भयो नै तर त्यसभन्दा गम्भीर प्रश्न हो तहगत शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका, आयोग उत्तीर्ण गरेका, आवश्यक तालिम प्रशिक्षण सबै लिएका, वर्षेदेखि शिक्षणको अनुभवले खारिएका, ज्ञानको भण्डार मानिएका सामुदायिक विद्यालयका धेरजसो शिक्षक अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गर्न अक्षम छन्? यदि यो प्रश्नको उत्तर ‘हो/छन्’ मान्ने हो भने समग्र हाम्रो शिक्षा प्रणाली नै विरामी छ र त्यसका ड्यामेज अड्गहरूमा शिक्षक सबभन्दा बढी सझक्मित छ, भन्ने मान्नु पर्ने हुन्छ। होइन भने भर्खर बाह्र कक्षा उत्तीर्ण गरेर वा क्याम्पस पढेर आएको, शिक्षणसम्बन्धी पूर्व अनुभव नभएकाले गर्न सक्ने काम अनुभवी र दक्ष शिक्षकले गर्न नसक्ने नहुनु पर्ने हो। त्यसो त एक प्रअले निवृत्त हुन केही वर्ष बाँकी रहेका पाका र आदरणीय शिक्षकहरु विद्यालयको अलड्कार होइन समस्या बनिरहेको दुखेसो मुख अमिलो बनाएर पोखे। लेखकको आफै अनुभवमा चाहिँ शिक्षा सेवा आयोगको परीक्षण उत्तीर्ण गरी कार्यरत दरबन्दीमा नै पदस्थापना भएका दिनदेखि कक्षामा जान

ઢિલાઇ ગર્ને યુવા શિક્ષક ભેટિએકા છેન્ ભને ભોલિપલ્ટ નિવૃત્ત હુને શિક્ષક અધિલ્લો દિનકો સાતૌં પિરિયડસમ્મ ઉત્તિકૈ સક્રિયતાપૂર્વક શિક્ષણ-સિકાઇમા પ્રવૃત્ત દેખિએકા પનિ છેન્। ત્યસકારણ શિક્ષણમા પાકો, યુવા વયભન્દા પનિ શિક્ષકકો પ્રવૃત્તિ મૂલ કુરા હો। પેસાપ્રતિ ઉસકો ઇમાન ર નિષ્ઠા, કામપ્રતિકો સમર્પણ ર લગનશીલતા મહત્વપૂર્ણ કુરા હો।

છોડિએકો પાટો :

અધ્યયનકો ક્રમમા અંગેજી સમ્બન્ધમા અર્કો મહત્વપૂર્ણ પક્ષતિર ધ્યાન નદિએકો પાઇયો। વર્તમાન પાઠ્યક્રમમા કક્ષા એકદેખિ નૈ અનિવાર્ય અંગેજીકો વ્યવસ્થા છે। કક્ષા બાહ્યસમ્મૈ કક્ષાગત ર તહગત ઉદ્દેશ્યહરુ પ્રાપ્ત ગર્ન ગર્નુપર્ને ક્રિયાકલાપ ર શિક્ષણ સામગ્રીકો નિર્દેશન પનિ વિજ્ઞહરુબાટ ગરિએકા છેન્। સમ્બન્ધિત શિક્ષકલાઈ યસ કુરાકો જાનકારી છે, હનુપર્છે। પાઠ્યપુસ્તકમૈ પનિ તી ઉદ્દેશ્ય પૂરા ગરાઉન પર્યાપ્ત ક્રિયાકલાપકો નિર્દેશન ગરિએકો છે। શિક્ષણ-સિકાઇકા ક્રમમા કક્ષાકોઠામા તી ક્રિયાકલાપ કર્તિ માત્રામા સમ્પન્ન ગરિએકા છેન્? શૈક્ષણિક સામગ્રીકો નિર્માણ, સડકલન ર ઉપયોગમા કર્તિ શ્રમ ર સમય ખર્ચ ગરિએકો છે? શિક્ષણમા વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત વિધિ કર્તિ માત્રામા પ્રયોગ ગરિએકો છે? નિર્માણાત્મક સૂલ્યાઇકનબાટ પૂછ્છપોષણ લિને દિને ગરિએકો છે/છૈન? યસકો લેખજોખા વસ્તુગત રૂપમા ભએકો પાઇદૈન। એક શૈક્ષિક સત્ત્રમા પૂરા ગરિસક્નૈ પર્ને સિકાઇ કર્તિ પૂરા ભયો યા ભએન? ભએન ભને કિન ભએન? છાતીમા હાત રાખેર આત્મમૂલ્યાઇકન ભએકો છૈન। શિક્ષા ક્ષેત્રમા ચાસો રાખ્લે એક પ્રવુદ્ધ વ્યક્તિલે યી કામ ‘બિરાલો બાંધેર સરાદ ગર્ને’ પારાલે હુદૈ આએકો ટિપ્પણી ગરે। ધેરેજસો પ્રઅહરુમા યી પ્રશનહરુકો ઉત્તરમા અલમલ દેખિયો। કર્ણાલી એજુકેશન ફાઉન્ડેશનકા પ્રાચાર્ય ગડ્ગારામ ગડ્તૌલા અનિવાર્ય અંગેજી વિષયલે નિર્દિષ્ટ ગરેકા અધિકાંશ ઉદ્દેશ્ય પૂરા ગર્નુ હો ભને હાસ્ત્ર વિદ્યાર્થીલાઈ વર્તમાન ર ભવિષ્યમા ચાહિને અંગેજી ભાષાકો જ્ઞાન ર સીપ ‘મોર દેન ઇનાફ’ હુન્છ ભનુહુન્છ। તર પ્રઅ આચાર્ય ર પરાજુલી અનિવાર્ય અંગેજીલે આવશ્યકતા પૂરા નગરેકૈલે અંગેજી માધ્યમ સુરુ ગર્નુ પરેકો જિરહ ગર્નુહુન્છ। બુદ્ધશાન્તિકા ધેરજસો પ્રઅહરુ અનિવાર્ય અંગેજીલે રાખેકા ઉદ્દેશ્ય નેપાલી સમાજકા આવશ્યકતા પૂરા ગર્ન પર્યાપ્ત છેન્ ભન્ને કુરામા સહમતિ વ્યક્ત ગર્છેન, સાંગસાંગૈ ત્યસૈમા ધ્યાન પુચ્યાઉન નસકેકો કમજોરી પનિ સ્વીકાર ગર્છેન।

અનિવાર્ય અંગેજી વિષય શિક્ષણલાઈ અભ પ્રભાવકારી ર પરિણામમુખી બનાઉન કુનૈ પ્રયાસ, યોજના વા કાર્યશાલા સમ્બન્ધમા કુનૈ વિદ્યાલયલે સોચેકો પાઇએન। ધનકુટાકો એઉટા વિદ્યાલયમા જસ્તો ‘અંગેજી લ્યાબ’ સમ્બન્ધમા જિજ્ઞાસા રાખ્લા અનભિજ્ઞતા દરસાઈયો તર ધેરજસો પ્રઅલે સામાજિક અધ્યયન વિષય પનિ અંગેજીમૈ પઢાઉને ગરેકો કુરા સગૌરવ બતાએ। વિભિન્ન ભાષાભાષી, જાતજાતિ, ધર્માવલભી, ચાડપર્વ ર સંસ્કારકા અનુયાયીહરુ ભએકો હાસ્ત્ર સમાજમા એઉટા વિદ્યાર્થીલાઈ ઉસકો ર છિમેકીકો રહનસહન, સંસ્કાર, રીતિથિતી, અંગેજી માધ્યમમા શિક્ષણસિકાઇ ગરાઉંદા પ્રભાવકારી નભએકો ર પટકકૈ સન્તુષ્ટિ પાઉન નસકેકો કુરા શિક્ષક બુદ્ધમણ ગૌતમ બતાઉન હુન્છ। તર પ્રઅહરુ ભને યસલાઈ પનિ આકર્ષણકો આધાર માન્નમા ઉદ્યત દેખિએ।

निस्कर्ष उन्मुख :

समाजमा बढ़दो उपभोक्तावादी प्रवृत्तिले शिक्षक प्रभावित नहुने कुरै भएन । त्यसमा पनि आमअभिभावकमा आफ्ना छोराछोरी ‘अंग्रेजीबाज’ बनाएर विदेश पठाउने र पैसा कुम्ल्याएर मोज गर्ने मृगतृष्णाले उब्जाएको अंग्रेजीमोहका कारण सामुदायिक विद्यालय चेपुवामा परेका हुन् । यो तृष्णा जगाइदिए संस्थागत विद्यालयले, मलपानी लगायो राज्यले । अंग्रेजी साधनमात्र हो साध्य होइन भन्नेतिर कसैले सोचेनन् । दार्जिलिङ, चौरस्ताका सझसको ‘यु गो लड रोड, आइ कम थिप रोड, मिट इन चौरस्ता” वाला अंग्रेजीलाई समेत माइवाप मान्ने भष्मासुरे मानसिकता हामीमा कहिलेदेखि विकसित भयो भन्न नसके पनि नेपाली काम नलाग्ने विषय हो, नेपाली पढ्ने र नेपाली जान्नेले गरिखान सक्तैन, नेपालीमा भविष्य छैन, नेपाली पनि जानिराख्नु पर्ने विषय हो र ? भन्ने आत्माघाती सोच वनमारा भै भाँगिए जाँदा पनि शिक्षितमा गनिएका समुदायका प्रबुद्ध वर्गको टाउको नदुख्नुले चाहिँ दुनियाँमा अर्को आश्चर्य थपेको छ । ‘स्पिक इडलैस’ मात्र होइन कितिपय निजी विद्यालयमा ‘डन्ट स्पिक नेपाली’ लेखिएका पाटी विद्यालय परिसरभित्र छ्याप्छ्याप्ती भेटिन्थे एक समय । आफ्नै मुलुकभित्र राष्ट्रिय भाषा बोल्न निषेध गरिएका विद्यार्थी कुन देशका लागि उपयोगी बन्ये होला !!! आमाले (ममी?) काखमा राखेर आफ्नो डेढ वर्ष नानीलाई टिभीमा ‘बाँदर’ होइन ‘मङ्की’, ‘हाती’ होइन ‘एलिफेन्ट’ चिनाउँछिन् । कख होइन एविसिडी पहिला सिकाउँछिन् । अंग्रेजी माध्यमको कक्षा दसमा पढ्नेले एकदेखि सयसम्म गिन्ती भन्न सक्तैन । राज्यदेखि समुदायसम्म, परिवारदेखि व्यक्तिसम्म अंग्रेजीलाई ‘फस्ट ल्याइवीज’ बनाउन मरिहत्ते गरेर किन लागिपरेका छन् र समुदायको सचेत वर्गसमेत जानेर वा नजानेरै त्यसमा सहयोगी भइरहेछ । आश्चर्य अरु थपिन्छ ।

विभिन्न अनौपचारिक कराकानीबाट थाहा पाइने करा हो निजी विद्यालयको सिको गरेर समुदायिक विद्यालयले अंग्रेजी माध्यम सुरु गरेका हुन् । बुद्धशान्ति गाउँपालिकाले पनि गत साल अंग्रेजी माध्यममा शिक्षण गराउन आर्थिक सहयोग गरेको रहेछ । राज्यको जिम्मेवार निकाय (स्थानीय सरकार ?) नै यसरी अंग्रेजीकरण गर्न सहयोगी बन्न थालेको घडीमा अरुवाट के अपेक्षा गर्न सकिन्छ ? पूर्णतः अंग्रेजी माध्यममा पठनपाठन हुने संस्थागत विद्यालयबाट उत्पादित जनशक्ति मुलुकको आवश्यकता पूर्तिगर्न किति सफल बनेको छ ? के अंग्रेजी फरर बोल्न सक्नुले हाम्रो सामजिका समस्या फूमन्तर हुन्छन् ? विदेश जान सक्नु नै राष्ट्रको उन्नति र जनताको प्रगतिको आधार हो ? ठूला सहर र नगरोन्मुख गाउँबजारका घरकोठामा बसेर हामीले खिंचेका आम नेपाली जीवनका चित्र किति वास्तविक छन् र किति आत्मरति हुन् ? प्रश्न धेरै छन् उत्तर पाइदैन ।

अहिले स्कूल वा क्याम्पस पढ्ने विद्यार्थीलाई पढेर के गाँडौ भन्ने प्रश्न गर्नुभयो भने केहीको उत्तर आउँछ, अमेरिका, युरोप, अस्ट्रेलियाका विश्वविद्यालयमा थप अध्ययन गर्न जाने । केहीको उत्तर आउँछ, कोरिया, जापान, सिङ्गापुर जाने रोजगारीका लागि । बाँकीको उत्तर आउँछ, कुनै पनि खाडी राष्ट्र जाने र काम गर्ने, पैसा कमाउने । तपाईँ नेपालै बस्ने, नेपालमै काम गर्ने र नेपालमै जीवन बिताउने उद्देश्य लिएको विद्यार्थी संभवतः अपवादका रूपमा पनि भेट्न सक्नुहुन्न । अभिभावक स्वयम् आफ्ना छोराछोरी विदेश जाऊन, उतै पढून् र जागिर खाऊन्, सम्पत्ति कमाऊन् र आफूलाई पनि उतै बोलाऊन् भन्ने चाहन्छन् ।

निस्कर्षः

यसरी खोलोपैरो नै नेपाल नेपालीको विपरीत धारमा बगेको देख्दा पनि नपिरोलिने शिक्षाविद्, जनप्रतिनिधि, प्रशासक, नीति निर्माता, नागरिक अगुवाहरु रहुञ्जेल अवस्थामा खासै सुधार आउने अपेक्षा गर्न त सकिन्न। तथापि केही प्रयास गरे स्थिति फेरिन सक्छ र हामी हाम्रो रक्षा गर्न सक्ने हुनेछौं। मूलतः स्थानीय स्तरबाट गर्न सकिने प्रयासहरु यसप्रकार हुन सक्छन्:

- १) माध्यमिक तहसम्मको स्थानीय निकायको दायित्वभित्र पर्ने भएकाले पालिकाले स्थानीय प्रवृद्धवर्ग (शिक्षाविद्, शिक्षासेवी, विविध क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिने समाजसेवीहरु) सँग गम्भीर विमर्शगरी शिक्षासम्बन्धी दीर्घकालीन र अल्पकालीन नीति निर्माण गर्ने।
- २) अंग्रेजी विषय शिक्षणको प्रभावकारिताका लागि निम्न कुराहरुमा ध्यान पुऱ्याउने :
 - क) प्रत्येक विद्यालयमा 'अंग्रेजी ल्याब' निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउने।
 - ख) शिक्षणमा विद्यार्थीकेन्द्रित विधि नै अपनाउने।
 - ग) शैक्षणिक सामग्रीको अधिकतम् प्रयोग गर्ने।
 - घ) शिक्षणमा आधुनिक प्रविधिको उपयोगको लागि जनशक्ति तिखारिराख्ने।
 - ड) अंग्रेजी शिक्षकलाई निरन्तर प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने।
- ३) अनिवार्य अंग्रेजीको पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका सम्पूर्ण क्रियाकलाप नछुटाई पूरा गराउने। तोकिएका सिकाइउपलब्धी प्राप्त भए/नभएको अनुगमन गर्न (औपचारिक मूल्याङ्कन प्रणाली बाहेक) सञ्जाल तयार गर्ने। आवश्यक परे शिक्षण घण्टी बढाउने।
- ४) निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई यसको मर्मअनुरूप कार्यान्वयन गराउने। तीन तीन महिनामा अफिस कोठामा बसेर रेजा लाएर होइन दैनिक वा साप्ताहिक रूपमा विद्यार्थीको मूल्याङ्कनको अभिलेख राख्ने र पृष्ठपोषणको मात्र बढाउने।
- ५) कक्षामा शिक्षण गरिने प्रत्येक विषयमा उत्तीर्णाङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीलाई मात्र कक्षा चढाउने, उदार कक्षोन्ततिका हकमा निर्धारित आधारभूत मापदण्डलाई हुबहु लागू गर्ने।
- ६) अपेक्षित मार्गमा प्रेरित गर्न आधारभूत तहका विद्यार्थीका अभिभावकलाई 'विशेष प्याकेज' मार्फत शिक्षकसमेतको संलग्नतामा तालिम प्रदान गर्ने। (अभिभावक शिक्षा प्रयोग गर्ने)
- ७) विषय शिक्षकले अभिभावकसँग सम्पर्क गरी विद्यार्थीको पठनपाठन सम्बन्धी कठिनाई र समाधानका बारेमा छलफल गर्ने।
- ८) घरको काम (होमवर्क) लाई घरायसी कामसँग जोडी विद्यार्थीलाई त्यसमा प्रवृत्त गराउन प्रयास गर्ने। (बुबा, आमा, दाजु, दिदीका काममा सधाउ पुऱ्याउने/आगन्तुक प्रतिको शिष्टाचारको पालना गर्ने/निजी करेसावारी र फूलबारीको काम गर्ने आदि)
- ९) आफ्ना पालिकामा रोजगारका अवसर सिर्जना गर्ने योजना बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने र वैदेशिक रोजगारीलाई निरुत्साहित गर्ने।
- १०) मौलिक नेपाली संस्कृति, नेपालीको परिचय र नेपालको अस्तित्व हो। भाषा संस्कृतिको वाहक हो यसकारण नेपालीसहित नेपालभित्र बोलिने सबै भाषाको प्रवर्धन र हस्तान्तरणको विशेष कार्यक्रम तय गर्ने।

सन्दर्भ स्रोत :

१. सम्बन्धित विद्यालयका अभिलेख, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरु।
२. 'शिक्षक' मासिकका केही अड्कहरु।

जागिरे महिलाहरूले भोग्नुपरेका पारिवारिक तथा सामाजिक समस्या र न्यूनीकरणका उपायहरू एक अध्ययन

 हेमन्ता भण्डारी

सार :

प्रस्तुत लेख नेपाली समाजमा रहेका पेसागत महिलाहरू जो सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रमा कार्यरत छन् उनीहरूले आफू महिला भएकै कारण परिवारबाट र समाजबाट के कस्ता समस्याहरू भोग्नु पर्छ र ती समस्या समाधान उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। जागिरे महिलाहरूको जीवनशैली बाहिरबाट हेर्दा जति सरल, सहज र सम्मानजनक देखिन्छ, वास्तविक व्यवहारमा त्यस्तो छैन। अझ सामान्य गृहिणीहरूले भन्दा बढी समस्या जागिरे महिलाले भोग्नुपर्छ। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, अशिक्षा, परम्परागत तथा लडिवादी सोच, शारीरिक संरचना जस्ता कारण महिलाहरूले यस्ता समस्याहरू भोगिरहेका छन्। यी समस्याहरूको न्यूनीकरणका लागि पुरुषहरूको हैकमवादी सोचमा परिवर्तन, शिक्षा र चेतनाको विकास, लैडिगिक विभेदको अन्त्य, महिलाहरू स्वयम्भूत आफू माथि हुने गरेका शोषण, दमन र हिंसाबारे सचेत हुन र त्यसको प्रतिकार गर्ने जस्ता उपायहरू अपनाएर त्यस्ता समस्याहरूको न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ।

मुख्यशब्दावली : पितृसत्तात्मक, नोकरी, विभेद, जागिर, कानुन, पुरुषप्रधान, छाउगोठ।

पृष्ठभूमि :

जागिर आगन्तुक शब्द हो। जसको स्रोत भाषा फारसी हो। जागिर शब्दको अर्थ कुनै पनि सरकारी वा गैरसरकारी संघसंस्था कार्यालयमा काम गर्ने, पेसा, नोकरी वा सेवा हो। जागिर शब्दको पर्यायवाची शब्दको रूपमा नोकरी शब्द पनि बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। यसको अर्थ पनि तलब लिएर गरिने काम वा सेवा भन्ने हुन्छ। (नेपाली वृहत शब्दकोश)

माथिको परिभाषाबाट के भन्न सकिन्छ भने जागिर वा नोकरीको अर्थ कुनै पनि सरकारी वा गैरसरकारी संघसंस्थामा गरिने काम, सेवा हो र सो काम गरेबापत व्यक्तिले प्राप्त गर्ने रकमलाई तलब, तनखा वा बेतन भन्ने गरिन्छ।

मानिसले आफ्नो व्यक्तिगत इच्छा, चाहना पूरा गर्न आफ्नो योग्यता र क्षमताअनुसारको काम त गर्दै नै साथसाथै आफ्नो परिवारको न्युनतम आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने पनि जागिर गर्दै। यसका अतिरिक्त समाजमा मान, सम्मान, प्रतिष्ठा प्राप्त गर्ने र समयसापेक्ष जीवनयापन गर्ने पनि जागिर/नोकरी गर्ने गर्दछ। परिवार+इक मिलेर बनेको पारिवारिक शब्दले बहन गर्ने अर्थ परिवारसँग सम्बन्धित भन्ने हुन्छ भने, समाज+इक मिलेर बनेको सामाजिक शब्दले समाजसँग सम्बन्धित वा समाजमा हुने गरेका काम कुरा भन्ने जनाउँछ। (नेपाली वृहत शब्दकोष)

उल्लिखित आधारमा के भन्न सकिन्छ भने परिवार समाजको आधारभूत एकाइ हो, जसले व्यक्तिको चरित्र निर्माण र विकास गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलदछ। परिवार वैचारिक रूपमा स्वस्थ र शिक्षित भएर मात्रै समाज पनि स्वस्थ र शिक्षित बन्न सक्छ। महिला समाजको महत्वपूर्ण हिस्सा हो शिक्षा र चेतनाको विकाससँगै पछिल्लो समयमा आएर महिलाहरुलाको पनि आत्मनिर्भर बन्ने क्रम बढ्दो छ। किनकी आफ्नो हक र अधिकारको खोजीसँगै कर्तव्य र जिम्मेवारी लिनु पनि आवश्यक हुन्छ, र लिइरहेका पनि छन् तर पनि नोकरी गर्ने महिलाहरुले विभिन्न कारणहरुले पारिवारिक तथा सामाजिक समस्याहरु भोग्नु परिरहेको छ। महिला भएकै कारण उनीहरुमाथि हुने पारिवारिक तथा सामाजिक दबाव, विभेद जस्ता विषयहरुलाई यहाँ समस्याको रूपमा लिइएको छ, र ती समस्याहरु कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ, भन्ने बोरेमा गरिएको चर्चा, परिचर्चार विश्लेषणलाई नै यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

समस्याकथन :

जागिर/ नोकरी गर्ने महिलाहरुले भोग्नु परिरहेका पारिवारिक तथा सामाजिक समस्या के कस्ता छन् र ती समस्याहरुको समाधान एवम् न्यूनीकरण उपायहरु के कस्ता हुन सक्छन् भन्ने रहेको छ।

उद्देश्य :

यस लेखको उद्देश्य जागिर गर्ने महिलाहरुले आफू महिला भएकै कारण भोग्नु परेका समस्या र ती समस्याहरुको समाधानका बारेमा चर्चा एवम् विश्लेषण गर्नु रहेको छ।

पूर्वकार्यको समीक्षा :

विभिन्न पत्रपत्रिका, जर्नल तथा छापा माध्यमबाट प्रकाशित लेखहरुमा यस विषयमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरेको पाइन्छ। यो विषय तथा शीर्षकसँग मिल्दाजुल्दा लेखहरुलाई नै यहाँ यो लेख तयार पार्नुभन्दा पहिले भएको पूर्वकार्यको समीक्षाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

२०१९मार्च १८ मा Vantage Circle HR Blog मा प्रकाशित श्रेया दत्तको लेख The Challenges Faced by women in the workplace मा निम्न समस्याहरुको उठान गरिएको छ। महिलाहरुको समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास र रुढीवादी मूल्य मान्यताहरुलाई तोड्न क्रियाशील रहे पनि पितृसत्तात्मक मानसिकताका कारण महिलाहरुले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा विभिन्न समस्याहरु भोग्नु परिरहेको छ, र त्यसको मुख्य भूमिकामा परिवार र समाज रहेको छ। चाहे विकसित देश होस् या त अल्पविकसित महिलाहरुले आफ्नो पेसा र घर दुवै थाम्नु परिरहेको छ। जबकी महिलाहरुलको हक र अधिकारका लागि पुरुषहरु नै अगाडि आइरहेको देखिन्छन्। जबसम्म समाजमा महिला र पुरुषबीचको असमानताको खाडल पुरिदैन तबसम्म समाज तथा राष्ट्रका कुनै पनि क्षेत्रमा समान सहभागिता हुन सक्दैन।

त्यसरी नै 2014 February मा प्रकाशित Daniel Cayle, Ramesh Shrestha / Chiran Jung Thapa (<https://www.seterward.org.uk>) को "Women's insecurities and the workplace in Nepal" शीर्षकमा नेपालको बारा र पर्साका महिलाहरुको बारेमा गरिएको अनुसन्धानबाट पता लगाइएका समस्याहरु निम्नानुसार रहेका छन्।

SRMC Journal

- ❖ धेरै महिलाहरुले पारिवारिक उत्पीडनकै कारणआफ्नो जागिर छोड्नुपरेको छ।
- ❖ महिलाहरुले सबैभन्दा बढी उत्पीडन समाज र आफ्नो कार्यक्षेत्रमा भोगछन् र उनीहरु कहिलै त्यसको बारेमा बोल्न चाहैनन् ।
- ❖ जागिर नगर्न महिलाहरुलाई परिवार र समाजबाटै दबाव दिइन्छ।
- ❖ महिलाहरु बेलुका कार्यमा बढी असुरक्षित महसुस गर्दछन्।
- ❖ पहिलो महिलाहरुलाई स्थायी जागिरमा राखिदैन राखे पनि उही कामका लागि पनि पुरुषभन्दा कमतलब दिइन्छ।

यी समस्याहरुका आधारमा भन्न सकिन्छ कि बारा र पर्सामा मात्रै होइन नेपालका प्रायः सबै जिल्लाहरुमा पेशागत महिलाहरुका समान समस्याहरु छन्। शिक्षाको पहुँच भएका स्थानका महिलाहरु अगाडि देखिए पनि भित्रभित्रै उनीहरु उत्पीडनमा बाँचिरहेको छन्।

त्यसैगरी २०१८ मा इलामको मंगलवारे बहुमुखी क्याम्पसबाट प्रकाशित जर्नलमा पुष्पा दाहालको लेख “महिला हिंसाका कारण र न्युनीकरणका उपायहरुमा पनि महिलाहरुका साभा समस्याको उठान र ती समस्याहरुको न्यूनीकरणका उपायहरुको खोजी गरिएको छ भने २०७६ मंसिर ६ गते शुक्रबारका दिन काठमाडौंबाट प्रकाशित हुने स्वास्थ्य खबर पत्रिकामा “वैवाहिक जीवनमा आइपर्न सक्ने समस्याका १८ प्रमुख कारण र परिवार परामर्श” शीर्षकको लेखमा पनि महिलाहरुमाथि आइपर्न समस्या र समधानका उपायहरुको खोजी गरिनुका साथै परिवारमा महिलाको महत्वको बारेमा विशेष चर्चा गरिएको छ।

उल्लेखित सामग्रीहरु यो लेख तयार पार्ने क्रममा सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। यी सबै लेखमा फरकफरक दृष्टिकोणबाट महिलाहरुका समस्याको उठान गरिएको छ। यो लेखमा भने समग्र महिलाका भन्दा पनि जागिर गर्ने पेशागत महिलाहरुका समस्याहरुलाई मसिनो गरी केलाएर ती समस्याको न्यूनीकरणका उपायहरुको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनविधि :

प्रस्तुत लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेष्णात्मक अध्ययनविधि अपनाइएको छ। सामग्री सङ्कलनको क्रममा बुद्धशान्ति गापाका स्थानीय १७ जना जागिरे महिलाहरुलाई प्रश्नावली दिई उनीहरुबाट प्राप्त लिखित उत्तरलाई यहाँ प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ भने, द्वितीय स्रोत अन्तर्गत यस विषयबस्तुसँग सम्बन्धित लेख रचना, पत्रपत्रिका र जर्नलमा प्रकाशित सामग्री, यसै गरी विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त जानकारी तथा सामग्री यिनै स्रोतका आधारमा यो लेख तयार पारिएको छ साथै पुस्कालयीय विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ।

अध्ययनको सीमाङ्कन :

प्रस्तुत लेख नेपाली समाजमा रहेको जागिर गर्ने महिलाहरुले आफू महिला भएकै कारण भोग्नुपरेका पारिवारिक र सामाजिक समस्याको उठान र तिनै समस्याहरुको समाधानका उपायहरुको खोजी गर्नुमा मात्र सीमित गरिएको छ।

अध्ययन/विश्लेषण (कानूनी तथा सामाजिक प्रावधान) :

महिला र पुरुष समाजका समान हिस्सेदार हुन् । समाजको आधारभूत तह भनेकै परिवार हो । परिवारमा समान हिस्सा भएकै कारण पारिवारिक जिम्मेवारी पनि बराबर हुनुपर्छ । परिवारको आर्थिक, सामाजिक क्रियाकलाप तथा निर्णय लिने हकमा पनि महिला र पुरुषको समान साभेदारी आवश्यक रहन्छ । पछिल्लो समयमा आएर शिक्षा र चेतनाको विकाससँगै योग्यता र क्षमता भएका महिलाहरुको आत्मनिर्भर बन्ने क्रम बढ्दो छ । जसले गर्दा परिवारमा आइपर्ने आर्थिक तथा अन्य समस्या समाधान गर्न र परिवारलाई व्यवस्थित रूपमा चलाउन सहज बनेको देखिन्छ । तर पुरुष प्रधान हाम्रो समाजमा अझै पनि धेरै महिलाहरु घरायसी कामधन्दामा अल्मलिन बाध्य छन् भने घर भ्याएर विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थामा कार्यरत महिलाहरुको घरदेखि आफ्नो कार्यक्षेत्रसम्मको बाटो त्यति सरल र सहज छैन । सूचना र सञ्चारको विकास, ज्ञान र विज्ञानको विस्तार जतिसुकै भए पनि जागिर खाने (नोकरी गर्ने) महिलाहरुले आफू महिला भएकै कारण विभिन्न पारिवारिक एवम् सामाजिक समस्या भोगिरहनु परिरहेको छ । महिलाहरु समाजका विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी संघसंस्थाहरुमा काम गरिरहेका छन् । झट्ट हेर्दा हामीलाई लाग्न सक्छ, नोकरी गर्ने महिलाहरु सक्षम, शिक्षित र आत्मनिर्भर हुन्छन्, उनीहरुलाई परिवारबाट र समाजबाट कसरी समस्या हुन सक्छ ? तर शिक्षित र क्षमतावान् हुँदाहुँदै पनि उनीहरुले परिवार र समाजबाट विभिन्न खाले समस्या भोग्नु परिरहेको छ । जसका मुख्य कारक तत्वहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना :

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण पनि जागिरे महिलाहरुले परिवार तथा समाजबाट निम्न समस्या भोग्नु परिरहेको छ ।

- घरपरिवारका मुख्य निर्णयहरुमा महिला भएकै कारण सरिक नगराउनु साथै संघसंस्थाहरुमा पनि निर्णायक तहमा महिलालाई दोस्रो दर्जामा पारिनु ।
- महिलाहरुलाई बढी संवेदनशील र कमजोर ठानिनु जसका कारण पारिवारिक जिम्मेवारी र सामाजिक जिम्मेवारी दिने क्रममा पनि दोस्रो दर्जामा पारिनु ।
- महिलाहरु एकलै केही काम पूरा गर्न सक्दैनन् भन्ने पुरुषवादी मानसिकता परिवार तथा समाजमा रहनु ।
- सामान्य कामका लागि घरबाहिर जानुपर्दा पनि पुरुषको साथ लगाइनु चाहे त्यो आफूभन्दा कमजोर र सानो नै किन नहोस् ।
- पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाकै कारण धर्म, संस्कृति, सामाजिक मूल्यमान्यता तथा पारिवारिक नियम निर्माणमा पुरुषको बर्चस्व रहनु जसले गर्दा पुरुष अनुकूल यस्ता नियम कानुन बनिनु र त्यही छाप पुस्तौ पुस्तासम्म सरिरहनु ।

लैडिगिक विभेद

शिक्षा र चेतनाको विकासले जतिसुकै परिवार र समाज माथि उक्तिए पनि समाजमा हरेक तहमा र परिवारमा अझै पनि लैडिगिक विभेद कायम नै छ। नेपालमा वि.सं. १९१० मा बनेको मुलुकी ऐन २०७४ मा संसोधन भयो र २०७५ भदौ १ गतेदेखि लागू गरियो। जसमा निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ भाग १ परिच्छेद ३ नागरिक अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था १७ नं. मा भनिएको छ।

१) प्रत्येक नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुनेछन्।

२) कुनै पनि नागरिकलाई कानुनको समान संरक्षणबाट बच्चित गरिने छैन। यसै गरी १८ नं. मा भनिएको छ।

१) कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जातजाति, समुदाय, पेशाव्यवसाय, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा त्यस्तै कुनै आधारमा निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा भेदभाव गर्न पाइने छैन र त्यस्तै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको सेवा, सुविधा उपयोगका कुराहरु प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थान वा सार्वजनिक, धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा आफ्नो इच्छानुसार धार्मिक कार्य गर्नबाट बच्चित गरिने छैन।

भाग २ परिच्छेद ३ मा प्राकृतिक व्यक्ति सम्बन्धी व्यवस्थाको ३१ को (२) मा निम्नानुसार उल्लेख भएको देखिन्छ।

१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो नाम, इज्जत र प्रतिष्ठाको रक्षा गर्ने अधिकार हुनेछ र त्यस्तो अधिकार अन्य व्यक्तिबाट हस्तान्तरण हुन सक्ने छैन।

यसरी कानुनमै उल्लेख भएपनि व्यवहारमा यी कुराहरु लागू हुन सकिरहेका छैनन्। आज पनि महिलाले आफ्नो नाम, इज्जत र प्रतिष्ठाको लागि परिवार र समाजसँगै संघर्ष गर्नु परेको छ। महिला भएकै कारण क्षमता र योग्यता हुँदाहुँदै पनि पुरुष सरह इज्जत र प्रतिष्ठा पाइरहेका छैनन्।

➤ सरकारी एवम् गैरसरकारी संघसंस्थाहरुमा प्रमुखको भूमिकामा कहिल्यै महिलाहरु पर्दैनन्। चाहे उनीहरु पुरुषभन्दा योग्य र क्षमतावान नै किन नहुन्।

➤ संघसंस्थाहरुमा उही काम र पेशाको लागि पुरुषलाई भन्दा महिलाहरुलाई कम तलब दिइन्छ जसले उनीहरुलाई सिधै हीनताबोध र आत्मग्लानी भइरहन्छ। महिलाहरुलाई सन्तानको स्याहारसुसार गर्नु पर्ने, घरधन्दा भ्याउनु पर्ने, हिड्न असुरक्षित हुने जस्ता विविध कारण देखाएर सदैव लैङ्गिक विभेद गरिन्छ। जसको कारण जिम्मेवारी बहन गर्ने कुरामा आफूलाई सधै दोस्रो दर्जाको रूपमा हेर्न बाध्य बन्दछन्। अपेक्षित रूपमा अरु महिला भन्दा जागिर गर्ने महिलाहरु सचेत, शिक्षित र समाजसँग प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहन्छन्। त्यस्ता महिलाहरुले त यस्ता समस्याहरु भोग्नु परिरहेको छ, भने कल्पना गरौं सामान्य घरधन्दा पारिवारिक सिमाभित्र रहेका महिलाहरुको स्थिति कस्तो होला ?

अशिक्षा

शिक्षा व्यक्तिको चौतर्फी विकासको महत्वपूर्ण आधार हो । आत्मनिर्भर बन्न, आत्मविश्वास बढाउन र समग्र समाज एवम् राष्ट्र कै उन्नति र विकासका लागि शिक्षा आवश्यक छ । हाम्रो जस्तो अल्पविकसित देशमा अझै पनि सबैले शिक्षाको न्यानो घाम ताज्ज पाएका छैनन् । नेपालको कूल जनसंख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा (५१.५०%) ओगटेका महिलाहरु अझै पनि राज्यको हरेक तह र क्षेत्रमा अगाडि आउन सकिरहेका छैनन् ।

नेपालमा महिला साक्षरता दर सन् २००१ को जनगणनाले ४२.५% देखाएको थियो भने सन् २०११ को जनगणनाले महिला जनसंख्या साक्षरता दर ६५.०८% देखाएको छ । यसै गरी पुरुष साक्षरता दर ७१.१% देखाएको छ । यी तथ्यका आधारमा पनि के भन्न सकिन्छ भने अझै पनि हाम्रो समाजमा अशिक्षा व्याप्त रहेको छ । मात्र साक्षर बन्नलाई शिक्षित भएको भन्न मिल्दैन । शिक्षाको अर्थ “शिक्षाप्राप्त गरेको पढेलेखेको वा बुझेको, विद्यिवत व्यवहारिक कुरा वा शास्त्रीय ज्ञान हासिल गरेको भन्ने हुन्छ । (नेपाली बृहतशब्दकोश)

जागिर खाने महिला आफूमात्र शिक्षित भएर पुर्वदैन परिवार एवम् समाज शिक्षित र सभ्य नभएका कारण महिलाहरुले निम्न समस्या भोग्नु परिरहेको छ ।

- ❖ परिवारको हर्तार्कर्ताको रूपमा रहेका पुरुषले जागिर खाँदा परिवारको इज्जत र मान प्रतिष्ठा बढ़ने तर महिलाहरुको कमाइले परिवार चलाउँदा समाजमा परिवार एवम् कुलकै मान प्रतिष्ठा घट्ने भन्ने सोचका कारण महिलाहरुको लगन, मेहनत र परिश्रम माथि नै परिवार र समाजले सधै प्रश्न उठाउनु ।
- ❖ जागिर खाने कामलाई परिवारले सजिलो अर्थात अफिस जानु भनेको आराम गर्न जानु भन्ने सम्भन्नु । अझ भन्नुपर्दा मानसिक परिश्रमलाई काम नसम्भन्नु जसका कारण विदाको दिन महिलाहरुले परिवारका अन्य सदस्यहरुलाई छुट्टी दिई घरको काम गर्नु पर्ने बाध्यात्मक स्थिति रहन्छ र उनीहरुले कहिल्लै आराम पाउँदैनन् ।
- ❖ घरधन्दाको काम महिलाहरुको मात्रै हो भन्ने सोचका कारण घरभित्रका काममा पुरुषको साझेदारी नहुनु । पुरुषले सघाउन चाहे पनि परिवार एवम् समाजबाट विभिन्न प्रकारका आक्षेप आइलाग्नु, जसले महिलाहरुलाई शारीरिक र मानसिक तनाव बढ्नु ।
- ❖ आफ्नो काममा समय दिनुपर्ने र विदाको दिन पनि घरमा नै व्यस्त रहनुपर्ने हुँदा जागिरे महिलाहरु सामाजिक संघसंस्थाका विभिन्न कार्यक्रमहरुमा सहभागी बन्न नपाउने जसले गर्दा आफू एकलो भएको महसुस हुनु साथै समाजका व्यक्तिबाट नकारात्मक प्रतिक्रिया र टिप्पणीहरु सुन्न बाध्य हुनु ।
- ❖ आफ्नो काममा व्यस्त रहनुपर्ने हुँदा परिवार एवम् सन्तानलाई उनीहरुले अपेक्षा गरे अनुसारको समय दिन नसक्नु र अशिक्षाकै कारण परिवारले यो कुरा बुझ्न नसक्नु जसले गर्दा परिवारको नजरमा असल छोरी, बुहारी तथा आमा बन्न नसक्नु जसले महिलाहरु सदैव मानसिक तनावमा रहनु ।

शारीरिक संरचना

महिला र पुरुषबीच अन्य विभेद, मानिस आफैले सिर्जना गरेका हुन् तर शारीरिक संरचनात्मक दृष्टिले भने प्रकृतिले नै महिला र पुरुषलाई भिन्नभिन्न बनाएको छ । यही भिन्नताका कारण नोकरी (जागिर) गर्ने महिलाहरूले विभिन्न समस्या भोग्नु परिरहेको छ ।

- समाजमा रहेका काम, पेसा, नोकरी सबै एकै प्रकृतिका हुँदैनन् । महिलाहरूले काममा जाँदा, आउँदा रात पर्ने र धेरैजसो एकलै हिड्नु पर्ने हुन्छ, अतः शारीरिक संरचनात्मक भिन्नताकै कारण उनीहरू सधै असुरक्षित हुन्छन् ।
- महिलाहरूलाई नियमित मासिक धर्म हुने र उनीहरूले सन्तान पैदा गर्नुपर्ने हुँदा पुरुषभन्दा शारीरिक रूपमा महिलाहरू कमजोर हुन्छन् । महिनावारी भएको समयमा कम्तीमा ४ दिन उनीहरू अत्यन्तै कमजोर र शिथिल हुन्छन् । विश्वका कतिपय देशमा महिला कर्मचारीलाई महिनावारी भएको अवस्थामा २ दिन विदा दिने नियम छ, तर नेपालमा भने यो नियम नभएका कारण बाध्यात्मक रूपमा नै काममा जानुपर्ने स्थिति रहन्छ भने सुन्केरी भएको बेलामा पनि नेपाल सरकारले जम्मा ९० दिन मात्र विदा दिने हुँदा एकातिर उनीहरूले सन्तानको उचित स्याहार सुसार गर्न भ्याउँदैनन् भने अर्कोतिर उनीहरूमा पनि स्वास्थ्य सम्बन्धी विविध समस्या बढ्छन् ।
- शारीरिक संरचनात्मक भिन्नताको कारण कतिपय महिलाहरूले जागिर छोड्नु पर्ने हुन्छ । निजी तथा गैरसरकारी संघसंस्थामा काम गर्ने महिलाहरूले सुन्केरी भएको बेलामा विदा नपाउने हुँदा त्यही मौकामा कार्यालयमा नयाँ कर्मचारी राखिन्छ । जसले उनीहरूको जागिरको स्थायीत्व हुँदैन ।
- शारीरिक भिन्नताकै कारण महिलाहरू माथि परिवारभित्रै र समाजका अन्य व्यक्तिबाट पनि घरेलु तथा यौनजन्य हिंसा हुने गरेको पाइन्छ । भन् जागिर गर्ने कतिपय महिलाहरूले आफ्नै हाकिम तथा पुरुष कर्मचारीबाट पनि यस्ता दुर्व्यवहार सहन बाध्य छन् । किनकी एकातिर उनीहरूलाई जागिर खोसिन सक्ने डर हुन्छ भने अर्कोतिर इज्जत र प्रतिष्ठामा दाग लाग्ने कारण त्यस्ता घटनाहरू महिलाहरू लुकाउन बाध्य पारिन्छन् । जसले उनीहरूमा मानसिक तनाव उत्पन्न भई मानसिक रोगी बन्ने स्थिति प्रवल रहन्छ ।

परम्परागत/रुदिवादी सोच

अशिक्षा र रुदिवादी सोच सुन्दा उस्तै लागे पनि अर्थगत रूपमा यी दुई भिन्न छन् । रुदिवादीको अर्थ “पुख्यौली चालचलन जस्ताको त्यस्तै मान्नुपर्छ भन्ने मत वा सिद्धान्त हो ।” (नेपाली वृहत शब्दकोश)

हाम्रो जस्तो जातीय, धार्मिक र साँस्कृतिक विविधताले युक्त देशमा आआफ्नै संस्कार, परम्परा, चालचलन र जीवनशैली छन् । त्यही संस्कार, परम्परा र जीवनशैलीमा हुर्किएका मानिसहरूले आआफ्नै धर्मसंस्कृति र जातजातिका मूल्यमान्यतालाई मान्नु अस्वभाविक नमानिए पनि कतिपय परम्परा र मूल्यमान्यताहरू अवैज्ञानिक र समयसापेक्ष छैनन् त्यस्ता असान्दर्भिक कुराहरूको छाप तत्कालीन समाजमा त पर्छ, नै भावी पुस्तामा पनि त्यसको

नजानिदो छाप परिरहेको हुन्छ । त्यसैले त्यस्ता रुढीवादी, अन्धविश्वास र कुरीतिहरुलाई समाजले छोड्दै लानु आवश्यक पर्छ । हाम्रो समाजमा अभ त्यस्ता बेतिथिहरुको शिकार महिलाहरु नै बढी हुने गर्दछन् । नेपालको संविधान २०७२ भाग ३ को धारा ३८ मा महिलाको हकअन्तर्गत ३ नं. मा भनिएको छ ।

❖ महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य किसिमका हिंसागत कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ । संविधानमा व्यवस्था भए पनि यी सबै कुरा व्यवहारमा लागु हुन सकिरहेको छैन । त्यस्तै परम्परागत रुढीवादी सोचका कारण जागिर गर्ने महिलाहरुले निम्न समस्याहरु भोग्नु परिरहेको छ ।

❖ महिलाहरु केवल घरधन्दामा नै सीमित हुनुपर्छ र यिनीहरु वैस धान्ने माध्यम मात्र हुन भन्ने परम्परावादी सोचका कारण आफ्नो क्षमता र योग्यता हुँदाहुँदै पनि कति महिलाहरुले चाहे जस्तो नोकरी, व्यवसाय गर्न सकिरहेका छैनन् भने नोकरी गरिरहेका महिलाहरुलाई पनि घरायसी कामको बोझ बढी हुने हुँदा आफ्नो पेसा तथा व्यवसाय प्रति जोसजाँगर र उत्साह नहुने हुन्छ ।

❖ अभै पनि धेरैजसो परिवारमा महिलाहरु पुरुषले खाना खाइसकेपछि मात्र खानुपर्ने बाध्यता छ, किनकी श्रीमतीले श्रीमान अघि खाना खाए श्रीमानलाई हेपेको ठहर्ने र श्रीमानको इज्जत र प्रतिष्ठा घट्छ, भन्ने रुढीवादी सोच पाइन्छ, जसको कारण काममा समयमा उपस्थित हुन नसक्ने समस्या साथै कतिपय अवस्थामा त भोकै काममा जानुपर्ने समेत हुन्छ ।

❖ नेपालको पश्चिमी क्षेत्रमा अभै पनि छाउपडी प्रथा कायम नै छ, जसको कारण महिलाहरु छाउ गोठमा नै बलात्कृत हुनुपरेको छ, भने विभिन्न वन्यजन्तुहरुको सिकार हुनुपरेको घटनाहरु पनि उत्तिकै छन् भने पूर्वी नेपालमा पनि छाउगोठमा नै बस्नु नपरे पनि ४ दिनसम्म घरभित्रका कुनै काम गर्न नहुने र चिजविज समेत छुन नुहुने रुढीवादी प्रथा रहेको छ । यसले एकातिर महिलाहरुलाई आफूमाथि विभेद भएको महसुस हरेक महिना हुन्छ भने आफू बनाएर खान नपाउने हुँदा समयमा खान नपाउनाले स्वास्थ्यमा समस्या रहन्छ, अभ नोकरी गर्ने महिलाहरुले त भोकै काममा जानुपर्ने स्थितिसमेत रहन्छ ।

उल्लिखित समस्याबाहेक पनि जागिरे महिलाहरुका थुप्रै समस्या हुन्छन् र त्यस्ता समस्या परिवारका सदस्य पारिवारिक स्थिति, समाजको शैक्षिक चेतनाको स्तर आदिमा भर पर्दछ । यहाँ उठान गरिएको समस्या सबैका साभा समस्या हुन् । जसलाई प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीका आधारमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको हो ।

भनिन्छ संसार विकल्पहीन छैन हरेक समस्याको समाधान छ र त्यो खोज्न सक्नुपर्छ । यी समस्याहरुको पनि समाधान अवश्य छ । समाजमा चलेका सबै चलन परम्पराहरु व्यक्तिका लागि सधै अनुकूल भइरहन्छन् भन्ने छैन । कतिपय कुराहरु समयसँगै बदलिनु पर्छ र त्यो बदल्ने हिम्मत समाजका शिक्षित वर्गले राख्नुपर्छ । समाजमा विद्यमान परम्परागत सोच, बेथिति,

कुरीति एकैचोटी कायापलट हुन नसके पनि विस्तारै न्यूनीकरण गर्दै लैजानु पर्छ । त्यस्ता समस्याको उठानसँगै समाधानका उपायहरुको खोजी गर्नुपर्ने जरुरी हुन्छ । समस्याहरु न्यूनीकरणका लागि निम्न उपायहरु अवलम्बन गर्नसकिन्छ ।

समस्या न्यूनीकरणका उपायहरु

- १) समाजमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका आडमा व्यापक हैकमवादी मनसिकतामा क्रमिक रूपमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनुपर्छ ।
- २) समाजमा समान हिस्साको रूपमा रहेको महिला र पुरुषबीच गर्भावस्थादेखि मृत्युपर्यन्त गरिने सबै किसिमका भेदभावको अन्त्य गरिनुपर्छ । जसका लागि समाजमा सबैका लागि चेतनामूलक कार्यक्रम र विद्यालयीय शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मका पाठ्यक्रमहरुमा नै लैझिगिक विभेद लैझिगिक हिंसा जस्ता विषयवस्तुलाई समावेश गरिनुपर्छ ।
- ३) जागिर वा पेशामा संलग्न महिलाहरुलाई महिला भएको आधारमा हैन उनीहरुको क्षमता र दक्षताका आधारमा मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ ।
- ४) राज्यले पेसागत महिलाहरुलाई महिनावारी भएको समयमा कम्तिमा २ दिन र सुत्केरी विदा बच्चा जन्मने महिना र जन्मि सकेपछि, गरी जम्मा ६ महिनाको बनाइनुपर्छ ।
- ५) घरभित्रका काममा पुरुषहरुको समान साभेदारी रहनुपर्छ ।
- ६) समाजमा धर्म, संस्कृति, जातजाति र परम्पराका नाममा हुने गरेका असान्दर्भिक र असमान मूल्यमान्यताहरुको अन्त्य गरिनुपर्छ ।
- ७) लिङ्गका आधारमा समाजमा पेसा एवम् व्यवसायको वर्गीकरण गरिनु हुँदैन ।
- ८) देशको संविधान र कानूनमा भएका कुराहरुलाई अविलम्ब व्यवहारमा ल्याउनुपर्छ । जसका लागि स्थानीय निकाय, सम्बन्धित क्षेत्र, प्रदेश सरकर सधैँ जिम्मेवार बन्नुपर्छ ।
- ९) परिवर्तन आफूबाटै सुरु गर्नुपर्ने हुँदा महिलाहरुले पनि परिवार र कार्यालयमा आफूमाथि हुने गरेको विभेद, शोषण र हिंसाको खुलेर विरोध गर्नुपर्छ ।
- १०) महिलाहरुलाई आफ्नो आत्मरक्षाको लागि तयार पार्न विद्यालय स्तरदेखि नै तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्छ भने अन्य महिलाहरुलाई विभिन्न किसिमका अन्य तालिम, गोष्ठी र कार्यक्रमको आयोजना गरिनुपर्छ ।
- ११) देशका सबैक्षेत्रमा रहेका महिलाहरुको हक र अधिकार सम्बन्धी काम गर्ने विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरुलाई सक्रिय बनाइनुपर्छ । जसका लागि स्थानीय निकायबाट बजेट विनियोजन गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्छ ।
- १२) देशका सबै सरकारी, निजी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरु महिलामैत्री बनाइनुपर्छ । यसका लागि नीति निर्माण गर्ने जस्ता निर्णायक तहमा पुरुषसरह महिलाहरुको सहभागिता गराइनुपर्छ ।

निष्कर्षः

समाजमा विभिन्न धर्म, संस्कृति, प्रथा, परम्परा र संस्कारका नाममा पेसागत महिलाहरु माथि हुने गरेको विभेद, हिंसा र शोषण आजको विकसित युगमा अस्वीकार्य छ। लैडिगिक विभेदका कुराहरु हाम्रो समाजमा गर्भावस्थादेखि मृत्युपर्यन्त भइरहेका छन्। अब त्यस्ता कुरीति, कुसंस्कार र कुप्रथाहरु जो अवैज्ञानिक र असान्दर्भिक छन् त्यस्ता असमान मूल्यमान्यताहरुको अन्त्य हुनु जरुरी छ। परिवार, समाज र देशका नै महिलाहरुले सम्मानजनक रूपमा जीवनयापन गर्न आफूले प्राप्त गरेको शिक्षा, चेतना, योग्यता र क्षमतालाई शक्तिको रूपमा परिणत गर्नुपर्छ। महिलाहरुलाई शिक्षा लिने, पेसा एवम् व्यवसाय रोजे अधिकार देशको कानुनले नै दिएको छ। त्यसैले आफ्नो पेसा एवम् व्यवसायमा जिम्मेवार रही पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र अशिक्षाले निम्त्याएका विद्यमान कुरीति, कुसंस्कार र रुढीवादी मूल्यमान्यता विरुद्ध सबै महिलाहरु एकजुट हुनु जरुरी छ। जहाँ महिला शक्ति कमजोर रहन्छ, त्यहाँ शोषण, दमन र अत्याचार बढ्दछ, जसले परिवार, समाज र समग्र राष्ट्रकै विकास र उन्नतिमा अवरोध खडा गर्दछ। त्यसैले समग्र देशको उन्नति र विकासका लागि पेशागत महिलाहरुमाथि हुने गरेका दमन विभेदहरुको अन्त्य गरिनु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

Cayle, D. Shrestha, R. S. Thapa, C.J. (2014), *Women's insecurities and the work place in Nepal.*

Dutta, S. (2019) *The challenge faced by women in the workplace.* Vantage Crele दाहाल पुस्ता, महिला हिंसाका कारण र न्युनीकरणका उपायहरु MMC Journal, Volume मङ्गलबारे बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

स्वास्थ्य खबर पत्रिका, २०७६, वैवाहिक जीवनमा आइपर्नसक्ने १८ प्रमुख कारण र परिवार परामर्श, मंसिर ६, शुक्रबार, काठमाडौं।

नेपाली नाटकको विकासक्रम अध्ययन**बेलुपुरसाद पनेरू****सारांश :**

मानव जीवनको कलात्मक अनुकरण मानिएको नाटकको उत्पत्तिको अन्वेषण गर्दै जाँदा वैदिक कालसम्म पुगिन्छ भने पूर्व र पश्चिम द्वैतिरका सष्टा र द्रष्टाहरुको विचार देखिन्छ। नेपाली नाटकको प्राचीनतम नमुना मल्लकालमा देखापरेको कुराको सङ्केत पाइन्छ। वि सं. १८५८ देखि १९४३ सम्मको अवधिलाई नेपाली नाटकको प्राचीन काल मानिन्छ। शक्तिवल्लभ अर्यालिको हास्यकदम्ब पहिलो नेपाली नाटक मानिन्छ। यस कालका नेपाली नाटक संस्कृतबाट अनुदित र आख्यानात्मक छन्, मञ्चनयोग्य छैनन्। माध्यमिक कालका प्रमुख नाटककार मोतीराम भट्ट र पहलमान सिंह स्वाँ हुन्। शकुन्तला, अटलबहादुर नाटकहरु यस कालका सर्वाधिक महत्वपूर्ण नाटक हुन्। संस्कृत, उर्दू, हिन्दी, फारसीबाट अनुदित र प्रभावित नाटकहरुले आधुनिक नाटकको पृष्ठभूमि तयार पारेको छन्। वि. सं. १९८६ मा रचित मुटुको व्यथा नाटकले आधुनिक नाटकको ढोका खोलेको मानिन्छ। आधुनिका कालका नाटकहरुलाई विविध दृष्टिबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ। आदर्शवादी यथार्थवादी, सामाजिक, मनोविश्लेषणात्मक तथा प्रयोगवादी धाराका नाटकहरुले नेपाली नाट्य मैदानलाई विस्तृत र फराकिलो बनाएका छन्। यस कालका नेपाली नाटकहरुमा पाश्चात्य नाटकको पनि पर्याप्त प्रभाव पाइन्छ। यस कालका सर्वाधिक प्रसिद्ध नाटककारहरुमा बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी, गोपालप्रसाद रिमाल, मनबहादुर मुखिया, विजय मल्ल, गोविन्द गोठाले, अशेष मल्ल, मोहनराज शर्मा, गोपाल पराजुली आदि हुन्।

परिचय :

नाटक दृश्यकाव्य हो। यो साहित्यका पुराना विधामध्ये एक हो जो निरन्तर परिष्कृत, परिवर्तित र जीवन्त भइरहन्छ। यस विधामा नाटककार, अभिनेता, निर्देशक, पाठक वा दर्शकका बीचमा अभिन्न सम्बन्ध रहन्छ। नाटक अनुकार्यप्रधान संवादात्मक तथा आख्यानात्मक रचना हो। नाटकको रसास्वादन हेरेर र सुनेर गरिने हुनाले यो साहित्यका अन्यविधाबाट केही फरक र बढी शक्तिशाली र सम्प्रेषणीय हुन्छ। 'नट' धातुबाट व्युत्पन्न नाटक साहित्यका अन्यविधाका तुलनामा ज्यादै सशक्त मानिन्छ। त्यसैले संस्कृतका आचार्यहरुले "काव्येषु नाटकं रम्यम्" भनेको पाइन्छ। पूर्वीय दृष्टिमा नाटकलाई इन्द्रादिदेवताहरुको अनुरोधमा ब्रह्माले पृथ्वीका मानिसहरुको मनोरञ्जनका लागि सृष्टि गरेको पाँचौं वेदका रूपमा लिइन्छ। यसमा ऋगवेदबाट पाठ, सामवेदबाट गीत, यजुवेदबाट अभिनय र अथर्ववेदबाट रस लिइएको हो भनिन्छ। म्याक्समुलर जस्ता विद्वान्हरुले नाटकको उत्पत्तिको स्रोत वेदलाई मानेका छन्। रामायणमा प्रशस्त नृत्य र सङ्गीत पाइएको तथा महाभारतमा नट, नटी, नर्तक शब्दको प्रयोग पाइएको हुनाले डा. कीथ नाटकको उत्पत्ति रामायण, महाभारत जस्ता ग्रन्थबाट भएको ठान्दछन्। पश्चिमका विद्वान् पिरोनले नाटकको उत्पत्ति वीरपूजाबाट भएको मानेका छन्। नाटकमा नाटककार दर्शक र अभिनेताको त्रिपक्षीय सम्बन्ध हुन्छ। यसमा आख्यान, अनुकरण र संवाद हुन्छन्।

नाटकको परिभाषाहरू :

- १) लोकजीवनको अनुकरणलाई नाटक भन्दछन् – भरत
- २) विभिन्न अवस्थाको अनुकरण नै नाटक हो – धनञ्जय
- ३) जीवनको अनुकरण नाटक हो – एरिस्टोटल
- ४) जीवनको अनुकरण र नीतिहरूको दर्पणलाई नाटक भन्दछन् – सिसरो
- ५) दर्शकहरूमा अभिरुचि उत्पन्न हुने गरी अभिनेताहरुद्वारा अभिनित जीवनको अभिव्यञ्जनलाई नाटक भन्दछन् – ए. निकोल
- ६) संस्कृत मूलको नाटक वा नाट्यशब्दले नटकर्मको अर्थ दिएकै ग्रीसेली मूलमा ड्रामा शब्दले कृतकर्म वा सम्पादित कार्यको अर्थ दिन्छ – इन्साइक्लो पेडिया ब्रिटानिका
- ७) कुनै देश, काल र वातावरणसँग सम्बद्ध नरनारीको चरित्र र कार्यलाई पात्रहरूका अभियानका माध्यमबाट प्रदर्शित गरिने उद्देश्यले लेखिएको सम्वादात्मक साहित्यिक विधा, दृश्यकाव्य नै नाटक हो। – बृहत् नेपाली शब्दकोष।

माथिका परिभाषाहरूको सारांश के हो भने निश्चित कथावस्तु र पात्रहरू भएको जीवनको प्रतिविम्ब भएको संवादात्मक अभिनयुक्त साहित्यिक संरचनालाई नाटक भन्दछन्।

नाटकका तत्वहरू :

१) कथानक	२) चरित्र वा पात्र	३) संवाद
४) भाषाशैली वा शिल्प	५) परिवेश	६) गीतसंगीत
७) अभिनय र रङ्गमञ्च	८) उद्देश्य	९) द्वन्द्व वा संघर्ष

उद्देश्य :

नेपाली नाटकको उत्पत्ति र विकासका पृष्ठभूमि खोल्लै कालगत र विषयगत आधारमा नेपाली नाटकको अति संक्षिप्त ऐतिहासिक विवरण प्रस्तुत गर्नु यस लेखको विशिष्ट उद्देश्य रहेको छ। यसबाट स्नातक स्तरमा अध्ययन अध्यापन गर्नका लागि साथै पाठकहरुलाई नेपाली नाटकको विकासक्रको अवस्था जानकारी लिन पनि केही सहयोग पुगोस् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ।

अध्ययन विधि :

वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ, यस अध्ययनका लागि द्वितीय स्रोतबाट सूचना तथा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। नेपाली नाटकको व्युत्पत्ति र विकासलाई कालगत र प्रवृत्तिगत आधारमा विश्लेषण परिएको छ।

नेपाली नाटकको विकासक्रम विश्लेषण :

पूर्वर पश्चिम दुबैतिर नाटकको सुरुवात धार्मिक परम्पराबाट भएको पाइन्छ। पूर्वमा संयोगान्त नाटकको सुरुवात भारतमा भयो। पश्चिममा चाहिँ वियोगान्त नाटकको सुरुवात ग्रीसबाट भयो। पूर्वीय नाटकका प्रथम व्याख्याता भरतमुनि भए भने पश्चिमी नाटकका प्रथम व्याख्याता अरस्तु भए।

नेपालमा पनि नाटकको उत्पत्ति धार्मिक परम्पराबाट भएको पाइन्छ । नेपालमा नाटक लेखन र मञ्चनको परम्परा मल्ल कालदेखि भएको पाइन्छ । वि.सं. १३७५ मा नागानन्द १४३७ मा भैरवानन्द र हरगौरी विवाह नामक नाटकको चर्चा भएको पाइन्छ । जयस्थिति मल्ल र जयज्योर्ति मल्लका समयमा नाटक लेख्ने र खेल्ने गरेको पाइन्छ । त्यतिखेरका नाटक चाहिँ संस्कृत, नेवारी र मैथिली भाषामा हुन्ये । पहिलो नेपाली नाटक हास्यकदम्ब हो । शक्तिबल्लभ अर्यालको यो नाटक १८५५ मा संस्कृतबाट नेपालीमा उल्था गरिएको हो । ज्यारत्नाकर पनि उनकै संस्कृत नाटकको नेपाली अनूदिप रूप हो । १८९२ मा भवानीदत्त पाण्डेले आफ्नो संस्कृत नाटक 'मुद्राराक्षस' को नेपालीमा अनुवाद गरे । श्री ५ सुरेन्द्रका पालामा लालहिराको मञ्चन भएको थियो । १९५० तिर वीर शमशेरका पालामा नाटक लेख्ने र खेल्ने कामले निकै लोकप्रियता पाएको थियो ।

नेपाली भाषामा साहित्यिक नाटकको प्रारम्भ र विकासचाहिँ मोतीराम भट्टका पालादेखि मात्र भयो । यसैले मोतीराम भट्टलाई नेपाली नाटकको अगुवा मान्दै नेपाली नाटकको विकासकमलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

१. प्राथमिक काल वि.स. १८५५ – १९४३
२. माध्यमिक काल वि.सं. १९४४ – १९८५
३. आधुनिक काल वि.सं. १९८६ हालसम्म

प्राथमिक काल (१८५५-१९४३)

नेपाली भाषामा लेखिएको पहिलो नाटक हास्यकदम्ब हो । वि.सं. १८५५ मा शक्तिबल्लभ अर्यालले आफैले संस्कृत लेखेको नाटकलाई नेपालीमा अनुवाद गरेका थिए । दोस्रो नाटक 'मुद्राराक्षस' हो । विशाशदत्तले संस्कृतमा लेखेको यस नाटकलाई वि.सं. १९९८ मा भवानीदत्त पाण्डेले नेपालीमा अनुवाद गरेका थिए । वि.सं. १९५० तिर वीरशमशेरका पालामा 'लालहिरा' नामक नाटकको मञ्चन भएको थियो ।

प्राथमिककालीन प्रमुख नाट्य प्रवृत्तिहरू :

१. यसकालका प्रमुख नाटकहरू संस्कृतबाद अनूदित छन् ।
२. यी आख्यानात्मक छन् र मञ्चनका लागि अनुकूल छैनन् ।
३. संवाद, चरित्र र परिवेशलाई प्राथमिकता दिइएको छैन । यी नाटक वर्णनात्मक छन् ।
४. यस कालका नाटकले नेपाली नाटकको पृष्ठभूमि मात्र तयार पारेका छन् ।

माध्यमिक काल (१९४४-१९८५)

राणाकालीन नेपाली दरबारमा फारसी र उर्दूका नाटकहरू प्रदर्शन गरिन्थ्यो । यी नाटकबाट मोतीराम भट्ट नाटक लेखन र मञ्चनतर्फ आकर्षित भए । यसकालका प्रमुख नाटक र नाटककार मध्ये केही यी हुन्:

<u>नाटककार</u>	<u>नाटक</u>
१) मोतीराम भट्ट	शकुन्तला १९८५
२. पहलमान सिंह स्वाँर	प्रियदर्शिका १९४८
३. शम्भुप्रसाद दुगेल	पद्मावती (अपूर्ण)
४. लेखनाथ पौडेल	काशीराम चन्द्रसेन (अपूर्ण)
५. सूर्यविक्रम ज्ञवाली	अटलबहादुर (१९६३)
६. पारसमणि प्रधान	शकुन्तला (१९७३)
७. रामप्रसाद सत्याल	रत्नावली (१९७२)
	भर्तुहरि निर्वेद (१९७४)
	श्यामी कमारी (१९७४)
	सुन्दरकुमार (१९७८)
	बुद्धचरित्र (१९८१)
	फूलमा भमरा अर्थात् भक्तप्रल्हाद (१९८५)

माध्यमिक कालीन प्रमुख प्रवृत्तिहरु :

१. यस चरणका प्रमुख नाटकहरु संस्कृतबाट अनूदित र रूपान्तरित भएकाले यी नाटकहरु संस्कृत नाट्य सिद्धान्तमा आधारित छन्।
२. यी नाटकमा यथार्थलाई भन्दा आदर्शलाई बढी प्राथमिकता दिइएको छ।
३. यी नाटकमा चरित्रले भन्दा कथानकले बढी प्राथमिकता पाएका छन्।
४. अतिरञ्जनापूर्ण, तिलसी, जासुसी, कृत्रिम र स्थूल विषय वस्तुले प्राथमिकता पाएका छन्।
५. यसकालमा मञ्चनयोग्य नाटक लेख्ने परम्परा प्रारम्भ भयो।
६. यसकालमा संस्कृत, उर्दू, फारसी, हिन्दी र अंग्रेजी भाषाका नाटकहरु अनूदित भएका छन्।
७. यसकालमा संयोगान्त र वियोगान्त दुवै प्रकारका नाटक लेखिए।
८. यसकालको अटलबहादुर नाटकले नेपाली परिवेशलाई प्रस्तुत गर्ने परम्पराको थालनी गरेको छ।

आधुनिक काल (१९८६ हालसम्म)

आधुनिक नेपाली नाटकको प्रारम्भ वि.सं. १९८६ मा भएको हो। बालकृष्ण समको 'मुटुको व्यथा' पहिलो आधुनिक नाटक हो। मुटुको व्यथा सामाजिक आदर्शोन्मुख यथार्थवादी नाटक हो।

१९८६ देखि हालसम्ममा थुप्रै आधुनिक नेपाली नाटक लेखिएका छन्। नाटकीय प्रवृत्ति र विशेषताका आधारमा ती नाटकलाई विभिन्न धारामा वर्गीकरण गर्न सकिन्द्छ। त्यसको संक्षिप्त विवरण यस्तो रहेको छ:

क) सामाजिक आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा (१९४८-२०१२)

यस धाराका केही प्रमुख नाटक र नाटककारहरु यी हुन्:

यस धाराको तीव्र प्रवाह २०१२ सालसम्म र मन्द प्रवाह अहिलेसम्म देखिन्छ।

<u>नाटक</u>	<u>नाटककार</u>	<u>रचना साल</u>
१. मुटुको व्यथा	बालकृष्ण सम	१९८६
२. मुकुन्द इन्दिरा	बालकृष्ण सम	१९९४
३. प्रल्हाद	बालकृष्ण सम	१९९५
४. सहनशीला सुशीला	भीमनिधि तिवारी	१९९५
५. काशीवास	भीमनिधि तिवारी	१९९८
६. किसान	भीमनिधि तिवारी	२००३
७. चौतारा लक्ष्मीनारायण	भीमनिधि तिवारी	२०२४
८. पुतली	भीमनिधि तिवारी	१९९९
९. सावित्री सत्यवान	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	१९९७

प्रमुख प्रवृत्तिहरु :

१. यस धाराका नाटकहरुको विषयवस्तु समाज, इतिहास र पुराणमा आधारित छ।
२. यी नाटक गद्य र पद्यमा छन्।
३. यी नाटकको उद्देश्य यथार्थको प्रस्तुति र समाजसुधार देखिन्छ।
४. यी नाटकमा देशप्रेम र मानवतावादी दृष्टिकोण पाइन्छ।
५. यी नाटकले पूर्वीय र पाश्चात्य दुवैखाले नाटकीय प्रवृत्ति अङ्गालेका छन्।
६. यी नाटक सुखान्त र दुखान्त दुवै छन्।
७. यी नाटकको भाषा शुद्ध र मीठो छ।
८. रङ्गमञ्चीय दृष्टिकोणले यी नाटक सफल छन्।

ख) सामाजिक यथार्थवादीधारा (२००३ देखि)

गोपालप्रसाद रिमालको 'मसान' नाटकले यस धाराको प्रवर्तन गरेको हो। यो धारा अहिलेसम्म पनि प्रवाहित देखिन्छ। यस धाराका प्रमुख नाटक र नाटककारहरु यी हुन्:

१. मसान (२००३)	गोपालप्रसाद रिमाल
२. यो प्रेम (२०१५)	गोपालप्रसाद रिमाल
३. तीन नाटक (२०२३)	वासु शशी
४. अनि देउराली रुन्छ (२०३०)	मनवहादुर मुखिया
५. फेरि इतिहास दोहोरिन्छ (२०३२)	मनवहादुर मुखिया
६. आमाको आकांक्षा (२०३१)	माधव भण्डारी

प्रमुख नाटकीय प्रवृत्तिहरू :

१. सामाजिक यथार्थको प्रस्तुति
२. नारीमाथि पुरुषको दुर्व्यवहारको चित्रण
३. सामाजिक, मानसिक र बौद्धिक विषयवस्तुको प्रस्तुति
४. सामाजिक विसंगतिप्रति व्यङ्ग्य
५. शुद्ध, शिष्ट, प्राञ्जल र कथ्य भाषासमेतको प्रयोग
६. मञ्चनयोग्य नाटक लेखन

ग) मनोविश्लेषणात्मक धारा (वि.सं. २०१३ देखि)

यस धाराको प्रवर्तन वि.सं. २०१३ मा प्रकाशित गोविन्द गोठालेको ‘भूसको आगो’ बाट भएको हो। यो धारा अहिले पनि प्रवाहित भइरहेको छ। यस धाराका प्रमुख नाटक र नाटककारहरु यस्ता छन्:

<u>नाटक</u>	<u>नाटककार</u>
१. भूसको आगो (२०१३)	गोविन्द गोठाले
२. च्यातिएको पर्दा(२०१७)	गोविन्द गोठाले
३. दोष कसैको छैन (२०२७)	गोविन्द गोठाले
४. कोही किन बर्बाद होस् (२०१५)	विजय मल्ल
५. जिउँदो लास (२०१७)	विजय मल्ल

प्रमुख प्रवृत्तिहरू :

१. यस धाराका नाटकले नेपाली समाजका विशेषगरी काठमाडौं उपत्यकाका पात्रका मानसिक अवस्थार विकृतिको चित्रण गरेका छन्।
२. यस धाराका नाटकमा सिगमन्ड फ्रायडका मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रभाव पाइन्छ।
३. यस धाराका नाटकले घटनालाई भन्दा चरित्रलाई बढी महत्व दिएका छन्।
४. यी नाटकले मानव मनका चेतन, अवचेतन, यौन र बालमनोविज्ञानलाई प्राथमिकता दिएका छन्।

घ) प्रयोगबादी धारा (वि.सं. २०३० देखि)

धुबचन्द्र गौतमको ‘त्यो एउटा कुरा’ नाटकले वि.सं. २०३० मा यस धाराको प्रवर्तन गरेको मानिन्छ। प्रयोगबादी धाराका नाटक र नाटककार निम्नानुसार रहेका छन्:

१. त्यो एउटा कुरा (२०३०)	धुबचन्द्र गौतम
२. भस्मासुरको नलीहाड (२०३७)	धुबचन्द्र गौतम
३. तुवाँलोले ढाकेको बस्ती (२०३१)	अशेष मल्ल
४. हामी वसन्त खोजिरहेछौं	अशेष मल्ल
५. यातनामा छटपटाएकाहरु (२०३९)	मोहनराज शर्मा

SRMC Journal

६. जेमन्त / यमा (२०४१)	मोहनराज शर्मा
७. बैकुण्ठ एक्सप्रेस (२०४२)	मोहनराज शर्मा
८. युद्ध उही ग्यासच्याम्बर भित्र (२०४०)	सरुभक्त
९. इथर (२०४४)	सरुभक्त
१०. सडकपछि सडक (२०४६)	गोपाल पराजुली
११. यलम्बर (२०५३)	श्रवण मुकारुड
१२. अग्निको कथा (२०६०)	अभि सुवेदी

यस धाराका प्रमुख प्रवृत्तिहरू मध्ये केही निम्नानुसार छन्:

१. परम्परागत नाट्यशैलीलाई त्यागेर स्वैरकल्पना र चेतनप्रवाह शैलीको प्रयोग ।
२. अस्तित्ववादी, विसंगतिवादी, अतियर्थवादी, प्रतीकवादी दर्शनको प्रभाव ।
३. अमूर्त विषयलाई सूत्र र संकेतद्वारा प्रस्तुत ।
४. सामाजिक र बौद्धिक विसंगतिमाथि तीव्र व्यङ्ग्यप्रहार ।
५. अत्याधुनिक बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग ।
६. सर्वनाम नाट्य समूह, आरोहण नाट्य समूह जस्ता समूहको माध्यमबाट सडकसडक, चोकचोकमा नाटक प्रदर्शन गरी खर्चिलो, औपचारिक र केन्द्रीकृत नाट्यमञ्चका विकल्पको आविष्कार ।
७. सामाजिकता र मनोविज्ञानलाई भन्दा बौद्धिकतालाई बढी प्राथमिकता ।

निष्कर्षः

नेपाली नाटकको उत्पत्ति र विकासमा संस्कृत, उर्दु, हिन्दी, फारसी, ग्रीक, अङ्ग्रेजी नाटकहरुको प्रभाव देखिए पनि नेपाली परिवेश र जनजीवन सजीव चित्रण नेपाली नाटकमा पाइन्छ । बालकृष्ण समको आगमन पछि नै नेपाली नाटकले मौलिक र विस्तृत स्वरूप पाएको हो । गोपालप्रसाद रिमाल, गोविन्द गोठाले, विजय मल्ल, महोनराज शर्मा, अशोष मल्ल आदि नाटककारले नेपाली समाज, मानव मन र मस्तिष्कमा विविध पक्षलाई चिफार गर्न स्तुत्य प्रयास गरेका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

वृहत नेपाली शब्दकोष
श्रेष्ठ डा. दयाराम र शर्मा मोहनराज, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास
शर्मा, डा. तारानाथ, सम र समका कृति
शर्मा, डा. तारानाथ, रिमाल व्यक्तित्व र कृति

“सहकारी संस्थाको सामाजिक सेवा योगदान” एक अध्ययन**४. इन्द्रराज अर्याल****परिचयः**

सहकारी एक अर्का मानिसहरु बीचको सहकार्यात्मक अवधारणा हो । समाजमा छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि र पूँजीलाई एकत्रित गरी सदस्यहरुकै आर्थिक समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले स्वेच्छिक रूपमा संगठित संस्थालाई सहकारी भनिन्छ । यसमा साभा उद्देश्य, रुचि, चाहना र आवश्यकता भएका मानिसहरु एक सुत्रमा बाँधिने गर्दछन् । यसले सामान्यतया समाजमा भएका मानिसहरुलाई सदस्य बन्न अभिप्रेरित गरी सदस्यहरु बीचमा नै एक अर्काका समस्याहरु बाँडेर समाधान गर्दछ ।

यो आर्थिक तथा सामाजिक असमानतालाई कम गर्न स्थापित गरिएको हुन्छ । यो Self Help धारणाअन्तर्गत थोरैथोरै रकम भए पनि बचतको रूपमा सङ्कलन गरी सो एकमुष्ठ रकमबाट आफ्ना बचतकर्ताहरुलाई नै आर्थिक सङ्कट परेको बेला पुनः सहयोग गर्ने उद्देश्यले यसको स्थापना गरिएको हुन्छ । आफ्ना सदस्यहरु बीचमा बचत तथा लगानीको उद्देश्य मात्र नलिएर अन्य बहुउद्देश्यहरु लिएर सदस्यहरुलाई सहयोग गर्न पनि यिनीहरु स्थापित भएका हुन्छन् । “एकका लागि सबैका लागि एक” भन्ने भावना र व्यवहारमार्फत व्यक्ति, परिवार, समाज र समग्र राष्ट्रको आर्थिक एवं सामाजिक उत्थानका लागि गरिने एकिकृत प्रयास नै सहकारी हो । सहकारी एक यस्तो सदस्यमूलक सामाजिक संस्था हो, जसमा व्यक्तिहरु स्वेच्छाले आफ्ना हितको विषयहरुमा एकसाथ मिलेर काम गर्दछन् । सीमित साधन र स्रोत भएको व्यक्तिहरुको संगठन जो प्रजातान्त्रिक व्यवस्थापनबाट साभा उद्देश्य प्राप्तिका लागि सामूहिक रूपमा काम गर्दछन् । यो एक अर्कामा अन्तरनिर्भर हुँदै प्रत्येकलाई आत्मनिर्भर बनाउने प्रयास हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO) का अनुसार “सहकारी संगठन सिमित स्रोत साधन भएका मानिसहरुको संघ हो, जसमा प्रजातान्त्रिक रूपमा नियन्त्रित संगठनको सिर्जनाद्वारा सामूहिक आर्थिक उद्देश्य प्राप्त गर्न स्वेच्छिक तबरबाट मानिसहरु एकत्रित भई आवश्यक पूँजीको समानताका आधारमा योगदान गर्दछन् र व्यवसायबाट उचित मात्रामा जोखिम र लाभको अंश स्वीकार गर्दछन् ।”

सहकारी संस्थाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि :

सन् १७८९ बाट सुरु भएको फ्रान्सको राज्यकान्ति १८०० मा आइपुग्दा पर्णरूपले पूँजीवादी क्रान्तिका रूपमा सम्पन्न भयो । फ्रान्सबाट सुरु भएको क्रान्ति पूरै युरोपभरि फैलियो, जसले पूँजीवादी उत्पादनमा वृद्धि गरायो । पूँजीवादी उत्पादनमा भएको प्रगतिले धनी र गरिब बीचको खाडल धेरै ठूलो बनायो । जसले धनीहरु दिनानुदिन धनी हुँदै गए भने गरिब भन् गरिब हुँदै गए । यो समस्या समाधानलाई विभिन्न अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री, दर्शनशास्त्रीहरुले विभिन्न विचारहरु प्रस्तुत गर्न थाले । द्वन्द्ववादी हेगेल, भौतिकवादी फायरवाख, अर्थशास्त्री डेमिड रिकार्डो र अडाम स्मीथ, समाजवादी चिन्तकहरु बेलायतका खर्ट ओवेन, फ्रान्सका सेन्ट साइमन आदिले

युरोपभरि दर्शनशास्त्र, अर्थशास्त्र र राजनीति शास्त्रमा नयाँ हलचल पैदा गरिदियो । यसै बीच समाजवादी दर्शनशास्त्री कार्लमाक्सले समाजवादी संरचनाको अवधारणा अघि सारे । उनका अनुसार सामाजिक न्याय र उत्पादकत्व वृद्धिमा आधारित आर्थिक संरचनाको महत्वपूर्ण क्षेत्र नै सहकारी आर्थिक प्रणाली हो । सहकारी क्षेत्रको विकासले मात्र समाजवादी आर्थिक संरचना अघि बढाउन सकिन्छ भन्ने मान्यताले सहकारी सोच र व्यवहारलाई अघि बढाएको देखिन्छ ।

१८ औं शाताब्दी पछि औद्योगिक क्रान्तिले तीव्र परिवर्तन ल्यायो । ठूलाठूला कारखानाहरु विस्तार हुन थाले । यसले घरेलु उद्योगमा निर्भर रहेका मजदुरहरु बेरोजगारी हुन थाले । यस्तो स्थितिमा बेलायतमा सन् १८४४ मा रवर्टओवेनले "Rochdale Pioneers Equitable Society" नामक उपभोक्ता सहकारी संस्थाको स्थापना गराई एक अर्कामा मिलेर समस्याहरु समाधान गर्ने कार्यको थालनी गरेका थिए । यसरी नै सन् १८४९ मा जर्मनीका F.W. Raitteisen ले बचत तथा ऋण सहकारीको माध्यमबाट ग्रामीण शोषणलाई अन्त्य गर्ने प्रयास गरे । यसरी नै युरोपका अन्य देशहरुमा क्रमशः फैलिएको इतिहास भेटन सकिन्छ ।

विश्व परिवेशमा सहकारीताको फैलावट नेपालमा पनि यस अवधारणाको सोच धेरै अघिदेखि नै हुँदै आएको देखिन्छ । तत्कालीन समाजमा ढिकुटी, पर्म, तथा गुठीको रूपमा सहकारीका स्वरूपहरु प्रचलित थिए । यिनै प्रचलित सहकारीका रूपलाई संस्थागत रूप दिँदै आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि सहकारी प्रणालीका अवधारणालाई बढवा दिन वि.सं. २०१० मा तत्कालीन योजना, विकास तथा कृषि मन्त्रालयअन्तर्गत सहकारी विभागको स्थापना भयो । यसपछि सहकारी संस्थाहरुको स्थापना र विस्तारको लागि २०१३ सालमा कार्यकारी आदेश जारी भयो । यसै आदेशको अधिकारअन्तर्गत रहेर चितवनको बखानपुरमा २०१३ चैत्र २० गते नेपालमा पहिलो बखान सहकारी संस्थाको स्थापना भयो । सहकारी संस्थाको विधिवत् रूपमा स्थापना र सञ्चालनको लागि सहकारी ऐन २०४८ र सहकारी नियमावली २०४९ पनि जारी भएको पाइन्छ । क्रमशः देशका विभिन्न जिल्लाहरुमा सहकारी संस्थाहरुको विस्तार भएको पाइन्छ । डिभिजन सहकारी कार्यालय भापाको २०७४ पुष मसान्तसम्मको विवरण अनुसार भापामा हालसम्म ९०९ वटा सहकारी संस्थाहरु दर्ता भएका छन् । भापाका १५ वटा स्थानीय तहमध्ये भद्रपुर ६०, मेचीनगर १००, बिर्तामोड १३७, दमक ११८, अर्जुनधारा ६९, शिवसताक्षी ५८, गौरादह ५३, कन्काई ४२, कमल ५८, गौरीगञ्ज २४, कचनकवल ३०, बुद्धशान्ति ९०, भापा २१, बाह्दशी २४ र हल्दीवारी २५ गरी ९०९ वटा संस्था दर्ता भएका छन् ।

अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of Study)

सामान्यतया छारिएर रहेको पूँजीलाई एकत्रित गरी समाजका तिनै व्यक्तिहरुलाई आर्थिक सङ्कटका समयमा ऋण उपलब्ध गराउने र बिचौलियाहरु अन्त्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित भएका सहकारी संस्थाहरु हाल आएर आफ्नो आम्दानी विभिन्न सामाजिक क्रियाकलापमा खर्च गर्न थालेका छन् । सहकारीले आफ्नो आम्दानी केकसरी सामाजिक क्रियाकलापहरुमा पनि खर्च गर्दछन् भन्ने यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो, समाजमा रहेको सहकारीहरुले समाजकै व्यक्तिहरुलाई

SRMC Journal

के कसरी आर्थिक सहयोग पुऱ्याउन सकेका छन्, सोको अध्ययन हो । यस अध्ययनको उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- १) सहकारी संस्थाहरूले सामाजिक क्षेत्रहरूमा सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरु सम्बन्धमा जानकारी दिनु ।
- २) सहकारी संस्थाहरूले आफ्नो आम्दानीबाट सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा गरेको योगदान अंश विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययन विधि (Methodology of Study)

यस लेखमा सहायक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अर्थात् सहकारीहरूले निकालेका प्रतिवेदनका आधारमा नै लेख तयार गर्ने प्रयास गरिएको छ । वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै विधिबाट अनुसन्धान गरिएको छ । त्यस्तै प्रकारले सहायक स्रोतबाट सङ्कलन भएको तथ्याङ्कहरूलाई तालिकाबाट र विभिन्न स्तम्भ चित्र तथा पाइचार्टबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

विश्लेषण :

बुद्धशान्ति गाउँपालिका बुध्वारे र शान्तिनगर मिलेर बनेको गाउँपालिका हो । यहाँ सहकारी संस्थाहरूको विकास तथा विस्तार धेरै नै भएको पाइन्छ । करिब ३० वटासम्म सहकारीहरूका कार्यक्षेत्र यो गाउँपालिकाभित्र फैलिएका छन् । ती सम्पूर्ण सहकारीले समाजमा विभिन्न माध्यमबाट सामाजिक क्षेत्रमा सुधार गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । ती सम्पूर्ण सहकारीहरू र सम्पूर्ण क्षेत्रहरू अध्ययनमा समेटन सकिएको छैन । त्यसैले केही सहकारीहरू र केही क्षेत्रहरू मात्र समेटन सकिएको छ । अध्ययनका लागि समावेश गरिएका सहकारी संस्थाको सामाजिक क्षेत्रको योगदान निम्नानुसार देखियो ।

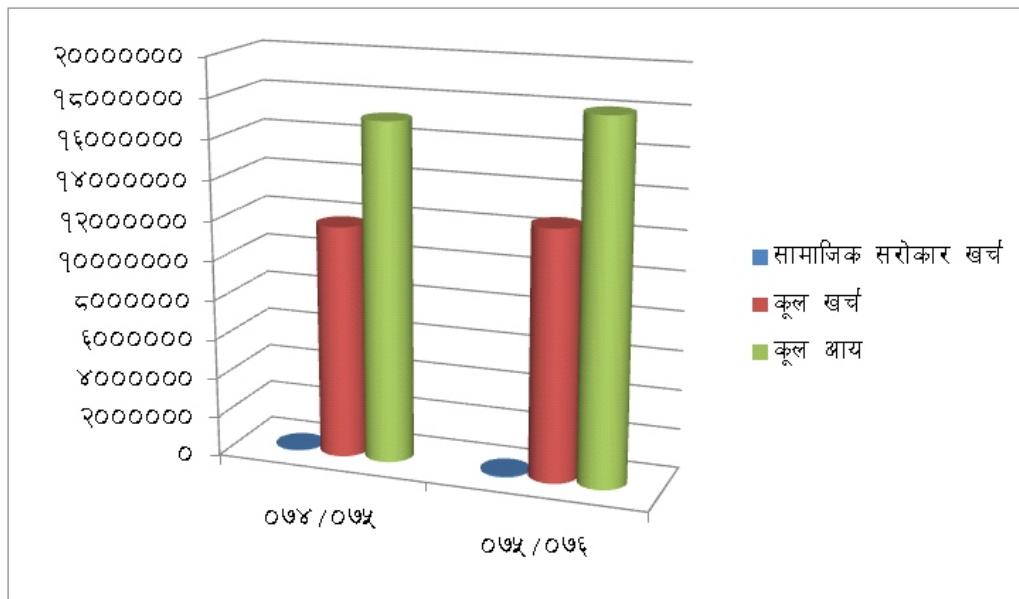
तालिका नं. १

हातेमालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा गरेका योगदानको तुलानात्मक स्थिति

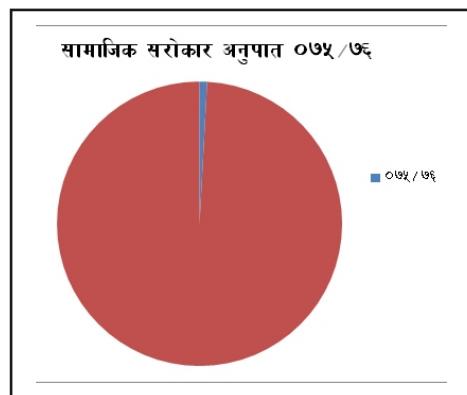
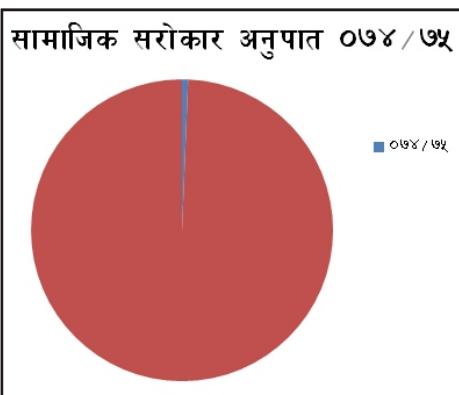
आ.व.	०७४ / ७५	०७५ / ७६
सामाजिक सरोकार खर्च	५४,३९५००	७६,६२०१००
कूल खर्च	१,१७,४६,७७८८२	१,२५,८०,४९९१००
कूल आय	१,७०,९१,९४१०९	१,८०,३२,४५८८३
सामाजिक सरोकार अनुपात (सा.सं. खर्च ÷ कूल आय) × १००	०.३९८२%	०.४२४९%

स्तम्भ नं. १

हातेमालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा गरेका
योगदानको तुलानात्मक स्थिति

आर्थिक वर्ष २०७४/०५७ र २०७५/०७६ मा
सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा भएको खर्च अंश

माथिको स्तम्भ चित्रलाई अवलोकन गर्दा हातेमालो सहकारीले सामाजिक सरोकारको क्षेत्रमा खर्च गर्ने अभ्यास गरेको पाइन्छ । सामाजिक सरोकार अन्तर्गत यसले मानोचामल, समवेदना खर्च, सदस्य वा सदस्यको परिवारका कोही सुत्केरी छ, भने सुत्केरी स्याहार बापत खर्च दिने, विभिन्न खेलकुद कार्यक्रममा सहयोगको रूपमा खर्च दिने, सामुदायिक प्रहरी सेवा केन्द्र बृद्धबारेमा क्यामेरा जडान बापत सहयोग गर्ने, सदस्यहरुलाई कृषि सम्बन्धी तालिम गर्न खर्च उपलब्ध गराउने जस्ता सामाजिक क्षेत्रमा खर्च गरेको पाइन्छ । आ.व. २०७४/०७५ मा कूल आयको ०.३१८२%, आ.व. २०७५/०७६ मा ०.४२४९% सामाजिक क्षेत्रमा खर्च गरेको पाइन्छ । यसले क्रमशः प्रत्येक वर्ष सामाजिक क्षेत्रमा खर्च ही वृद्धि हुँदै गरेको पाइएको छ ।

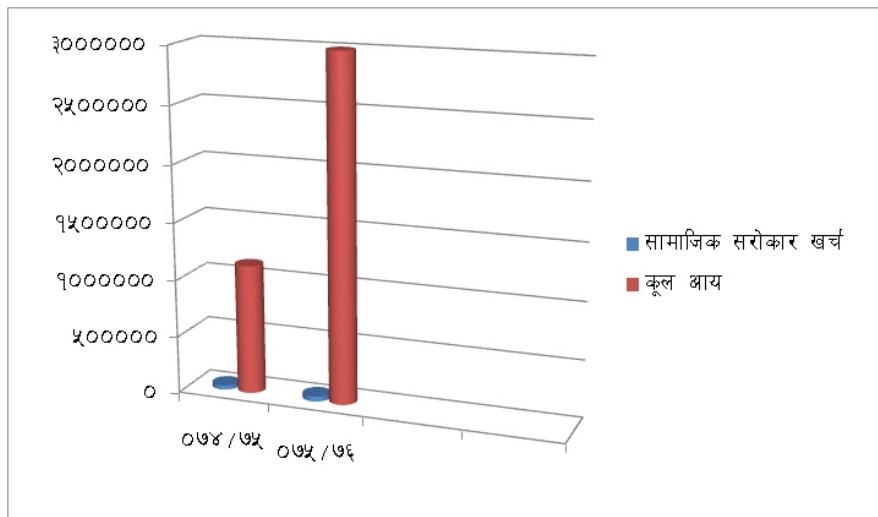
तालिका नं. २

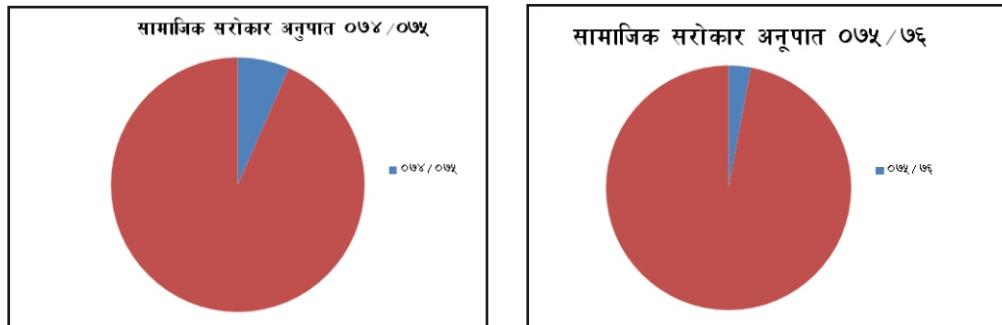
बुद्धशान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा गरेका योगदानको तुलानात्मक स्थिति

आ.व.	०७४/७५	०७५/७६
सामाजिक सरोकार खर्च	३७,२००१००	४३,६८०१००
कूल आय	११,३२,५९३७९	२९,९८,४११५७
सामाजिक सरोकार अनुपात (सा.सं. खर्च ÷ कूल आय) × १००	३.२८४%	१.४५६९%

स्तम्भ नं. २

बुद्धशान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा गरेका योगदानको तुलानात्मक स्थिति

आर्थिक वर्ष २०७४/०५७ र २०७५/०७६ मा
सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा भएको खर्च अंश

यसलाई प्रतिशत स्तम्भ चित्रबाट देखाउँदा सामाजिक सरोकार खर्च अन्तर्गत ०७४/०५७ मा समुदायका बच्चा तथा युवालाई दिने तालिम समावेश गरिएको छ। आव ०७५/०७६ मा तालिम तथा शिक्षा, चन्दा, मानोचामल तथा सामाजिक खर्च र बालबालिकालाई उनीहरुका जन्मदिन वितरण गरिएका शैक्षिक सामग्रीहरु रहेका छन्।

मिति २०७३ फागुनमा स्थापित यस संस्थाले सुरुवाती समयदेखि नै सामाजिक सरोकारका क्षेत्रहरुमा खर्च गरेको पाइएको छ। आ.व. ०७४/०५७ मा कुल आयको ३.२८% सामाजिक क्षेत्रमा खर्च गरेको छ। त्यस्तै आ.व. ०७५/०७६ मा १.४५% मा खर्च गरेको पाइएको छ। यो तथ्याङ्कले वार्षिक रूपमा सामाजिक क्षेत्रमा गरिने खर्च क्रमशः वृद्धि हुँदै गरेको पाइएको छ।

निष्कर्ष :

हातेमालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. र बुद्धशान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. विगत ३ वर्षमा सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा गरेका खर्चहरुलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यी दुई सहकारी संस्थाहरु समग्र बुद्धशान्ति भरिका सम्पूर्ण सहकारीको प्रतिनिधिको रूपमा लिइएको छ। यी संस्थाहरुले गर्ने सामाजिक योगदानहरु सामान्यत धेरै शीर्षक मिल्दो जुल्दो देखिन्छ। केही भने फरक छ। यिनीहरुको प्रतिवेदनलाई नियाल्दा भविष्यमा जीवन स्वास्थ्य कार्यक्रम, सदस्य कृषकहरुलाई कृषि तालिम कार्यक्रम, महिलाहरुलाई सीप विकास तालिम कार्यक्रम, सुत्केरी सहायता कार्यक्रम, ज्येष्ठ नागरिक सम्मान कार्यक्रम, युवा खेलकुद कार्यक्रमहरु आदि भविष्यमा सञ्चालन गर्ने यी संस्थाले लक्ष्य लिएको प्रतिवेदनले जनाउँछ। वार्षिक तथ्याङ्कलाई हेर्दा प्रत्येक वर्ष सामाजिक सरोकारका क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गरेको पाइन्छ। यसरी नै यस क्षेत्रका अन्य सहकारीहरुले पनि सामाजिक सेवा र सरोकारका क्षेत्रहरुमा खर्चहरु गर्दछन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- १) वार्षिक प्रतिवेदन, ०७३/०७४ र ०७४/०७५, बुद्धशान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.।
- २) वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, आर्थिक वर्ष ०७३/०७४ २०७४/०७५, हातेमालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.।
- ३) सहकारी स्मारिका, २०७४, झापा जिल्ला सहकारी संघ लि.।
- ४) सहकारी स्मारिका, २०७३, झापा जिल्ला सहकारी संघ लि.
- ५), शर्मा, भक्तिप्रसाद र अन्य, २०७६, व्यवसायिक अध्ययन, एकता बुक्स,

नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या र समाधानका उपायहरू**माधवपुरसाह बराल****परिचय :**

भाषा मानवीय र सामाजिक वस्तु हो । भाषा समाजबाट प्राप्त हुन्छ । भाषाको आर्जन व्यक्तिले समाजबाट गर्दै र सामाजिक सम्पर्क स्थापित साथै वृद्धि गर्न व्यक्तिले भाषाको उपयोग समाज मै गर्दछ । भाषाको आर्जन एकातिर घरपरिवार तथा छराछिमेकको सम्पर्कबाट स्वतः हुँदै गएको हुन्छ भने अर्कातिर औपचारिक शिक्षाबाट पनि यसको आर्जन गर्न सकिन्छ । मानिसको उमेर र सामाजिक सम्पर्कको विस्तारको फलस्वरूप मानिसमा भाषाको विकास हुँदै जाने भएकाले यो मानवीय व्यवहार र सामाजिक व्यवहारको अभिन्न अङ्ग बनेको हुन्छ । भाषा विचार आदान प्रदानको महत्वपूर्ण माध्यम हो । अरुद्वारा भाषाका माध्यमले व्यक्त विचार एवम् भावनालाई बुझ्नु वा ग्रहण गर्नु 'आदान' हो भने आफ्ना विचार एवम् भावनालाई अरु सामु प्रस्तुत गर्नु प्रदान हो । यही विचारको सर्वाधिक सरल र सहज माध्यम भाषा हो ।

हरेक व्यक्ति भाषाकै चौधेरोमा जन्मिन्छ र त्यही वातावरणमा हुँकै जान्छ । यही हुर्काइ वा उमेर वृद्धिका क्रममा व्यक्तिमा भाषा बुझ्ने र बोल्ने अभ्यास स्वतः विकसित हुँदै जान्छ । तसर्थ भाषा कुनै अपरिचित विषय नभई हरेक मानिसको परिचित विषयका रूपमा रहेको हुन्छ र कुनै न कुनै भाषालाई मानिसले आफ्नो जीवनको अभिन्न अङ्ग बनाएको हुन्छ । समाजमा प्रचलित भाषाका मौखिक र लिखित दुई माध्यम हुन्छन् । मौखिक माध्यम औच्चार्य र श्रव्य प्रक्रियामा आधारित हुन्छ । यसको प्रयोग वक्ता र श्रोताको सामीप्यमा हुन्छ । मौखिक भाषा ध्वन्यात्मक माध्यम भएकाले विचार विनियमका लागि सरल, सहज र प्रभावकारी हुन्छ । भाषाको वास्तविक रूप पनि मौखिक नै हो तर विभिन्न कारणले गर्दा मानव समाजमा लिखित भाषाको पनि प्रयोग हुने गर्दछ । भाषाको लिखित माध्यम मौखिक भाषाकै प्रतिरूप हो । यसलाई कागज र कलमको सहायताले विभिन्न लेख्य चिह्ननको उपयोग गरी प्रस्तुत गरिन्छ । लेख्य भाषा श्रव्यात्मक नभई दृश्यात्मक किसिमको हुन्छ । त्यसले लेख्य भाषामा वक्ता र श्रोताको सामीप्य आवश्यक पर्दैन । यसबाट मानवीय विचार र भावनाको सङ्ग्रह गरेर राख्न सकिन्छ । भाषाको लिखित माध्यमबाट नै मानिसले ज्ञान विज्ञानका क्षेत्रमा गरेको उपलब्धीलाई सुरक्षित गरेर राख्न सक्छ । तिनको अध्ययन र प्रयोग गरेर युग युगान्तररसम्म मानवीय सभ्यताको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्छ । त्यसले भाषाको लेख्य माध्यमको सिप सिक्नु अति आवश्यक ठानिन्छ । साक्षर बनेर लेखपढ गर्न जानी भाषालाई विभिन्न उद्देश्यका लागि उपयोग गर्नसक्ने क्षमता प्राप्त गर्न लेख्य भाषाको अधिक महत्व रहेको हुन्छ । भाषा सिपमूलक विषय हो । भाषिक सिप मूलतः दुईवटा हुन्छन्: ग्रहण र अभिव्यक्ति सिप । ग्रहण भनेको आदानात्मक सिप हो भने अभिव्यक्ति भनेको प्रदानात्मक सिप हो । ग्रहण सिपभित्र श्रुति र पठन अर्थात् सुन्ने र पढ्ने सिप पर्दून् भने अभिव्यक्ति सिपभित्र वाक् र लेखन अर्थात् बोल्ने र लेख्ने सिप पर्दून् । यस्ता भाषिक सिपहरु प्रशस्त अभ्यासका माध्यमले परिस्कृत बन्दै जाने भएकाले भाषालाई कलाका रूपमा पनि हेर्ने गरिन्छ ।

भाषा शिक्षण सिपको शिक्षण हो । भाषा शिक्षण गर्दा विषयवस्तु गौण हुन्छ भने भाषिक सिप प्रमुख हुन्छ । त्यसैले भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभएर विषयवस्तु व्यक्त गर्ने वा बुझ्ने माध्यम वा सिपको शिक्षण हो । त्यसैले भाषा शिक्षणमा विषयवस्तुलाई भाषिक सिपहरुको शिक्षण गर्नका लागि उपयोग गर्नुपर्छ । भाषिक सिपको शिक्षणका क्रममा उच्चारण, बोध, व्याकरण, शब्दभण्डार जस्ता भाषिक पक्षको शिक्षणका लागि पनि विषयवस्तु नै प्रमुख माध्यम हो भन्ने कुरा पनि ख्याल गर्नुपर्छ ।

भाषा शिक्षणमा सैद्धान्तिक ज्ञानलाई कम महत्व दिनुपर्छ भन्ने अभ्यासलाई सर्वाधिक महत्व दिनुपर्छ भाषा शिक्षण बोध र अभिव्यक्ति अर्थात् ग्रहण र प्रकटन सिपको सबलता हासिल गराउनु पर्ने शिक्षण भएकाले यसमा भाषा सम्बन्धी संरचना र व्याकरणको सैद्धान्तिक ज्ञानमा जोड नदिई उपयुक्त प्रयोग सन्दर्भहरुमा जोड दिनु पर्छ ।

यस्तो आफ्नै किसिमको विशिष्ट स्वरूप बोकेको नेपाली भाषा शिक्षणले निकै लामो समय पार गरिसकेको छ । यसमा समयानुकूल परिवर्तन र परिष्कारका कार्यहरु हुँदै आएका छन् । नेपाली भाषा शिक्षणलाई विषय शिक्षणका रूपमा हेरिने परम्परागत दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउन थालेको छ । भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा नयाँनयाँ आविष्कार, परिवर्तन र प्राप्तिहरुलाई सकेसम्म प्रयोगमा ल्याउन थालिएको छ । यस्तो हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषा शिक्षण समस्याग्रस्त र चुनौतीपूर्ण अवस्थाबाट अगाडि बढेको छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा उत्पन्न समस्या र समस्या समाधानका केही उपायहरुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

स्तरीय नेपाली भाषा सिकाउने समस्या :

नेपाली भाषाले व्यापक भौगोलिक विस्तार पाएको छ । यस भाषामा विभिन्न किसिमका भाषिक र उपभाषिकहरु विकसित भइसकेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न सामाजिक भाषिकाहरु पनि प्रचलित छन् । आआफ्नो भाषिकाको प्रयोग गर्ने सबैले आफ्नो स्थानीय भाषिकालाई स्तरीय र मानक भाषिका ठान्ने दृष्टिकोण पनि धेरै हदसम्म पाइने गर्दछ । यस्तो भाषिका सम्बन्धी विविधता विशेष गरी उच्चारण, शब्दभण्डार र वाक्य संरचनामा देखिन्छ । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मको नेपाली भाषा प्रयोगका स्थानीय परिवेशहरुलाई पछ्याउँदै जाँदा पूर्वको नेपालीले पश्चिमको नेपालीको र पश्चिमको नेपालले पूर्वको नेपालीको भाषा बुझ्न नसक्ने स्थिति पनि देखिन्छ । यस्तो अवस्था नेपाल बाहिरका स्थान र क्षेत्रहरुमा पनि देखा परेको छ । नेपाली भाषाको कथ्य स्वरूपमा त्यस्तो भए पनि लेखाइ, पढाइ, प्रशासनिक, साज्चारिक र अन्य राष्ट्रिय गतिविधिमा स्तरीय, शिष्ट र मानक स्वरूपको भाषा प्रयोग व्यवहारमा आउने कुरालाई विशेष ख्याल गर्नु जरुरी हुन्छ । भाषा शिक्षणका कक्षामा मात्र होइन, अन्य विषयका कक्षामा समेत नेपाली भाषाको शिष्ट प्रयोगमा ध्यान दिनु पर्छ । यसप्रकार नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरुका कारण स्तरीय नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या उत्पन्न भएको छ । त्यसबाहेक नेपाली इतर भाषाको प्रयोग हुने क्षेत्र वा स्थानहरुमा मातृभाषाको प्रभावका कारण नेपाली भाषाको स्तरीय स्वरूपको प्रयोगमा समस्या उत्पन्न भएको छ । त्यसैगरी सहरी क्षेत्रका अंग्रेजी भाषा प्रभावि बोली र प्रयोगले अनि मिश्रित भाषाभाषीको सङ्गतले सिर्जित विभिन्न विचलन एवम् विसङ्गतिहरुले शुद्ध नेपाली भाषाको प्रयोगमा ठूलो अलमल सिर्जना भएको पाइन्छ ।

त्यसै नेपाली भाषा सिकाउने शिक्षक नै धरमरमा रहनु, सिकाइने कुरा र वातावरणीय प्रयोगमा भिन्नता देखिनु, नेपालीलाई बुझ्ने गरी प्रयोग गरे त भइहाल्यो नि भन्नेहरुको सङ्ख्या ठूलै रहनु, अन्य विषय शिक्षणमा नेपाली प्रयोगको शुद्धतालाई वास्ता नगरिनु नेपाली भाषा शिक्षणका समस्याहरु हुन्। यस समस्याको समाधानका निम्न उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

- क) नेपाली भाषाको शिष्ट प्रयोगलाई अनुसरण गर्ने बानी शिक्षक र विद्यार्थीले बसाल्नु पर्छ।
- ख) मानक व्याकरण र शब्दकोशको अनुसरण गर्नुपर्छ।
- ग) नेपाली भाषाका व्याकरण साहित्य तथा कलाका लेख रचनाहरु पढ्ने बानी बसाल्नु पर्छ।
- घ) विशिष्ट विद्वान् तथा भाषा विज्ञहरुका राय सुभाव लिई अग्रगामी पाइला चाल्नु पर्छ।
- ड) समसामयिक प्रयोग, प्रचलन र भाषा सम्बन्धी गोष्ठी सेमिनारहरुको आयोजना गर्नुपर्छ।
- च) भाषा शिक्षकहरुलाई आवश्यकता अनुसार प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ।

शिक्षकको दक्षता सम्बन्धी समस्या :

शैक्षिक योग्यता र अध्यापन दक्षता अलगअलग कुरा हुन्। विषयवस्तु जान्नेहरु पनि शिक्षण प्रशिक्षणमा असक्षम भएको भेटिन्छ भने विषयवस्तुमा त्यति सक्षम नभएकाहरु पनि कुशल शिक्षक मानिन सक्छन्। शिक्षण कला हो यो सिप हो। भाषा शिक्षण गर्न भाषा शिक्षणको प्रयोजनसँग सुपरिचित व्यक्ति भयो भने उसले भाषा शिक्षणका सिद्धान्तहरु (अभ्यास र पुनरावृत्ति, वैयक्तिक भिन्नता तथा वैयक्तीकरण, शिक्षण विधिमा विविधता, एकालिकता, स्तरीयता र उपयुक्तता, रुचिपूर्णत, स्तरण र क्रमबद्धता, कक्षा सहभागिता, भाषिक समझको उपयोग अनुपूरक सामग्रीको उपयोग, निरन्तर मूल्याङ्कन एकीकृत कार्यक्रम, योजनाबद्ध शिक्षण) को उपयोग गरी कुशलतापूर्वक शिक्षण गर्न सक्छ। तसर्थ भाषा शिक्षणमा भाषा शिक्षणको मर्म र भावना बुझेका तालिम प्राप्त व्यक्तिको आवश्यकता पर्दछ। विना तालिम शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्ने र भाषा शिक्षणलाई विषय शिक्षणको रूपमा लिने भाषा शिक्षकबाट पनि समस्या सिर्जना भएको छ। शिक्षक छनोटमा पूर्ण प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण हुन नसकदा पनि कमजोर शिक्षकको शिक्षणमा उपस्थिति भएको छ, जसबाट नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या सिर्जना भएको छ। नेपाली भाषा शिक्षणमा उत्पन्न यस किसिमका समस्या समाधानका निम्न देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्नसकिन्छ।

- क) लामो समयदेखि कार्यरत शिक्षकहरुलाई पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।
- ख) नेपाली मूल विषय लिई पढेका तालिम प्राप्त व्यक्तिबाट मात्र नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ।
- ग) शिक्षा विषय नपढेका वा तालिम अप्राप्त शिक्षकले पढाउने प्रवृत्तिलाई पूर्णतः निषेध गर्नुपर्छ।
- घ) पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा शिक्षकलाई स्पष्ट निर्देशन दिइनु पर्छ।
- ड) अन्य भाषा मातृभाषा भएका शिक्षकका निम्न विशेष तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसँग सम्बन्धित समस्या :

भाषा शिक्षणलाई आधिकारिक मार्ग निर्देशन गर्ने काम पाठ्यक्रमले गर्दछ । नेपालमा वि.सं. २०२८ पछि भाषा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक अपेक्षित परिवर्तन हुँदै आएको छ । पाठ्यक्रमलाई शिक्षणको व्यवस्थित तथा मूल योजना मानिन्छ । पाठ्यक्रम व्यवहारिक र शिक्षण कार्यलाई सही मार्ग निर्देशन गर्न सक्ने हुनुपर्छ । भाषा पाठ्यक्रमको उद्देश्य भाषिक सिप प्राप्त गर्न राखिनु सकारात्मक पक्ष भए पनि उद्देश्य अनुरूप पाठ्यवस्तुको छनोट र स्तरण नगरिनु तथा भाषिक सिपसँग तालमेल नहुनु कमजोरीका कारण हुन् । उद्देश्य अनुरूप भाषा शिक्षण गर्न विभिन्न विधा र व्याकरणिक विषयवस्तु निर्धारित गरिएका छन् तर तिनको सीमा निश्चित छैन । कुन विधाबाट के कस्ता पाठ्यवस्तु निर्धारण गरेर शिक्षण गर्ने भन्ने कुरा अनिश्चित छ । भाषाका सबै सिपको समानुपातिक वितरण हुन सकेको छैन साथै अझै पनि समसामयिक विषयवस्तुले भन्दा पौराणिक र ऐतिहासिक विषयवस्तुले बढी महत्व पाएको अनुभूत हुन्छ । भाषाशिक्षणका क्रममा अझै पनि पाठ्यक्रम प्रयोग नगरी पाठ्यपुस्तकलाई मात्र प्रयोग गर्नाले भन जटिलता र समस्या सिर्जना भएको छ । त्यस्तै भाषा पाठ्यपुस्तक भित्रका अभ्यासहरु सैद्धान्तिक प्रकृतिका हुनु, व्याकरणको सीमा निर्धारण नगरिनु, व्याकरणलाई भाषाबाट अलग गरेर सिकाइनु, पाठका आकारप्रकारमा सन्तुलन नहुनु, विद्यार्थीको मनोवैज्ञानिक पक्षलाई ख्याल गरेर पाठ्यपुस्तक छनोट नगरिनु जस्ता कारण नेपाली भाषाशिक्षणमा समस्या उत्पदन्न भएको छ । यस किसिमका समस्या समाधानका निम्न देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

- क) पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक लेखनका निम्न योजनाबद्ध प्रयास गर्नुपर्छ ।
- ख) अनुभवी दक्ष शिक्षक, भाषाविद्, पाठ्यक्रमविद्, प्राध्यापक तथा सम्बद्ध क्षेत्रका प्राविधिकहरुको व्यापक सहभागितामा पाठ्यक्रम निर्माणका सिद्धान्त र प्रक्रियाहरुको व्यापक विश्लेषण गरी पाठ्यक्रम निर्माण गरिनुपर्छ ।
- ग) देशको आवश्यकता अनुसार पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा संशोधन परिमार्जन गर्नुपर्छ ।
- घ) तल्ला तहदेखि माथिल्ला तहसम्म क्रमिक स्तरका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्नुपर्छ ।
- ड) सैद्धान्तिक ज्ञानभन्दा व्यावहारिक ज्ञानमा बढी जोड दिनुपर्छ ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण सम्बन्धी समस्या :

नेपालमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली पढनेहरुको सदृश्या नेपाली मातृभाषीको भन्दा बढी छ । पहिलो भाषाको सिकाइमा सिकारुले जुन किसिमको सहज वातावरण प्राप्त गर्दछ दोस्रो भाषाको सिकाइमा त्यस किसिमको सहज वातावरण प्राप्त गर्न सक्दैन । नेपालीका भाषिकाका रूपमा रहेका कतिपय उपभेदहरु प्रयोग गर्ने वक्ताका लागि पनि मानक नेपाली भाषा सिकाइ दोस्रो भाषा सरह नै हुन्छ । भाषिक अनुभव शुन्य पहिलो भाषा सिकाइका तुलनामा एउटा भाषाको छाप मञ्चिकमा बोकेर दोस्रो भाषा सिक्ने कार्य स्वभाविक रूपमा कठिन हुन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा पहिलो भाषी र दोस्रो भाषी नेपालीलाई बेग्लै ठाउँमा नराखी एकै ठाउँमा राखेर

SRMC Journal

शिक्षण गर्ने प्रणाली भएकाले पनि नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या उत्पन्न भएको छ । दोस्रो भाषी विद्यार्थी पनि कोही नेपाली जान्दै नजानेका तथा कोही केही जानेका हुन्छन् । तिनीहरुलाई एउटै कक्षाकोठामा राखेर नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ । पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा बिच उच्चारण, वर्णविन्यास, व्याकरण, शब्दभण्डार, शैली आदिमा भिन्नता रहेकाले पनि दोस्रो भाषा सिकाइमा जटिलता उत्पन्न भएको हो । यस प्रकारका समस्या समाधानका निम्नित देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

- क) द्विभाषिक तथा बुहभाषिक शिक्षाका पद्धति र प्रक्रियाहरुलाई सचेतापूर्वक सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
- ख) भाषाशिक्षक विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि तथा भाषाको अवस्थाबारे स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- ग) दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्नेहरुका विविध अवस्था अनुरूपका छुट्टाछुट्टै पाठ्यसामग्री निर्माण गर्नुपर्छ ।
- घ) भाषिक प्रयोग अभ्यास तथा चक्रीय पुनरावृत्ति र अभ्यासलाई पर्याप्त जोड दिएर शिक्षण गर्नुपर्छ ।
- ङ) शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गरी योजनाबद्ध शिक्षण गर्नुपर्छ ।
- च) नेपाली मुख्य विषयलाई पढेका तालिम प्राप्त शिक्षकहरुबाट नेपाली भाषाशिक्षण गराउनुपर्छ । आवश्यकता अनुसार पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- छ) नियमित मूल्यांकन, अनुगमन र पृष्ठपोषणका कार्यलाई अभिन्न शिक्षणीय अङ्ग बनाउनु पर्छ ।

शिक्षण सामग्री सम्बन्धी समस्या :

भाषा शिक्षणमा श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य, मौखिक र स्पर्श सामग्रीहरुको उपयुक्त प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा सिकारुमा प्रभावकारी धारणा र सिप विकास गर्न सकिन्छ । चक, डस्टर, कालो/सेतो पाटी, मार्कर बाहेक अन्य सामग्रीको आवश्यकता नठान्नेहरुको सङ्ख्या पनि कम छैन । खास गरी शिक्षाशास्त्रीय पृष्ठभूमिबाट नभई अन्य पृष्ठभूमिबाट आएका विद्यालय सञ्चालक, प्रशासक र शिक्षकहरुमा यस्तो स्थिति देखिन्छ । कतिपय विद्यालयहरुमा कार्यरत शिक्षकहरुले अधिक शिक्षण भार बोकी शिक्षण गर्नु पर्दा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्न नसक्ने अवस्था एकातिर छ भने कतिपय शिक्षकमा विभिन्न बहानाबाजीमा शिक्षण सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोग नगर्ने प्रचलन छ । त्यस्तै शिक्षण सामग्रीको निर्माणमा बजारमा खरिद गरिने सामग्री मात्र उपयुक्त हुन्छन् भन्ने धारणा पनि व्याप्त छ । स्थानीय स्रोत साधनको प्रयोग गरी शिक्षण सामग्री निर्माण गर्दा प्रभावकारी धारणा बसाल्न सकिन्छ भन्नेमा हामी सबै विश्वस्त छैनौं जसको कारण नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या उत्पन्न भएको छ । उक्त समस्या समाधानका निम्नित देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

- क) विद्यालय सञ्चालक, प्रशासक तथा शिक्षकहरु शिक्षा शास्त्रीय पृष्ठभूमिका हनु पर्दछन्।
ख) भाषा शिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको अपरिहार्यतालाई भाषा शिक्षकले भुल्नु हुँदैन।
ग) भाषा शिक्षकहरुले आवश्यकता अनुरूपका शिक्षण सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गर्नका निम्नि अझ जाँगरिलो बन्नु पर्छ।
घ) स्थानीय स्रोत सामग्रीबाट निर्मित शिक्षण सामग्रीलाई अधिक महत्व दिनु पर्छ।
ड) आवश्यकता र सन्दर्भअनुरूपका प्रभावकारी सामग्रीको जोहो गर्न विद्यालय तथा शिक्षकको तत्परता हुनुपर्छ।

नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको अविवेकी दृष्टिकोण :

नेपाली भाषा नेपालमा विद्यालय तहदेखि उच्च तहसम्म अनिवार्य विषयका रूपमा पठनपाठन हुन्छ। यो बहुसंख्यक नेपालीहरुको मातृभाषा हो। विद्यालय तहदेखि उच्च तहसम्मका विविध विषयहरुको माध्यम भाषा पनि हो। हरेक भाषाभाषी विचको सम्पर्क भाषा हो। विविध वर्ग, समुदाय, पेसा, व्यावसाय, जात, धर्म, लिङ्ग, सम्प्रदाय आदि सबैको साभा भाषा हो। अनि सञ्चार, प्रशासन, कानून, साहित्य, कला आदि सबै क्षेत्रमा प्रयुक्त संवेदानिक मान्यता प्राप्त भाषा हो। नेपाली भाषा समग्र नेपालीहरुको गौरव, गरिमा र एकत्वको पहिचान गराउने माध्यम पनि हो। नेपाली भाषा भाषाशिक्षणका दृष्टिले साधन र साध्य दुवै हो। त्यसैले अन्य विषय वा भाषालाई भन्दा नेपाली भाषालाई विशेष ध्यान दिएर शिक्षण गर्नु आवश्यक छ किनभने नेपाली भाषिक सिपका दृष्टिले आम विद्यार्थीहरु सबल भएनन् भने उनीहरुको अन्य विषयको ज्ञान र सिप सिकाइ पनि कमजोर बन्न पुग्छ। यति धेरै महत्व बोकेको नेपाली भाषा विषयलाई हेयात्मक नजरले हेरी भाषा शिक्षण सम्बन्धी अनुभव नै नभएकालाई नेपाली शिक्षण गराउनु, नेपाली विषय जसले पनि पढाउन सकिहाल्छ नि भने अविवेकी दृष्टिकोण राखी कमजोर शिक्षकलाई नेपाली पढाउन लगाउनु, नेपाली भाषाको विषयगत दरबन्दीमा सकेसम्म अर्को विषयको शिक्षक भर्ना गर्न खोज्नु, नेपाली भाषा शिक्षणका निम्नि निर्धारित गरिएको समय कटौती गरी अन्य विषयमा समय थप गर्नु, विशेष किसिमका गोष्ठी, सेमिनारहरुमा नेपाली विषय शिक्षकलाई कम अवसर दिनु, संस्थागत विद्यालयहरुमा नेपाली भाषा प्रयोगमा रोक लगाई सम्पूर्ण विषय अंग्रेजीमा पढाइने प्रचलन बढ्दै जानु साथै अभिभावक तथा विद्यालय प्रशासनसमेत नेपाली भाषाको क्षमता बढिमा अनुदार बनेको कारण नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ। यस समस्याको निराकरणका निम्नि देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

- क) तालिम प्राप्त नेपाली विषय पढेका शिक्षकबाट मात्र नेपाली भाषाशिक्षण गराउनुपर्छ।
ख) नेपाली भाषाको महत्वको बारेमा सरोकारबाला पक्षका बिच बहस, छलफल गर्नुपर्छ।
ग) सिपको शिक्षणको रूपमा नेपाली भाषाशिक्षण अगाडि बढाउनु पर्छ।
घ) मातृभाषा साथै साभा सम्पर्कको भाषाको उपयोगिताका विषयमा विविध गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्छ।
ड) नेपाली भाषाको उन्नति र प्रगतिका निम्नि विविध योजना निर्माण गर्नुपर्छ।

७. पाठ्यसामग्रीको सुलभताको समस्या :

नेपाली भाषाशिक्षणमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पूरक पुस्तक वा सामग्री तथा अन्य सहायक सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता सामग्रीहरूको यथोचित प्रयोगबाट मात्र भाषा शिक्षण प्रभावकारी, लक्ष्योन्मूख र रोचक बन्न सक्छ । तर हास्तो देशको विडम्बना भन्ने कि लाचारी भन्ने सबै भौगोलिक क्षेत्रमा समयमा पाठ्यसामग्री उपलब्ध भएको पाइदैन । पाठ्यसामग्री समयमा उपलब्ध गराउन नसकेकोमा जिम्मेवार निकायहरु अर्कालाई दोषारोपण गरेर आफ्नो कमजोरी लुकाउने प्रचलन कायम छ । सरकारी लगानीमा तयार गरिने पाठ्यसामग्री शैक्षिक सत्र सुरु हुन अगावै सबै भौगोलिक क्षेत्रमा पुऱ्याइनु पर्ने हो । शैक्षिक सत्रको अन्त्यसम्ममा पनि सबै ठाउँमा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नभई विद्यार्थीले पर्खाइमा बस्नु पर्ने लाजमर्दी अवस्थाले नेपाली भाषाशिक्षणमा समस्या उत्पन्न भएको । यो समस्या समाधानका निम्नि देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

- क) नेपाल सरकारका पाठ्यसामग्री छाप्ने तथा वितरण गर्ने निकायले जिम्मेवार बनेर कार्यसम्पादन गर्नुपर्छ ।
- ख) जब भयो राति औन बुढी ताती भने भै समय विताएर कार्यप्रारम्भ गर्नु हुँदैन ।
- ग) सरकार स्वयं जिम्मेवार बनी सम्बन्धित निकायलाई समयमा उचित निर्देशन गर्नु पर्छ र समयमा कार्यसम्पादन नभए कारवाही गर्न पनि पछि पर्नु हुँदैन ।
- घ) दुर्गम र विकट स्थानमा पाठ्यसामग्री उपलब्ध भएपौँछ, मात्र सुगम तथा सहरी क्षेत्रमा पाठ्यसामग्री वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

अंग्रेजी भाषाप्रतिको कृतिम आकर्षण :

अंग्रेजी अन्तर्राष्ट्रिय भाषा भएकाले त्यस भाषामा दक्ष भएमा अन्तर्राष्ट्रिय रोजगारी, एनजीओ, आइएनजीओमा रोजगारी पाउन सकिन्छ, भन्ने मनस्थिति नेपालीहरूमा प्रबल बन्दै गएको छ । नेपालमा दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको शैक्षिक बेरोजगारी, खस्कै गएको आर्थिक तथा औद्योगिक स्थितिका कारण लाखौ युवा विदेश पलायन हुनु साथै हुने खाने वर्गले बढी कमाउने लोभमा आफ्ना छोराछ्होरी विदेशमा पढ्न पढाउने प्रचलनले अंग्रेजीप्रतिको मोह बढ्दै गएको हो । नेपालभित्र पढाउँदा पनि महङ्गा अंग्रेजी माध्यमका विद्यालयमा पढाउने प्रचलन बढ्दै जाँदा सामान्य अवस्थाका मानिसमा पनि अंग्रेजी मोह बढ्दै जानु स्वभाविक हो । त्यस्तै सञ्चारका आधुनिक उपकरणहरूमा समेत अंग्रेजी भाषाको अधिक प्रयोगले नेपाली भाषाप्रति विकर्षण तथा अंग्रेजी भाषाप्रति आकर्षण बढेको छ, जसको परिणामस्वरूप नेपाली भाषाको सिप दक्षताभन्दा अंग्रेजी भाषाको सिप दक्षतालाई बढ्ता महत्व दिने प्रवृत्ति बढेको छ । यो दीर्घकालीन नभए पनि वर्तमानको नेपाली भाषा शिक्षणको जिटिल समस्या बनेको छ । यो समस्या समाधानका निम्नि देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

- क) स्वदेशी उद्योगधन्दा र उत्पादनलाई विशेष महत्व दिनुपर्छ ।
- ख) विविध क्षेत्रका बेरोजगारहरूलाई रोजगारी दिन सरकारले विशेष योजना तर्जुमा गर्नुपर्छ ।
- ग) देशभित्र लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गरी उद्योगधन्दालाई विशेष सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्छ ।
- घ) रोजगारीका विशेष क्षेत्रहरु कृषि, उद्योग, पर्यटन आदिमा लगानी वृद्धि गरी स्वदेशमा सुरक्षित ढगले काम गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ ।

संस्थागत तथा प्रशासनिक कमजोरी :

यसमा विद्यालयदेखि मन्त्रालयसम्मका सम्पूर्ण गतिविधिलाई समेट्न सकिन्छ। जीर्ण र दयनीय अवस्थाका विद्यालयका भवन, उपयुक्त आकारका कक्षाकोठाको अभाव, आवश्यक र विषयगत् दरबन्दीको अभाव, न्यून शिक्षक दरबन्दी, पुस्तकालय, शौचालय, खेलमैदान, खेलसामग्रीको अभाव, अस्वस्थकर सामाजिक वातावरण आदि कारणले नेपालका विद्यालयहरुमा हुनु पर्ने जस्तो शैक्षिक वातावरण तयार हुन सकेको छैन। शैक्षिक क्षेत्रलाई जेजित बजेट विनियोजित गर्नु पर्ने हो त्यति नगरी अपर्याप्त बजेट विनियोजन गरेर काम चलाउने प्रवृत्तिले शिक्षाक्षेत्र उपेक्षित बनेको देखिन्छ। त्यस्तै विद्यालयको पठनपाठनको रेखदेख, निर्देशन, निरीक्षण, नियन्त्रण गर्ने निकायहरुको बेवास्ताका कारण शिक्षण संस्थाहरुको शैक्षिक तथा भौतिक पक्ष कमजोर बनेको देखिन्छ। जिम्मेवार निकायका अखिलयारप्राप्त व्यक्तिहरु कोही आफूभन्दा माथिल्ला निकायका हाकिमहरुको चाकरी गर्ने र कोही राजनीतिको आडमा आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगर्ने प्रवृत्ति मौलाएको देखिन्छ। जसले गर्दा इमानदार, कर्तव्यनिष्ठ साथै पेसाप्रति प्रतिबद्ध शिक्षकहरुमा निराशा पैदा भएको छ, जसको सोभो असर कक्षाकोठामा हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा परेको छ। यसबाट नेपाली भाषा शिक्षण पनि अछूतो रहन सकेको छैन। यस्ता गतिविधिबाट नेपाली भाषाशिक्षणमा परेको असरको निराकरण गर्न निम्न उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

- क) सरकारी वा राष्ट्रियस्तरमा शिक्षासुधारको प्रभावकारी योजना तर्जुमा गरी तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्छ।
- ख) अभिभावकहरु साथै समुदायको विद्यालय शिक्षाप्रति विशेष चासो हुनुपर्छ।
- ग) सरोकारवाला सबैमा लागू हुनेगरी कार्यका आधारमा उचित पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था हुनुपर्छ।
- घ) खासगरी नेपाली भाषा शिक्षणको प्रक्रिया, पद्धति र आवश्यकताको पहिचान गरी सोही अनुरूप तिनको अनुसरण र प्रभावकारी कार्यान्वयनतर्फ सचेत पाइला चल्नुपर्छ।

अवाञ्छित राजनैतिक परिवेश :

कुनै राजनीतिक अभीष्टका लागि शैक्षिक संस्थालाई नै तारो बनाउने, विद्यार्थीहरुलाई राजनीतिक दलका गतिविधिमा सरिक गराउने, जनवर्गीय संगठनमा आवद्ध गराई दलगत स्वार्थका निम्नित प्रयोग गर्ने, शिक्षकलाई राजनीतिक दलका भोला बोकाएर हिँडाउने, शिक्षक सरुवा, बढुवा, पुरस्कार र कदर राजनीतिकै आधारमा अगाडि बढाउने जस्ता अवाञ्छित राजनीतिक गतिविधिले शिक्षाक्षेत्र अस्तव्यस्त बनेको छ। राजनीतिक दलहरूबाट नै शिक्षकहरुको सुरक्षाको भुटो आश्वासन प्राप्त हुने प्रवृत्तिले जो कोही शिक्षक कुनै न कुनै राजनीतिको बुटो समाउन बाध्य छन्। कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाइलाई भन्दा राजनीतिक पार्टीहरुको निर्देशनलाई मान्नु पर्ने अवस्थाका कारण त्यसको सोभो असर कक्षाशिक्षणमा परेको छ। कक्षाशिक्षणमा परेको त्यो असरले नेपाली भाषाशिक्षणमा पनि समस्या उत्पन्न भएको छ। उक्त समस्या समाधानका निम्न देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

SRMC Journal

- क) शैक्षिक क्षेत्रलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्नुपर्छ।
- ख) शिक्षाक्षेत्र पूर्णरूपमा शान्तिक्षेत्रको रूपमा घोषित हुनुपर्छ।
- ग) ठोस नीति र नियम बनाएर कडाइका साथ लागु गर्ने सरकारी सङ्कल्प हुनुपर्छ।
- घ) शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, सम्मान जस्ता कार्यलाई राजनीतिबाट अलग राख्नुपर्छ।

गलत मूल्यांकन परिपाटी :

नेपाली भाषा शिक्षणमा भाषिक मूल्यांकनले जीवन्त रूप धारण गर्न सकेको देखिन्दैन। भाषिक सिपका आधारमा गरिने मूल्यांकन ज्ञानात्मक पक्षको जस्तो एकपक्षीय देखिन्छ। हाल प्रचलनमा रहेका विद्यालय तथा उच्च तहका पाठ्यक्रमहरूले भाषिक मूल्यांकनका निम्नि भाषाका सिपको मूल्यांकनमा सन्तुलित र समानुपतिक अड्क प्रदान गरेको पाइन्दैन। पढाइ लेखाइ सिपलाई बढी महत्व दिएर मूल्यांकन अड्कभार छुट्याइनाले भाषाका अन्य सिपहरूको उपयुक्त मूल्यांकन हुन सकेको छैन। जसले गर्दा सबै तहमा पढाइ लेखाइका अतिरिक्त बाँकी दुई सिपको विकास गराउनु नपर्ने जस्तो अवस्था देखिएको छ। प्रयोगात्मक परीक्षा, मौखिक परीक्षा र लिखित परीक्षा सबैको सान्दर्भिक प्रयोग र उपयोग अनि निर्माणात्मक तथा निर्णयात्मक सबै प्रकारका मूल्यांकन गरी तिनीहरूको व्यवस्थित अभिलेखीकरणको अभाव देखिन्छ। भाषामा विद्यागत अड्क विभाजनलाई होइन सिपगत अड्क विभाजनलाई महत्व दिई मूल्यांकन गर्नुपर्छ। साथै मूल्यांकनलाई विश्वसनीय र वैध बनाउनु पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण कार्य हुन। हाल भाषिक मूल्यांकनमा यस प्रकारका कमजोरी रहन गएका देखिन्छन् जसको असर नेपाली भाषा शिक्षणमा पनि परेको छ, र समस्या उत्पन्न भएको छ। यसप्रकारका समस्याको निराकरणका निम्नि देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्छ।

- क) पाठ्यक्रममा भाषाका सबै सिपको समानुपातिक हुने किसिमले सिपगत मूल्यांकनको अड्कभार स्पष्ट गरिनुपर्छ।
- ख) भाषिक मूल्यांकन ज्ञानसम्बद्ध नभई सिप सम्बद्ध हुनुपर्छ।
- ग) भाषिक परीक्षणका निम्नि परीक्षणका तरिका र साधनहरूको स्पष्ट निर्देशन पाठ्यक्रममा हुनुपर्छ।
- घ) सबै प्रकारका भाषिक मूल्यांकनको स्पष्ट अभिलेखीकरण गरी मूल्यांकनलाई व्यवस्थित तथा पारदर्शी बनाउनु पर्छ।

स्रोत सामग्री

१. ढकाल शान्तिप्रसाद, खतिवडा तीर्थराज, नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,
२. ढकाल, प्रा. शान्तिप्रसाद, नेपाली भाषा शिक्षण परिचय र प्रयोग,
३. पोखरेल केशवराज, काफ्ले उमेश, नेपाली भाषा शिक्षण,
४. शर्मा, प्रा.डा. केदारप्रसाद, पौडेल डा. माधवप्रसाद, नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरु,

छन्दको सैद्धान्तिक स्वरूप, प्रकार र प्रयोग

 हरिनारायण खतिवडा

१. विषय प्रवेश :

‘छन्द’ शब्द संस्कृतको ‘छद’ धातुबाट बनेको हो। ‘छद’ धातुमा ‘असुन’ प्रत्यय लागेर ‘छन्द’ शब्द बन्दछ। ‘वाचस्पत्यम्’ संस्कृत शब्दकोशले ‘छदि संवरणे’ धातुमा ‘इयसुन्’ प्रत्यय लागेर ‘छन्दस्’ शब्दको निर्माण हुन्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ। ‘छन्दस्’ शब्दले “आकाशले जस्तै सबैतिर ढाक्नु” भन्ने अर्थप्रवाह गर्ने हुनाले यसलाई हलन्त मानिन्छ। वेदले पनि ‘छन्दासि जाज्ञिरे’ भनी उल्लेख गरेबाट ‘छन्दस्’ शब्दकै पुष्टि गरेको प्रमाणित हुन्छ। ‘छदि आल्हादने’ धातुमा ‘अच्’ प्रत्यय लागेर ‘छन्द’ शब्द निर्माण हुने मान्यतालाई नियाल्दा ‘छन्द’ शब्द अजन्त हुन्छ। “मूर्खः छन्दानुवृत्या च” भन्ने मान्यताले पनि ‘छन्द’ अजन्त नै हो भन्ने कुरा पुष्टि गर्दछ। जेहास् ‘छन्द’ को अर्थ प्रसन्न गर्नु, बाँध्नु र रक्षा गर्नु हो। अन्ततः छन्दको माध्यमद्वारा कविताले आनन्दानुभूति प्रवाह गर्दै प्रसन्नता प्रदान गर्दछ।

यसरी वर्तमान प्रयोग र कवितागत गेयात्मकतालाई हेदा ‘छन्द’ शब्दलाई अजन्त नै मान्नु उचित देखिन्छ। कहीं कैतौरो प्रयोगले हलन्त मानेको भएपनि बालकदेखि वृद्ध र पशुदेखि चराचुरुड्गी आदिलाई आनन्दनाभूति प्रवाह गर्नै शक्ति बोकेको ‘छन्द’ शब्द अजन्तकै मान्यता बोकी वाक्यमा प्रयोग भएको पाइन्छ। ऋग्वेदमा प्रथम पटक प्रयोग भएको ‘छन्द’ शब्दलाई वैज्ञानिकता प्रदान गर्ने काम भने आचार्य पिङ्गलले गरेको पाइन्छ। उनको ‘पिङ्गलः छन्दः शास्त्रम्’ अहिले दुःस्पाय नै छ। त्यसपछि कालिदासको ‘श्रुतबोध, गड्गा दासको ‘छन्दोमञ्जरी’ र केदार भट्टको ‘वृत्तरत्नाकारम्’ जस्ता ग्रन्थले छन्दलाई प्रामाणिक बनाउदै आधुनिकता प्रदान गरेका हुन्।

२. छन्दको उत्पत्ति र विकास

वेदका छ अङ्गाहरु शिक्षा, कल्य, व्याकरण, निरुक्त छन्द र ज्योतिषमध्ये छन्दलाई पादस्थानीय अङ्ग मानिन्छ। वेदमा, गायत्री, त्रिष्टुप्, जगति, पद्मि, अनुष्टुप्, वृहति, उष्णिक, जस्ता छन्दहरुको चर्चा भएको पाइन्छ। छन्दको प्रत्यक्ष सम्बन्ध सङ्गीतसँग जोडिएको पाइन्छ। त्यसैले सङ्गीतको उत्पत्ति सामवेदबाट हुनु र छन्द वेदको अङ्ग हुनुले यो अलौकिक विषय भने पक्कै होइन। वेदलाई अलौकिक विषय मान्दा मात्र छन्द अलौकिक विषय बन्दछ। जेहास् उत्पत्ति र प्रयोग प्रारम्भलाई हेर्ने हो भने सङ्गीत र छन्द समकालीन विषय हुन्। पिङ्गल सूत्रका टीकाकार ‘यादवप्रकाशले’ छन्दको अलौकिकता प्रस्तुत गर्ने प्रसङ्गमा गुरुशिष्य परम्पराको शृङ्खला यसरी प्रस्तुत गरेका छन्। सर्वप्रथम छन्दको ज्ञान भगवान शिवलाई भयो। त्यसपछि शिवबाट विष्णु, विष्णुबाट इन्द्र, इन्द्रबाट वृहस्पति, वृहस्पतिबाट माण्डव्य, माण्डाव्यबाट सैतव, सैतवबाट यास्क, यास्कबाट पिङ्गलले क्रमशः छन्द ज्ञान प्राप्त गर्दछन्। छन्दलाई दैवी ज्ञानसम्मत मान्न सकिन्छ। यसलाई दैवी पराम्पराबाट मानव संसारमा भित्र्याउने व्यक्ति आचार्य पिङ्गल नै हुन्।

यसरी आचार्य ‘पिङ्गल’ बाट मानवसंसारमा प्रत्याभूत भई वैज्ञानिकता हासिलसमेत गरेको छन्दशास्त्रलाई काव्यात्मकता प्रदान गर्ने प्रथम व्यक्ति आदिकवि बाल्मीकि हुन्। एउटा

व्याधाले कामाभिशक्ति कौञ्च (पंक्षी) जोडि मध्ये भालेलाई हत्या गरेपछि कवि हृदयमा छन्दको स्वतस्फूर्त आवाजमा निम्न श्लोक रचना भएपछि 'रामायण' महाकाव्यको रचना भएको कुरा सर्वव्यापक छ।

मा निषादः प्रतिष्ठत्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः कामोहितम् ॥

उक्त वाल्मीकीय रामायणको आद्यश्लोक पद्ममा निःसृत भएपछि महाकवि कालिदासले पनि :

"निषाद विद्वाण्डजदर्शनोत्यः । श्लोकत्वमाद्यत्यस्यश्लोकः ॥" भनी छन्दमय रचनाबाट उक्त कार्यको प्रशंसा गरे। त्यसैगरी आचार्य भवभूतिले "अहो ! नूतनछन्दः समावतारः ।" आदि प्रसस्ति पर्णकथन अगाडि बढाएबाट नै छन्द लौकिकतातर्फ दरिन पुगेको प्रमाण स्पष्ट हुन्छ। अब लौकिक ग्रन्थ रचनाका सन्दर्भले 'वाल्मीकि रामायणमा १३ वटा छन्द, महाभारतमा १८ वटा छन्द र श्रीमद्भागवतमा २५ वटा छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ।

यसरी संस्कृत साहित्य ग्रन्थमा ग्रन्थकारले प्रचुर मात्रामा छन्दको प्रयोग गर्न थालेपछि नेपाली भाषा र साहित्यमा पनि यसको पूर्ण प्रभाव रह्यो। अन्ततः नेपाली कविता लेखनका प्रथमकवि सुवानन्द दासबाट नै औपचारिक रूपमा छन्दले प्रवेश पायो। त्यसपछि क्रमशः शक्तिबल्लभ, उदयानन्द अर्याल, यदुनाथ पोखर्याल एवम् नेपाली काव्य साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यसम्म आइपुरदा त नेपालीहरुको जनजिब्रोमा प्रशस्त रूपमा छन्दको स्वाद प्रवेश गर्न थालेको पाइन्छ। चाहे जे होस् छन्दलाई वेदका ऋचाबाट साहित्यशास्त्रको लौकिक काव्य कित्तामा प्रयोगसम्मत बनाउने व्यक्ति आचार्य "पिङ्गल" नै हुन्। यिनले वैदिक विषय मानिने 'छन्द'लाई सिद्धान्ततः लौकिक रूपमा प्रयोग योग्य बनाउने कार्यमा पूर्णता हासिल गरे।

३. पिङ्गल सूत्र एवम् लौकिक छन्दमा प्रयुक्त वर्णव्यवस्था :

छन्दलाई लौकिक विषयका रूपमा प्रमाणित गरी प्रयोगमा ल्याउने प्रथम विद्वान आचार्य पिङ्गल हुन्। उनलाई पिङ्गलाचार्य, पिङ्गलमुनि एवम् पिङ्गलनाथ भनेर चिनिन्छ। भारतको पटना राजसभा शास्त्रार्थ हेतु लिइने परीक्षामा सामेल हुन पिङ्गलाचार्य, पाणिनि, वररुचि र पतञ्जलिका साथ आउने गरेको विषयसँग सम्बन्धित किंवदन्ति पाइन्छ। यो किंवदन्तिका आधारमा 'पिङ्गल' संस्कृत व्याकरणका प्रथम प्रयोक्ता पाणिनिका समकक्षी थिए भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। तिनै पिङ्गलले छन्दशास्त्रको लौकिक कृति तयार पारेका हुन्। त्यहीं कृतिलाई पिङ्गलसूत्र भनिन्छ। पिङ्गलसूत्रमा छन्दका लागि आवश्यक गण व्यवस्था, वर्णनिर्धारण, छन्दका लक्षण एवम् उदाहरण सबै कुराको चर्चा गरिएको छ।

पिङ्गलसूत्रमा गण विभाजन गर्नका लागि सबै स्वर र व्यञ्जन वर्णहरुलाई हस्त र दीर्घ गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ। उक्त कृतिमा हस्तलाई 'लघु' र दीर्घलाई 'गुरु' भनी नामाकरण गरिएको छ। त्यसैगरी हस्त र दीर्घवर्णबोध गर्ने संकेतका रूपमा क्रमशः '१' र '५' चिन्ह प्रयोग गर्ने तथ्य अघि सारिएको छ। अथवा '१' ले हस्त अक्षर र '५' ले दीर्घ अक्षर बोध गराउने विषय यसमा स्थापित गरिएको छ। पिङ्गलसूत्रमा छन्दशास्त्रीय मान्यता अनुसार वर्णलाई हस्त र दीर्घमा यसरी वर्गीकरण गरिएको छ:

SRMC Journal

क) हस्त वर्णहरु : अ, इ, उ, औ, स्वर एवम् तिनीहरुसँग जोडिएका सबै व्यञ्जनवर्णहरु जस्तै क, कि, कु, कृ आदि ।

ख) दीर्घवर्णः आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं अः स्वर र तिनीहरुसँग जोडिएका सबै व्यञ्जन वर्णहरु जस्तैका, की, कू, के, कै, को, कौ, कं, कः आदि ।

मूलभूत रूपमा हस्त र दीर्घको यस्तो वर्गीकरण भएपछि विशेष अवस्थामा हस्त वर्णहरु पनि दीर्घ हुन्छन् ।

१) संयुक्त व्यञ्जनको प्रयोग भएका शब्दहरुको उच्चारण गर्दा यदि अधिल्लो वर्णले पछिल्लो आधार व्यञ्जनलाई तान्यो भने त्यो अधिल्लो वर्णहस्त भए पनि दीर्घ मानिन्छ । जस्तैः

शब्द	उच्चारण	दीर्घवर्ण
दिन्छ	दिन्+छ	दि
सृष्टि	सृस्+टि	सृ
दृष्टि	दृस्+टि	दृ आदि ।

२) संयुक्त व्यञ्जन प्रयोग भएका शब्दमा पनि उच्चारण गर्दा यदि अधिल्लो वर्णले पछिल्लो आधार व्यञ्जनलाई तान्न सकेन भने चाहिँ त्यो वर्णदीर्घ मानिदैन हस्त नै मानिन्छ । यस्तो अवस्था प्रायः ‘य’ वर्णसँग जोडिएका संयुक्त व्यञ्जनमा पाइन्छ । जस्तैः

शब्द	उच्चारण	दीर्घनहुने वर्ण
सुन्यो	सु+न्यो	सु
उज्यालो	उ+ज्यालो	उ
अङ्गेनो	अँ+गेनो	अँ आदि ।

३) ‘अन्याय’ र ‘अन्य’ जस्ता शब्दको उच्चारणमा ‘न’ वर्णथप हुनाले ‘अ’ वर्णलाई दीर्घ नै मानिन्छ ।

४) पाउका अन्त्यमा आउने वर्णहरु आवश्यकता अनुसार हस्त भए पनि दीर्घ नै मानिन्छन् ।

जस्तैः

“चरी बोल्यो चिंचिं गरिकन कढै व्याकुल वनि ।”

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालद्वारा शिखरिणी छन्दमा रचित प्रस्तुत कविताको पाउमा प्रयुक्त ‘नि’ वर्णहस्त भएपनि दीर्घ मानिन्छ । तर ‘नि’ वर्ण पाउका अन्त्यमा नभई पाउका आदिमा वा बीचमा भएमा हस्त नै हुन्छ ।

अर्कातिर छन्दशास्त्रको परम्परागत मान्यताले भने “अपि मास मसं कुर्यात् छन्दोभङ्गम् नकारयेत् ।” (बरु ‘मास’ लाई ‘मस’ बनाइयोस् तर छन्दभङ्ग नगरियोस्) भन्ने भनाइलाई आदर्श मान्दा हस्तलाई दीर्घ र दीर्घलाई हस्त मानेर प्रयोग गर्न पाइन्छ भन्ने अनुचित मान्यता स्थापना भएको पाइन्छ । यस मान्यताले नेपाली भाषा र व्याकरणको मानक वर्णविन्यासमा ठूलो व्यवधान उत्पन्न गरेको छ । यस्तो मान्यतालाई आत्मसाथ गरी छन्दका कविता रचना गर्नाले वर्णविन्यासको ज्ञान र शिक्षणमा समेत द्विविधा सिर्जना हुने हुँदा यस्तो

SRMC Journal

मान्यताको आधारमा प्रयोग नगर्नु नै उचित हुन्छ । त्यसैगरी देश, मन, घर, राम, संसार् जस्ता रूपको समेत प्रयोग गर्ने चलन पाइन्छ । यो पनि व्याकरणसम्मत वर्णविन्यासका लागि तगारो भएर ठिडिएको छ । छन्दशास्त्रले हलन्त र अजन्तभन्दा बढी शब्दको बनोट प्रक्रियाका आधारमा उच्चारण गर्ने मान्यतालाई प्राथमिकता दिन्छ । अन्ततः छन्द रचनामा शब्दको रूप जस्तो छ त्यस्तै प्रयोग गर्नु उत्तम मानिन्छ ।

छन्दशास्त्रमा गणसंकेत समन्वय गर्ने आठवटा गणहरु हुन्छन् । तिनै गणका आधारमा सम्पूर्ण छन्दको निर्माण हुन्छ । ‘पिङ्गल छन्दशास्त्रम्’का सूत्रकार आचार्य पिङ्गलले छन्दशास्त्रका गणनिर्धारण प्रक्रियालाई सहज बनाउन एउटा सहज र संक्षेपिकृत सूत्र निर्माण गरेका छन् । जस्तै: “यमाताराजभानसलगा”

उक्त सूत्रबाट प्रत्येक ३/३ अक्षर छुट्याउँदै प्रत्येक गणबोधक अक्षरबाट ३ अक्षर लिँदा तीन अक्षरको एक गण बन्ने । यसलाई निम्नानुसार छुट्याउन सकिन्छ :

सूत्र	सङ्केत	गण	उदाहरण
यमाता	ISS	य	रमाना
मातारा	SSS	म	खाएकी
ताराज	SSI	त	आकाश
राजभा	SIS	र	कामना
जभान	ISI	ज	विवाह
भानस	SII	भ	साहस
नसल	III	न	कमल
सलगा	IIS	स	पहरा
ल	I	लघु	म
गा	S	गुरु	त्यो ।

मूलतः छन्दशास्त्रका आठ गण निर्धारण गर्न निम्न सूत्रको प्रयोग पनि हुने गरेको छ ।

सुरु, मध्य र अन्त्यैमा ‘भजस’ दीर्घ वर्णका ।

‘यरत’ ह्रस्व छन् त्यस्तै ‘मन’ दीर्घ र ह्रस्व छन् ॥

यसरी आठवटा गणहरुलाई नाम, रूप, देवता, फल, मित्र र शुभअशुभ आदि कुराका आधारमा वर्गीकरण गरेर बाँडन सकिन्छ । छन्दशास्त्रको गणदेवतारूपादिज्ञापक यन्त्र निम्नानुसार रहेको छ ।

क्र.सं.	गण नाम	रूप	देवता	फल	मित्र	शुभ-अशुभ
१	मगण	SSS	पूर्वी	लक्ष्मी	मित्र	शुभ
२	यगण	ISS	जल	आयु	दास	शुभ
३	रगण	ISI	अर्गन	दाह	शत्रु	अशुभ
४	सगण	IIS	पवन	परदेश	शत्रु	अशुभ
५	तगण	SSI	आकास	शून्य	उदास	सम
६	जगण	ISI	सूर्य	रोग	उदास	अशुभ
७	भगण	SII	चन्द्र	यथ	दास	शुभ
८	नगण	III	स्वर्ग	मुख	मित्र	अशुभ

४. छन्दरचनामा चरण (पाउ) :

छन्दकवितामा जम्मा चार पंक्ति हुन्छन्। तिनै पद्य रचनाका पंक्तिलाई ‘चरण’ वा ‘पाउ’ भनिन्छ। अतः एउटा पद्यमा चारपाउ हुन्छन्। कवितामा वर्णर मात्राको निश्चित संख्या र नियमित प्रयोगको आधारमा पाउको निर्धारण हुन्छ। ती पाउ (चरण) पनि सम र विषम हुन्छन्। चार पाउ भएका कुनै/कुनै पद्य रचना गर्दा दुई पंक्तिमा मात्र पनि तयार गरिन्छ। दुई पंक्तिमा चार पाउ समेट्ने पद्धतिलाई ‘दल’ भनिन्छ। चाहे जेहोस् छन्द कवितामा चार चरणकै एक पद्य बन्ने धारणा पूर्णरूपमा सार्थक मानिन्छ। दुई पंक्तिमा अट्टाए पनि उच्चारण गर्दा चार पंक्तिकै सङ्केत प्राप्त हुन्छ।

५. छन्दमा यतिको भूमिका :

उच्चारण गर्दा वा पढ्दा जिब्रो जहाँनेर पुगेर रोकिन्छ त्यसलाई ‘यति’ भनिन्छ। यतिलाई विराम, विच्छेद, विश्राम आदि पनि भनिन्छ। छन्दकविता लेखन र गायनमा विश्राम (यति)को महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। छन्द रचनामा स्रष्टाले यतिसम्मत मर्यादालाई ख्याल गरेर मात्र शब्द छनोट गर्नुपर्छ। छन्दमा गति, यति र लयमा मेल हुने शब्दहरूको छनोट भएन भने छन्दका सबै गणहरू मिलेर पनि उच्चारण गत समास्या भेल्नुपर्छ। उच्चारणगत, निरन्तरता वा बगाई ‘गति’ हो भने निरन्तरताको उचित विश्राम ‘यति’ हो। छन्द कविता रचनामा प्रयुक्त शब्दहरूमा विश्रामको समास्या देखिँदा यतिभइग दोष हुन्छ।

यदि छन्दकविता रचनामा यतिभइग भएको छ भने त्यसले उच्चारणगत समास्या त उत्पन्न गर्दै नै श्रुतिमधुरतामा पनि बाधा उत्पन्न गर्दै। सुलिलत स्वरयुक्त गुञ्जन वा लयमधुरता नै छन्दकविताको शक्तिसामर्थ्य हो। लयमधुरतामा खलल पुग्यो भने छन्द सिद्धान्तमा ठेस् लाग्छ। अतः छन्दकविले छन्दसिद्धान्तमा ठेस् पुग्ने गरी कविता रचना गर्नु हुदैन। श्रुतिभइग दोषयुक्त रचनाले छन्दकविताको स्वरूप नै विगार्दै। त्यसको उदाहरणका लागि निम्न कवितालाई हेर्न सकिन्छ।

आमाको काख पनि खुशियालीले रितिने भो।

बाबाको आँसु पनि हरियाली नभै सिद्धिने भो॥

मन्दाकान्ता छन्दमा रचित प्रस्तुत कविता श्रुतिभइग दोषयुक्त छ। मन्दाकान्ता छन्दमा त ४ र १० औं अक्षरमा विश्राम हुने सैद्धान्तिक मान्यता छ। प्रस्तुत कवितांशका अधिल्ला चार अक्षरमा ‘आमाको का’ र ‘बाबाको आँ’ पर्दैन् भने पछिल्ला दशौं अक्षरमा ‘खुशिया’ र ‘हरिया’ पर्दैन्। यसरी शब्दलाई टुक्र्याएर र अर्थहीन बनाएर विश्राम गर्नाले शब्दसामर्थ्य समाप्त हुन्छ। उक्त कवितांशलाई मन्दाकान्ता छन्दको सैद्धान्तिक यतियुक्त बनाउँदा यो शब्द समन्वयभित्र समेटेर सुधार्न सकिन्छ।

यी आमाको रहर नपुगी काख नै रितिने भो

ती बाबाको पनि बगरमा आँसु नै सिद्धिने भो॥

अन्ततः छन्दकविताको यति सामर्थ्यलाई सम्मान गरेर कविता रचना गर्दा एकातर्फ छन्दको मर्मभेदन नहुने अर्को तर्फ शब्दसमन्वयमा निखारता देखिने हुन्छ।

६. छन्द कवितामा भावको भूमिका :

छन्द कवितामा विशेष गरेर लयगत माधुर्यताको महत्व रहन्छ। अथवा छन्द भन्नु नै लय सम्प्रेषणता हुनुले लयको विशेष महत्व रहनु सामान्य कुरा मानिन्छ। तर कवितामा लयको जति महत्व हुन्छ भावको पनि त्यति नै हुन्छ। अतः लय र भाव यी दुवै कविताका अनिवार्य तत्व हुन्। यतिमात्र हो लयको सम्बन्ध शब्द विन्याससँग हुन्छ र भावको सम्बन्ध विषयगत संवेदनासँग जोडिन्छ। तथापि छन्दकविताको प्रथम आकर्षण लयगत गुञ्जन रहने हुनाले भाव गौण भै देखिए पनि लयले कानलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्दछ तथा भावले आत्मातुष्टि प्रदान गर्दछ। कविता पढ्दा वा सुन्दा मस्तिष्कमा उत्पन्न हुने एक किसिमको विद्युतीय तरङ्ग प्रवाह गर्ने कारण भने भाव नै हो। यो नै मनमस्तिष्कमा जीवन्तरूपमा स्थायी बन्दछ। लय कविताको चिनारी हो तर मात्र गणका साँचामा भरिएका शब्द र वर्णहरूले त्यसलाई जीवन्त बनाउन सक्तैनन्। कविता जीवन्त बन्न भावगाम्भीर्यता हुनु अनिवार्य मानिन्छ।

छन्दकविता रचनाका लागि गणसंकेतका आधारमा अर्थयुक्त शब्द संयोजन गर्न जति जटिल हुन्छ त्योभन्दा बढी भावसम्प्रेषणयुक्त कविता रचना गर्नहुन्छ। कविता बन्न पद्यात्मक रचनाभित्र भाव खुलै पर्दछ तर पद्य बन्न केवल गणसंकेत मिले पुग्छ। प्रथमतः सर्जक सिर्जना प्रारम्भ गर्दा गणसंकेत मिलेको पद्यलाई कविता बनेको मान्छ। तर, क्रमशः रचनाकार्य अगाडि बढ्दै जाँदा त्यसभित्र भावसम्प्रेषण युक्त अर्थको खोजी गर्न थाल्छ। यस कुरालाई हेर्दा छन्दयुक्त कविता बन्न भावयुक्त पदावलीलाई गणसंकेतको साँचोमा ढाल्नु अनिवार्य मानिन्छ। अतः जतिखेर कविहृदयमा भावनिसृत हुन्छ र संवेदनालाई छुन्छ, तब मात्र भावशिल्पगत कविता बन्न। छन्दको नियममा रही गणसंकेतका आधारमा सरासर विषयवस्तुको वर्णन गर्दैमा पद्य कविता बन्दैन। त्यसैले छन्दकविले छन्दको सैद्धान्तिक नियमसँगै भावविन्यासमा पनि कटिबद्ध भएर कविता सिर्जनामा लाग्नुपर्दछ। तबमात्र कुशल पद्य कविता जन्मन्छ।

७. छन्द रचनाभित्रको अभिव्यक्ति :

छन्दकविता छन्दसाहित्यले अँगालेका सिद्धान्तगत गणसंकेतको पूर्ण परिपालनाभित्र अर्थ र भावयुक्त शब्दचयनले मात्र बन्दछ। त्यसैले पद्यकविले आफूलाई सर्जक तुल्याउन भावसंप्रेषणयुक्त गणसंकेतका साथमा अभिव्यक्तिको पनि ख्याल गर्नुपर्दछ। कवितामा सामान्य भावलाई गम्भीर र गम्भीर भावलाई रुखो वा सामान्य बनाउने क्षमता शब्दले नै बहन गर्दछ। यो कुरालाई हेर्दा कविले शब्दचयनमा निकै ख्याल गर्नुपर्दछ। यस विषयलाई स्पष्ट पार्न संस्कृत साहित्यका कवि बाणभट्टका व्याकरणविद् र साहित्यविद् दुई छोराहरूले एउटै भावलाई प्रस्तुत गरेको प्रसङ्गलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ।

क) वैयाकरणिक : शुष्को वृक्ष तिष्ठत्यगे

नदुपरि तिष्ठोत्येकः काकः।

ख) साहित्यिक : नीरस तरुरिह विलसति पुरतः

तदुपरि विलसति वायसः एकः ॥

उक्त दुवै पद्यहरुमा रचनाको भावार्थ एउटै भएपनि शब्दचयनका दृष्टिले दोस्रो पद्य पहिलोको तुलनामा अभिव्यक्तिगत सम्प्रेषणमा उच्च देखिन्छ । त्यसैले छन्दकविता रचना गर्दा छन्दमात्र मिलेको विषयवस्तुको सोभो वर्णन मात्र गर्दा कविता हुँदैन । यसमा अभिव्यक्तिगत शिल्पलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । कविताको अन्तर्गर्भमा भावको सम्बन्ध शिल्प पक्षसँग प्रत्यक्षरूपमा सन्निहित हुन्छ । अन्ततः कविले आफ्नो काव्यरचनागत कसीमा जाँचेर हेर्दा पद्य वा गद्य दुवैखाले कवितामा भावगाम्भीर्यता प्रशस्त हुन्छ र हुनु जरुरी पनि छ ।

नेपाली छन्दरचनाका क्षेत्रमा अभिव्यक्ति पक्षलाई नियालेर अनेक आरोपहरु प्राप्त हुने गरेका छन् । अभिव्यक्तिले कवित्वमा निकै ठूलो प्रभाव पार्ने हुँदा सोभो अभिव्यक्ति एवम् भाषा र वर्णविन्यासगत विचलनले छन्दकविता सिर्जनाका क्षेत्रमा गम्भीर समस्या सिर्जना गरेको छ । “अपि मासमसं कुर्यात्छन्दोभङ्गं नकोरयेत्” भन्ने संस्कृतको पुरातन उक्तिलाई आदर्श मानेर सन्दर्भ र सिद्धान्तरहित वर्णविन्यासको प्रयोगका कसीमा जाँच्ने प्रयास गरेर जथाभावी भाँचकुच वा तोडमतोड गरेर प्रयोग गरिदिनाले नै छन्दकविहरुले विभिन्न आरोप प्रत्यारोपको सामना गर्नुपरेको पाइन्छ । छन्दगत कविता रचनाको विगतदेखि वर्तमानसम्मका सबैखाले कविताहरुको अध्ययन गर्ने हो भने छन्द मिलाउने वहानामा हस्वलाई दीर्घ र दीर्घलाई हस्व मान्ने प्रचलन प्रशस्त पाइन्छ । यो नै छन्दकविता रचनाको मुख्य र गम्भीर चुनौती हो ।

त्यसैगरी छन्दकविता रचनाका सन्दर्भमा औ, लौ, नै, नि, विषे, महाँ, जाहाँ, कसोरी, जनम, गरने, राखन, कस्को, तिन्को, गृहै, हस्तै, वनमा, सहर, भनभट जस्ता अशुद्ध शब्द प्रयोगले त छन्दकवितालाई रसातल पुग्नेगरी धकेलेको भान हुन्छ । उक्त तरिकाले जर्जस्ती छन्द मिलाउने प्रचलनले नेपाली छन्दकवि र कविता दुवैको वद्नाम गरेको तथ्यलाई सम्बन्धित सबैले स्वीकार्ने पर्छ । वास्तवमा सिक्दै गरेका स्रष्टाहरुमा मात्र नभई स्थापित स्रष्टाहरुले पनि यस्तोखालको दोषपूर्ण प्रयोगलाई गुणकै रूपमा अङ्गालिरहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि स्थापित छन्दकवि माधव वियोगीको “छन्दशिरोमणि” महाकाव्यका केही कवितांशलाई लिन सकिन्छ ।

‘तिन्को आइमा चम्किलो घाम छैन
मानौ उन्को टेकने ठाउँ छैन’ .(पृ. ३९)

यसरी कविताको एउटै पाउमा तीनभन्दा बढी वर्णविन्यासगत त्रुटिको प्रयोग हुनुले छन्दकविता लेखनमा भाषाको अवस्था के होला ? एकातर्फ वर्णविन्यासगत दुर्गतिले कवितालाई विगार्द्ध र मानक भाषालाई पनि अन्योलमा पारिदिन्छ भने अर्कातिर कवितागत अभिव्यक्ति शिष्ट सभ्य तथा कोमल बन्न सकेन भने त्यो कविता नभएर गाली एवम् वैयक्तिक भाषण बन्न पुग्छ ।

यदि सैद्धान्तिक र वास्तविकता युक्त परिस्कृत छन्दकविता सिर्जनामा लागि पर्ने हो भने सबै छन्दरचना श्लोक नभई सुक्ति बन्ने छन् । कविता रचनामा अभिव्यक्ति कौशलले अर्थपूर्ण शुद्ध शब्द छनोट तथा शालीन शब्दसामर्थ्य नभए सिलोक निर्माण हुन पुग्छन् तर कविता भन्न सुहाउने बन्न सक्तैनन् ।

८. छन्दशास्त्रले निर्कर्योल ग्रेका छन्दहरु :

छन्दकवितामा हरफलाई पाउ वा चरण भनिन्छ। त्यस्ता चारवटा पाउ मिलेको सार्थक संयुक्त रूपलाई पद्य भनिन्छ। पद्यलाई पनि ‘वृत्त’ र ‘जाति’ गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिन्छ। यसका आधारमा अर्थातँ वृत्तमा अक्षरको गणना गरिन्छ भने जातिमा मात्राको गणना गरिन्छ।

क) वृत्त :

छन्दकविताको ‘वृत्त’ वर्गमा अक्षरको गणना गरिन्छ। अक्षरहरुको सैद्धान्तिक एकरूपता वा गणसंकेतको विवेकपूर्ण संगठनमा लेखिने वार्णिक छन्दहरु ‘वृत्त’ वर्गमा पर्दछन्। वृत्त पनि सम, अर्धसम र विषम गरी तीन प्रकारका हुन्छन्। तिनीहरुको चिनारी निम्नअनुसार हुन्छ।

- i) समवृत्त : एउटा पद्यमा समायोजित चारवटै पाउमा प्रयुक्त शब्दसंख्या समान किसिमका छन् भने त्यसलाई समवृत्त भनिन्छ। जस्तै: मन्दाकान्ता छन्दका चारवटै पाउमा १७ अक्षरमा म, भ, न, त, त, गु, गु गणसंकेत अनुसार वर्ण रहनु अनिवार्य हुन्छ।
- ii) अर्धसमवृत्त : जुन छन्दमा समायोजित चार पाउमध्ये पहिलो र तेस्रो पाउमा एकखाले गणव्यवस्था तथा दोस्रो र चौथो पाउमा एकखाले गणव्यवस्था हुन्छ, त्यसलाई अर्धसमवृत्त भनिन्छ। जस्तै: ‘पुष्पिताग्रा’। यसको पहिलो र तेस्रो पाउमा न, न, र, य गरी १२ अक्षर एवम् दोस्रो र चौथो पाउमा न, ज, ज, र गुरु गरी १३ अक्षर हुन्छन्।
- iii) विषमवृत्त : जुन छन्दको चारवटै पाउमा भिन्न भिन्न अक्षर वा गणव्यवस्था रहेको हुन्छ, त्यसलाई विषमवृत्त भनिन्छ। विषमवृत्त छन्दभित्र कुनै पनि पाउमा अक्षरगत एकरूपता पाइदैन। जस्तै: ‘उद्गता’ छन्द। यसको पहिलो पाउमा भ, न, ज, लघु गरी १० अक्षर, दोस्रो पाउमा न, स, ज, गुरु गरी १० अक्षर तेस्रो पाउमा भ, न, ज, लघु, गुरु गरी ११ अक्षर तथा चौथो पाउमा स, ज, स, ज, गुरु गरी १३ अक्षर रहन्छन्।

ख) जाति :

छन्दकविताकै जाति वर्गमा मात्राको गणना गरिन्छ। यस वर्गमा कविता रचना गर्दा हस्त वर्ण जतिलाई एक मात्रा र दीर्घवर्ण जतिलाई दुई मात्रा गणना गरिने हुनाले यस्ता रचनामा अक्षरगत एकरूपता हुँदैन। कविताका मात्रिक छन्दहरु जति छन् ती सबै जातिअन्तर्गत पर्दछन्। मूलतः वृत्त वा जाति जे भए पनि तिनीहरु छन्दकै वर्गमा पर्दछन्। वृत्त, छन्द वा पद्य आदि शब्दभित्र कविताका सबैखाले शास्त्रीय लयव्यवस्थालाई समेट्न सकिन्छ। अक्षरगत एकरूपता र भिन्नताका आधारमा माथि चर्चा गरिएको वर्गीकरणमा वार्णिक र मात्रिक सबैखाले छन्दहरु समेटिन्छन्। तथापि मात्रिक छन्दमा भने गणव्यवस्थालाई नभई मात्रागत गणनाका आधारलाई मानिन्छ।

छन्दलाई समवृत्त, अर्धसमवृत्त र विषमवृत्त गरी तीन वर्गमा विभाजन गरिएको भएता पनि ‘छन्द’ भन्नासाथ समवृत्तलाई नै बुझ्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली छन्द साहित्यमा प्रयोग भएका आंशिक बाहेक प्रायः छन्दहरु समवृत्तअन्तर्गत नै पर्दछन् । यसअन्तर्गतका छन्दहरुको संख्या यति नै छ भनी एकिन गर्न सकिदैन । तथापि छन्दशास्त्रको मानक आधारग्रन्थ “वृत्तरत्नाकरम्” मा एक अक्षरदेखि छब्बिस अक्षरसम्मका वर्णीय नामलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तिनीहरुलाई क्रमशः उदाहरण सहित यहाँ अक्षरसंख्या र छन्दवर्ग खुलाउने प्रयास गरिन्छ ।

१) एक अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा एक/एक अक्षर हुने ‘उक्ता’ वर्गका छन्द उक्ता भेद अन्तर्गत एक अक्षरका छन्दहरु पर्दछन् । तिनीहरु मध्ये श्रीछन्दलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

जस्तै : श्री छन्द गुरु

५

लक्षण	उदाहरण	
ग	जे	धी
को	हो	नै
श्री	त्यै	श्री
भो	भो	हुन्

डा. देवी नेपाल

२) दुईअक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा दुई/दुई अक्षर हुने छन्दहरु ‘अत्युक्ता’ वर्गमा पर्दछन् । स्त्री, चित्र, मही, मधु, आदि छन्दहरु यस वर्गमा पर्दछन् ।

जस्तै: ‘स्त्री’ छन्द

गुरु गुरु
५ ५

लक्षण	उदाहरण	
गागा	शड्का	
आए	लाग्यो	
‘स्त्री’ भो	सोधें	
छन्द	मैले	डम्बर घिमिरे (मातृवाणी महाकाव्य)

३. तीन अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा तीन/तीन अक्षरहुने छन्दहरु ‘मध्यमा’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् । नारी, मृगी, शाशी, मन्दर, सरल, प्रतिमा, अजीत, आनन्द, आदि छन्दहरु यस वर्गमा पर्दछन् ।

जस्तै 'मृगी' छन्द

र

१६

लक्षण	उदाहरण
रा भए	चाहना
साथमा	साथमा
भो 'मृगी'	चन्द्रमा
छन्द यो	हातमा (डा. देवी नेपाल)

४. चार अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा चार/चार अक्षर हुने छन्दहरु 'प्रतिष्ठा' वर्गअन्तर्गत पर्दछन्। कन्या, सती, तीणां, घारी, नगानिका जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तै: 'नगानिका' छन्द

ज	गुरु
॥१	५

लक्षण	उदाहरण
जगा भए	उत्तारता
कलादिए	विशालता
छ, छन्दमा	सदैव होस्
नगानिका	कला बनोस् (डा. देवी नेपाल)

५. पाँच अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा पाँच/पाँच अक्षर हुने छन्दहरु 'सुप्रतिष्ठा' वर्गअन्तर्गत पर्दछन्। पडक्ति, प्रिया, सम्मोहा, यमक, हारी, हृदय, रचना जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तै: 'प्रिया' छन्द

स	लघु	गुरु
॥१	।	५

लक्षण	उदाहरण
सलगा हुँदा	जल तुल्यता
बनिगो प्रिया	बन निश्छल
	तर खैघडी
	अब के गरी ॥ पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री (वैजयन्ती)

६. छ अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा ६/६ अक्षर हुने छन्दहरु 'गायत्री' भेद अन्तर्गत पर्दछन्। शशिवदना, सोमराजी, विद्युल्लेखा, तनुमध्या, तिलका, विमोहा, मन्थान, बसुमती, रघु, रत्नराज, युवती जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः सोमराजी छन्द

य य

ISS ISS

लक्षण

'य' आए दुईता

भयो 'सोमराजी'

उदाहरण

नदेऊ / मलाई

घृणाको / सिरान

म खोज्दै / छु नौलो

कलाको / बिहानी

(डा. देवी नेपाल)

७. सात अक्षरका छन्दहरू :

प्रत्येक पाउमा सात / सात अक्षर हुने छन्दहरू 'उष्णिक' भेद अन्तर्गत पर्दछन्। मदलेखा, शीर्षरूपक, मधुमती, कुमारललिता, समानिका, सुवास, चुडामणि, करहञ्च, सखी, मालिका जस्ता छन्दहरू यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः 'मदलेखा' छन्द

म स गुरु
SSS IIS S

लक्षण

आए नित्य 'मसारा'

छायो हैमदलेखा।

उदाहरण

चम्केकी विजुलीमा

लम्केकी धरतीमा

उमूनइन्द्रकुमारी

यो उद्यान सिंगारी। (उमानाथ शास्त्री सिन्धुतीय

८. आठ अक्षरका छन्दहरू :

प्रत्येक पाउमा आठ / आठ अक्षर हुने छन्दहरू 'अनुष्टुप' वर्गअन्तर्गत पर्दछन्। अनुष्टुप विद्युन्माला, चित्रपदा, माणवक, प्रमाणिका, कुर्सी, समानिका, कमल, हंसरुत, नाराचिका, तुड्गा जस्ता छन्दहरू यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः प्रमाणिका छन्द।

ज	र	लघु	गुरु
I	SIS	I	S
लक्षण		उदाहरण	
जरालगा भए जहाँ		न टिप्नु हेर कोपिला	
प्रमाणिका भयो त्यहाँ।		न चुड्नु पाप लाग्दछ,	
		न च्याल्नु फूल नानी होै	
		दया र धर्मभाग्दछ।	

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (कोपिला)

४. नौं अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा नौ / नौ अक्षर हुने छन्दहरु ‘बृहती’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् । मणिमध्य, भुजगशिशुभूता, रूपामाली, भुजड्गसड्गता, हलमुखी, पाइत्ता, महालक्ष्मी, निम्ब, सारड्गिक, तमोर, कसल जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: ‘मणिमध्य’ छन्द

म म स	
SSS SSS S	
लक्षण	उदाहरण
हो मणिमध्य बालसखा	हुन्नविहानी रात नगै
यी मणि आएमा ‘ममसा’	छैन उज्यालो भोर भयो भोर स्वयं नैरात हुँदा जीवन रोयो रो कविता ॥

श्रमजीवी यात्री (हिमालपारी)

१०. दश अक्षरका छन्द :

प्रत्येक पाउमा दश/दश अक्षरहुने छन्दहरु ‘पड्क्ति’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् । चम्पकमाला, हंसी, शुद्धविराट, मत्ता, त्वरितगति, मनोरमा, द्रुता, संयुता, उपस्थिता, सारवती, सुषमा प्रणव, मयूरसारिणी जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: ‘चम्पकमाला’ छन्द

लक्षण : भामसगा सुन्दर माला	भ म स गुरु
कोमल चाला ‘चम्पकमाला’	SSS S ८

उदाहरण : प्रेम भनेको जीवन एक
भाव यसैको हुन्छ अनेक
प्रेम भनेको उन्नत ज्योति
प्रेम दिएमा मिल्दछ मोती ॥

छन्दमणि (नयाँ नेपाल)

११. एघार अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा एघार/एघार अक्षर हुने छन्दहरु ‘त्रिष्टुप’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् । इन्द्रवज्ञा, उपेन्द्रवज्ञा, उपजाति, स्वागता, रथोद्धता, शालिनी, दोधक, इन्दिरा, अनुकुला, सुमुखी, वातोर्मी, मोटनक, दमनक, भुजड्गी, कुपुरुषजनिता, अनवसिता, भ्रमरविलासी, श्येनिका, वृत्ता, उपस्थित, भद्रिका, पुष्पाङ्गली, माला, सुमेरु जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: स्वागता छन्दा

लक्षण : स्वागता रनभदीर्घदईमा	रोक्नुपर्द्धबुझ सात पुगेमा ।
------------------------------	------------------------------

र न भ गु गु
SIS ||| S|| S S

उदाहरण : जाग जाग अब जाग न जाग
लाग उन्नति विषे अब लाग
घोर नीद अबता परित्याग
भो भयो अति सुत्यौअब जाग ॥ धरणीधर कोइराला (नैवेद्य)

१२. बाहू अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा बाहू/बाहू अक्षर हुने छन्दहरु 'जगती' भेदअन्तर्गत पर्दछन् । भुजङ्गप्रयात, स्वगिवणी, तोटक, कुसुमविचित्रा, चन्द्रवर्त्म, वंशस्थ, इन्द्रवंशा, द्रुतविलम्बित, वैश्यदेवी, अभिनवतामरसा, प्रमिताक्षरा, ललिता, जलोद्धतमति, मन्दाकिनी, मालती, जलधरमाला, मणिमाला, शिखर, प्रभावली, प्रियंवदा, मोदक, मौस्तिकदाय, सारङ्ग तरलनयन, विद्याधर, पुट, महितोञ्चाला, नवमालिका, ललना, द्रुतपद, तत, विभावरी, उपचित्रा, कल्पित, पृष्ठिताग्रा जस्ता छन्दहरु यस भेदमा पर्दछन् ।

जस्तै: भुजङ्गप्रयात छन्द
लक्षण : य चारैभएमा भुजङ्गप्रयात
य य य य
ISS ISS ISS ISS

उदाहरण : म आफ्नो धराधामको हुँ पुजारी
म मेरैकला सिर्जनाको भिखारी
म हुँ सभ्यताको सुनौलो विहानी
म हुँ सिर्जनाको अनौठो कहाँनी ॥ राजेन्द्र सुवेदी (मेची पद्ममाला)

१३. तेह अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा तेह/तेह अक्षरहुने छन्दहरु 'अतिजगति' भेदअन्तर्गत पर्दछन्। प्रहर्षिणी, रुचिरा, मत्तमयुर, चण्डी, मञ्जुभाषिणी, चन्द्रिका, कलहंश, मृगेन्द्रमुख, प्रभावती, कन्द, कुटजा, पड्कावली, तारक, चञ्चरीकालवती, विजया, जस्ता छन्दहरु यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: 'प्रहर्षिणी' छन्द
लक्षण : आएमा मनजरगा 'प्रहर्षिणी' भो

म न ज र गुरु
SSS ||| ISI SIS S

उदाहरण : प्राणैदिन्छ पनि समाज निम्नितमा जो
गाली पाउँछ यसले हराम रे त्यो
यस्तैलोकछ पुँजिको विकास त्यैहो
जो छन्सत्य जगतमा हराम रे त्यो ॥ चन्द्रप्रकाश न्यौपाने (सोलमु महाकाव्य)

१४. चौध अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा चौध/चौध अक्षर हुने छन्दहरु ‘शक्वरी’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् । वसन्ततिलका, अपराजिता, इन्दुवदना, प्रहरणकलिका, वासन्ती, लोला, नान्दीमुखी, चक्रपद, प्रमदा, मञ्जुला, प्रभात, असम्बाधा, मृदुमाला, विभूति, आलोला, लक्ष्मी, दिक्पाल, उग्रवासन्ती जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै : वसन्ततिलका

लक्षण : बन्ला वसन्तन्त तिलका तभजजगागा ।

त	भ	ज	ज	गुरु	गुरु
SSS	॥	॥	॥	SS	SS

उदाहरण : उर्लीरहेछ जजिया फिर मालमोत
पुरदैन खानपनि जति जमिन जोत
काढी तरक्क पसिना दिनरात डोको
बोकेपनि उदरगतरहन्छ भोको ॥ लेखनाथ पौड्याल (सत्यकली संवाद)

१५. पन्ध अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा पन्ध/पन्ध अक्षर हुने छन्दहरु ‘अति शक्वरी’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् । मालिनी, शशिकला, तूणक, लीलाखेल, पिपिन्तिलका, चन्द्ररेखा, चित्रा, प्रमद्रक, एला, निशिपाल, भ्रमरावली, मेनका, रसिका जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: मालिनी

लक्षण : ‘ननमयय’ मिलेमा मालिनी छन्द हुन्छ ।

न	न	म	य	य
		SSS	SS	SS

उदाहरण : रनवन सब चारी कुञ्ज पाखा छहारी
पशुगण खुस पारी वन्य प्रेमी पुजारी
निश दिनदिन छाया शैशवी शुभ्र प्रीत
कलकल सित बज्यो जीवनी रम्य गीत ॥ पुरुषोत्तम सिरदेल (आमा महाकाव्य)

१६. सोह अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा सोह/सोह अक्षर हुने छन्दहरु ‘अष्टि’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् । पञ्चचामर, वाणिनी, मदनलतिका, प्रवरलतिका, नील, अचलधृति, गरुडरुता, चञ्चला, ऋषभगजविलसित, चकिता, वीभत्स, विधाता, ब्रह्मायणी, सृष्टि जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तै: पञ्चचामर छन्द

लक्षण : जरा जराजगा हुँदा भनिन्छ पञ्चचामर

ज	र	ज	र	ज	गुरु
SI	SIS	SI	SIS	SI	S

उदाहरण : युवारहे स्वदेशमा अनेक फूल फुल्दछन्
युवा भए स्वदेशमा विकास मूल फुट्दछन्
दिए नयाँ हलो कुटो फलाउनेछ जीन्दगी
नहेप देशभित्र नै खसाल्छ स्वर्णमाधुरी । डा. देवी नेपाल

१७. सत्र अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा सत्र/सत्र अक्षर हुने छन्दहरु ‘अत्यष्टि’ भेद अन्तर्गत पर्दछन्। शिखरिणी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, हरिणी, वंशपत्रपतिता, नर्कटक, हारिणी, भाराक्रान्ता, मालाधर, कोडिलक जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः मन्दाक्रान्ता छन्दहरु

लक्षण : मन्दाक्रान्ता मभनतत भैअन्त्य दीधैदुइमा

म	भ	न	त	त	गु	गु
SSS	SII	III	SSI	SSI	S	S

उदाहरण : यो मट्टिमा अकुशलकलाकारको मूर्तिरुच्छ,
हाँसी हिँच्छन् पथिकअरुको दर्दको आज सुन्छ ?
मेरी शिल्पी यस सकलमा स्वस्थ्य आकार देऊ
यौटैसानो सरल कृतिमा पूर्णसन्सार देऊ। माधव घिमिरे (काली गण्डकी)

१८. अठार अक्षर हुने छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा अठार/अठार अक्षर हुने छन्दहरु ‘धृति’ भेद अन्तर्गत पर्दछन्। चित्रलेखा, नन्दन, नाराच, शार्दूलललित, कुसुमितलाताबैलिलता, मञ्जीरा, चञ्चरी, हरिणीलुप्ता, केशर, धृति जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः चित्रलेखा छन्द

लक्षण : लेख्दैजाँदा ‘मभनययय’ भो चित्रलेखा विचार।

म	भ	न	य	य	य
SSS	SII	III	ISS	ISS	ISS

उदाहरण : पृथ्वी काँपिन थररर जग नै हलियो डगमगायो
आत्मा थर्क्योथररर मन नै भस्तिक्यो देह काँयो
बाढी आयो गररर गढ नै भत्किँदै भर्नथाले
सेरोफेरो चलअचल सबै सल्सले बग्नथाले। खगेन्द्र खोल्सा घरे (वसुन्धरा महाकाव्य)

१९. उन्नाइस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा उन्नाइस/उन्नाइस अक्षर हुने छन्दहरु ‘अतिधृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन्। शार्दूलविक्रीडित, छाया, मेघविस्फूर्जिता, सुरसा, फुल्लदाम, शुम्भ, चन्द्रमाला, धृतपल्लवी जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः शार्दूलविक्रीडित छन्द

लक्षण: बन्नेभो ‘मसजसततगुरुभै‘शार्दूलविक्रीडित’

म	स	ज	स	त	त	गुरु
SSS	IIS	ISI	IIS	SSI	SSI	S

उदाहरण : पैसाले सबथोक आउँछ भने माया किनी ल्याउनु
पैसाले यदि शान्ति मिल्दछ भने उद्यान के धाउनु ?
थाहा नैछ समुद्रपारि तिरको त्यो देश कस्तो छ र ?
यो सानो भुपडी बुझे महलभो फर्केर आऊ घर॥ सुदेश सत्याल (अन्तरिक्षको धर्ती)

२०. बीस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा बीस/बीस अक्षर हुने छन्दहरु ‘कृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् । सुवदना, गीतिका, शोभा, चित्र, स्म्भरी जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तैः ‘सुवदना’ छन्द

लक्षण : मिली आएका छन् ‘मरभनयभलगा’ भो सुवदना

म	र	भ	न	य	भ	लघु गुरु
SSS	SIS	SII	III	ISS	SII	IS

उदाहरण : धर्तीको दुर्दशा यो युगयुग रहने कालो कस लिई

आगो भै सर्वदा यो अवभव बहने आलो विषपिई

औंसीको रातजस्तो मगज हृदयमा दुर्भाव छ कहाँ

वैरीको आँत जस्तो अधम अदयको संहार छ यहाँ । रामप्रकाश पुरी (अक्षुण्ण)

२१. एकाइस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा एकाइस/एकाइस अक्षर हुने छन्दहरु ‘प्रकृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् । सग्धरा, सरसी, नरेन्द्र भामिनी, सिद्धक जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तैः ‘सग्धरा’ छन्द

लक्षण : बन्धे यो ‘सग्धरा’ यो मरभनययय भैभावनाभित्र रम्दै

म	र	भ	न	य	य	य
SSS	SIS	SII	III	ISS	ISS	ISS

उदाहरण : थोत्रो पाटी उज्योलो मलिन तृणकुटी कन्दरा भन्तुज्यालो

भिक्षाभारी उज्यालो अझ वनवनको सागासिस्तु उज्यालो

प्याङ्गलो गुन्त्री उज्यालो वरपर घुमदा जीर्णकन्या उज्यालो

तृष्णाको तुच्छ जालो मनविच नभए जो मिल्यो त्यो उज्यालो ।

लेखनाथ पौड्याल (सत्य सन्देश)

२२. बाइस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा बाइस/बाइस अक्षर हुने छन्दहरु ‘आकृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् । मन्दिरा, भद्रक, हंसी, आख्यानकी, देवकी आदि छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

जस्तैः ‘आख्यानकी’ छन्द

लक्षण : ‘आख्यानिकी’ भित्र ‘ततजमरभरगुरु’ मिलेर बन्नेछ है।

त	त	ज	म	र	भ	र	गुरु
SSI	SSI	SI	SSS	SIS	SII	SIS	S

उदाहरण : गल्ती गरेको अनभिज्ञतामा मान्धे, मेरेको अपवाद हुच्छ,

जानेर बोक्ने लघु पन्थरामा ठुलै लुकेको अपराध हुच्छ,

निर्दोष मर्दापनि हत्कडीमा पाता कसेता पनि शान्ति मिल्छ,

सन्त्सार जित्पापनि बापतीले जाग्राम बस्दैअनुताप निल्छ ।

मोहनकुमार दाहाल (अग्रसन्देश)

२३. तेइस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा तेइस/तेइस अक्षर हुने छन्दहरु ‘विकृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् ।
अद्वितनया, मत्ताकीडा, सुन्दरी, नवमदिरा जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः ‘सुन्दरी’ छन्द

लक्षण : “ससभसतजजलगा” मिलेर रहँदा बन्ने ‘सुन्दरी’ छन्द यो ।

स स भ स त ज ज	लघु गुरु
॥१ ॥१ ५॥ ॥२ ५१ ११ ११	१५

उदाहरण : खनजोत गरौला र बीउ छरौला फल्दछ त्यो जब खेतभरी
भरिपूणहुनेछौं सबजन हामी मिल्दछ भोजन पेटभरी
मनमोहक बाली लहलह पार्नभो चकनाचुर त्यो सपना
घरवार विगारा मनुज उदाए के विधि जारदछ धूर्तपना ।

डिल्लीप्रसाद मुलतिहुन (परिवर्तन)

२४. चौबीस अक्षर हुने छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा चौबीस/चौबीस अक्षर हुने छन्दहरु ‘सङ्कृति’ भेद अन्तर्गत पर्दछन् ।
तन्वी, दुर्मिला, किरीट, ललितलता, जन्दा छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः “तन्वी” छन्द

लक्षण : ‘भतनसभभनय’ मिलिकन रहँदा बन्दछ ‘तन्वी’ छन्द

भ त न स भ भ न य	१५
५॥ ५१ ३॥ १२ ५॥ ५॥ ३॥ १५	१५

उदाहरण : शीतलामा कलरवबचरा नृत्य विहार छमछम सहारा
भेषभुषामा चमचम गहना चन्द्रमुरली सब नजर नजारा
साजसुसज्जा कलकल भरना हषमुहार अनुरण तराना
प्रेम दिवाना किन छ नवयुवा यो वनभोज मधुर रसखाना ॥

डा. लेखप्रसाद निरैला (आश्चर्य)

२५. पच्चीस अक्षरका छन्दहरु

प्रत्येक पाउमा पच्चीस/पच्चीस अक्षर हुने छन्दहरु ‘अतिकृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन् ।
कौञ्चपदा प्रकृतिका छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः ‘कौञ्चपदा’ छन्द

लक्षण : कौञ्चपदा त्यो छन्द रमाओस् ‘भमसभननननगुरु’ गण रहँदा ।

भ म स भ न न न न गुरु	१५
५॥ ५५५ १२ ५॥ ३॥ ३॥ ३॥ ३॥ ५	१५

उदाहरण : भावुकताले सत्य सजाओस् भ्रमजिति मनतिर कणपनि नसरोस्
प्रेमलताले विश्व समाओस् अलिकति पनि अब अणुबम नरहोस्
बद्दछ तृष्णा भेल बढे भैं तनमन सबतिर अनल ज्वलभो
देह दयाको मार्गहिंडेको जलथल सबतिर अमृत पतन भो

डा. देवी नेपाल

२६. छब्बीस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा छब्बीस/छब्बीस अक्षर हुने छन्दहरु ‘उत्कृति’ भेदअन्तर्गत पर्दछन्।
भुजड्गविजूम्भित, अपवाहा जस्ता छन्दहरु यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः अपवाहा छन्द

लक्षण : लेखेमा ‘मननननननसगुरु’ गण तब हुनगो ‘अपवाहा’ छन्द

म	न	न	न	न	न	न	स	गुरु गुरु
SSS								SS

उदाहरण : त्यागेमा घर वरपर ऋषिमुनिसरि विचलित कतैनभैयोद्धा

छद्दैछन् रहर विजन अनि पर्छि छुपुछुपु गरिकन प्रँण रोपेका

भेलामा दमन सहनु किन भनिकन श्रमिक जनहरु बटुल्दैछन्

योद्धा निर्भय समरथलतिर डरिकन निशिदिन रगत छादैछन्।

चन्द्रप्रकाश न्यौपाने (छन्दकुञ्ज)

२७. सत्ताइस अक्षरका छन्दहरु :

प्रत्येक पाउमा सत्ताइस/सत्ताइस अक्षर हुने छन्दहरु ‘दण्डक’ भेदअन्तर्गत पर्दछन्।
चण्डवृष्टि प्रकृतिका छन्द यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः चण्डवृष्टि छन्द

लक्षण : ‘ननरररररर’ गण मिल्दा ‘चन्डवृष्टि’ छन्द बनेको

न	न	र	र	र	र	र	र	र
		SIS						

उदाहरण : कविवर युगको नयाँ काव्यता नव्यता नीतिको प्रेमको सभ्यता खोजदछन्।

अतिशय तह खप्दछन् दुःखले कष्टले शोकले रोगको साँधमा बाँच्दछन्।

तरपनि सुकिलाहरु दम्भको राज्यसत्ता सँगैआय अन्यायले दाव्दछन्।

दमित कविहरु अझैआसराखी भरेको कुनैकाव्यको फाँटमा रम्दछन्।

चन्द्रप्रकाश न्यौपाने (छन्दकुञ्ज)

२८ अद्वाइस अक्षरका छन्दहरु

प्रत्येक पाउमा अद्वाइस/अद्वाइस अक्षर हुने छन्दहरु पनि दण्डक भेदअन्तर्गत नैपर्दछन्।
तिलक, शालुर छन्द यसअन्तर्गत पर्दछन्।

जस्तैः ‘तिलक’ छन्दा

लक्षण : ‘तभज्जमरनभरगुरु’ गण मिली रहदाँ बन्द्ध त्यो ‘तिलक’ नै।

त	भ	ज	ज	म	र	न	भ	र	गुरु
SSI	SII	SII	SII	SSS	SIS		SII	SIS	S

उदाहरण : आकाशको क्षितिजमा अझ दूरसम्मैहौकल्पना पर कुनैन अडानमा वा

संसार सागर अहो कति नापतौल को सक्छ नाज्ञ सजिलैगहिरो छ, चौडा

फेरिन्न फेर जति जो जति फेर्नसक्छौआश्चर्यसृष्टिविधिको कति फेर्नसक्छौ

हो विन्दु एक मसिनो जलवाष्पा भन्दा छ्यौ सूक्ष्म भन अझ तिमी कति घुम्न सक्छौ।

चन्द्रप्रकाश न्यौपाने (छन्दकुञ्ज)

वास्तवमा चारैपाउमा समान अक्षर हुने समवृत्त उक्त १ देखि २८ अक्षरसम्मका छन्दहरुको नाम, लक्षण र उदाहरण प्रस्तुत गरियो । २६ अक्षरसम्मका छन्दहरुको नाम छुट्टा छुट्टै भएपनि २७/२८ अक्षरका छन्दको नाम एकै हो । यसरी विविध नामले चिनिने छुट्टै संख्यामा अक्षर समिटिने धेरै छन्दहरु छन् । तिनीहरुको सामान्य परिचय, नाम र कुनै एकको लक्षण र उदाहरण दिने काम यहाँ गरियो । यिनीहरुलाई आफ्नो लगाव र उपयोगिताका आधारमा उचित र आवश्यक छन्दको प्रयोग गरी कविता वा काव्य रचना गर्ने परम्परा नेपाली छन्द साहित्यमा पाइन्छ ।

५. नेपाली कविता, गजल एवम् गीतमा प्रयोग हुने गरेका छन्दहरुको समष्टिगत प्रकार :

संसारका विविध भाषा एवम् साहित्यको क्षेत्र केलाउँदा अनेकौं प्रकारका छन्दहरु प्राप्त हुन्छन् । तर नेपाली कविता, गीत तथा गजलहरुमा प्रयोग हुने गरेका छन्दलाई हेर्दा वार्णिक, मात्रिक, लोक, मुक्तक र बहर गरी पाँच प्रकारका छन्दहरुको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषाका आद्यकवि ‘सुवानन्द दास’ देखि आजसम्मका कवि र तिनले रचना गरेका कविता वा काव्यलाई हेर्दा तिनै पाँच प्रकारका छन्दमा समेटिएको पाइन्छ । तिनीहरुको संक्षेपीकृत परिचय यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

क) वार्णिक छन्द :

वर्ण वा अक्षरको आधारमा गणको निर्धारण गरिने छन्दहरुलाई वार्णिक छन्द भनिन्छ । संस्कृत साहित्यमा यस्ता छन्दहरुको व्यापक प्रयोग पाइन्छ । यिनका निश्चित गण र सूत्रहरु हुन्छन् । छन्दशास्त्रका प्रणेता आचार्य पिङ्गलले ३५० भन्दा बढी मूल छन्द र तिनका उपभेद गरी अनगिन्ति छन्दहरु भएको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । शर्दूलविक्रीडित सुग्धरा, मन्दाकान्ता आदि छन्दहरु वार्णिक छन्द अन्तर्गत पर्दछन् ।

ख) मात्रिक छन्द :

हस्त र दीर्घ जस्ता मात्राहरुको गणना गरिने सबै छन्दहरु ‘मात्रिक छन्द’ अन्तर्गत पर्दछन् । यस्ता छन्दमा मात्राको गणना गर्दा हस्त अक्षरलाई एक मात्रा र दीर्घ अक्षरलाई दुई मात्रा गणना गरिन्छ । यस्ता छन्दमा पनि चार पाउ नै हुन्छन् । चारैपाउमा बराबर मात्रा हुने छन्दलाई सम मात्रिक, दुई पाउमा एक खाले र अरु दुई पाउमा अर्कोखाले मात्रा संख्या हुने छन्दलाई अर्धसम मात्रिक र चारै पाउमा छुट्टै छुट्टै मात्रा संख्या हुने छन्दलाई विषम मात्रिक छन्द भनिन्छ ।

ग) लोक छन्द :

नेपाली लोकभाषासँग सम्बन्धित प्रचलित लोकगीतका लयलाई लोक छन्द भनिन्छ । यिनीहरुमा वार्णिक र मात्रिक छन्दमा जस्तो निश्चित र कडा अनुशासन हुँदैन । उच्चारणगत एकरूपता तथा सम अक्षरगत गति यतिका आधारमा यस्ता छन्दहरुको निर्माण हुन्छ । लोक छन्दहरु लोकगीत र कविताहरुमा पनि प्रयोग हुने गरेका छन् र प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

घ) मुक्त छन्द :

मुक्त छन्दलाई कविताको स्वतन्त्र लय भनेर चिनिन्छ । यो कुनै पनि छन्दगत अनुशासनमा बाँधिएको हुँदैन । तथापि कविताको आन्तरिक चेतनायुक्त मुक्त छन्दका कविताहरु कथा, निबन्ध जस्तो गेययुक्त भने हुँदैन । वार्णिक, मात्रिक, लोकलय र बहरको जस्तो बाध्य लगायत स्पष्टता नरहे पनि यसमा भित्रिरूपमा लयगत चेतना प्रवाह भएको हुन्छ । अतः वार्णिक, मात्रिक आदि छन्दहरु बद्ध लययुक्त रचना हुन भने मुक्त छन्द भित्रि लययुक्त रचना हो ।

ड) बहर :

बहर फारसी भाषाबाट विकसित भई प्रयोगमा आएको गजल सन्निहित छन्द हो । यसमा पनि संस्कृतानिष्ठ शास्त्रीय छन्द जस्तै विशिष्ट अनुशासनको व्यवस्था हुन्छ । संस्कृतका वार्णिक र मात्रिक आदि छन्दमा यमाता/मातारा/ताराज/आदि सूत्रहरुको आधारमा गणहरु निर्धारण गरी छन्दहरुको निर्माण गरिन्छ भने फारसीमा फउलुन, मफाइलुन, जस्ता रुक्नहरुका आधारमा बहरहरुको निर्माण गरिन्छ । यस्ता बहरयुक्त गजल (कविता) नेपाली काव्यकित्तामा कवि “मोतीराम भट्ट” मार्फत भित्रिएका हुन् । अहिले आएर बहरयुक्त रचना (गजल) अभ व्यापक रूपमा प्रयोग हुने विधा हुन थालेको छ ।

मूलत: कवितालाई काव्यांश बनाउने एकमात्र अनिवार्य तत्व भनेको लयविधान नै हो । अथवा लयविधान नै कविताको मूलभूत पहिचान हो । लयविहीन रचना कविता बन्न सक्तैन । तसर्थ चाहे मुक्तलयमा होस् चाहे बद्ध लयमा होस् लयविधान अनिवार्य हुनै पर्छ । यसलाई वार्णिक छन्द, मात्रिक छन्द, र बहरले प्रयोग योग्य बनाएर नेपाली काव्य साहित्यमा प्रवेश गराउँछन् ।

सन्दर्भसामग्री

१. आप्टे, वामन शिवराम, (सन् १९६६), संस्कृत हिन्दीकोश, वाराणसी : मोतीलाल वनारसीदास ।
२. उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४२), साहित्यप्रकाश (पांसं.) काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
३. कालिदास महाकवि, (सन् १९१७), श्रुतबोध, निर्णयसागर मुद्रणालय मुम्बई, भारत ।
४. गड्गादास, (सन् १९९९), छन्दोमञ्जरी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभाती प्रकाशन ।
५. थापा डा. हिमांशु (२०४७), साहित्य परिचय, काठमाडौँ, साभा प्रकाशन ।
६. नेपाल डा. देवी, (२०७३), छन्द पराग, ऐरावती प्रकाशन प्रा.लि. कालिकास्थान, काठमाडौँ ।
७. २०६१, छन्दकवितामा यति र भावको भूमिका, दीपशिखा, वर्ष १५, पूर्णाङ्क ९ ।
८. भट्ट, केदार, (सन् १९७५), वृत्तरत्नाकरम्, वाराणसी, मोतीलाल वनारसी दास ।
९. सापकोटा नारायणप्रसाद (२०५२), छन्दोलंकार माला, गोपिकृष्ण प्रेश, जालपादेवी रोड, वाराणसी ।

“माछो, माछो, भ्यागुतो” कथाको सान्दर्भिकता, व्यङ्ग्य र सन्देश

खण्डप्रसाद नेपाल

लेखसार :

साहित्यका कुनै पनि विधाहरुमा आवद्ध रचनाले हरेक अवस्था परिस्थितिमा पनि उत्तिकै ताजा र शक्तिशाली हुनु नै वास्तवमा सान्दर्भिकता हो । त्यसैगरी वाङ्गो रूपमा प्रस्तुत गरी वास्तविकतालाई उभ्याउनु वा देखाउनु व्यङ्ग्य हो भने फेरि यसो गर्नु हुँदैन वा यसो गर्नु उचित छ, भन्ने सुभ रचनाका माध्यमबाट दिनु सन्देश हो । यस माछो माछो भ्यागुतो कथामा पनि यी तिनै पक्ष सान्दर्भिकता, व्यङ्ग्य र सन्देशलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । समसामयिक राजनीतिक व्यवस्थालाई हेर्दा जनता नेताहरुबाट माछो नभएर भ्यागुतो बन्दै गएका छन् जस्ते जनतामा पनि बदलाको भावना जागृत भई राजनीतिक नेतृत्वलाई भ्यागुतो बनाउन सक्छन् । वर्तमान राजनीतिमा मौलाएका माछो माछो भ्यागुतो प्रवृत्तिले जनताका भावनामा कुठाराघात भएको भ्रष्टाचार विसङ्गत, निराशाजन्य अवस्थालाई बोकेको राजनीति अराजक आचरणहीन व्यक्तिको फोहोरी खेल भएर भाइचारापन घट्दै गएको, धार्मिक सहिष्णुता गुम्दै गएको नेतामुखी विद्यमान गतिविधिलाई यस कथामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । वर्तमानमा मात्र नभएर भविष्यमा पनि नेपालको राजनीति संस्कारमा सुधार नहुने हो भने देशले विकास र समृद्धि हासिल गर्न सक्दैन यस्तो अन्योलतालाई देखाउन सान्दर्भिक बनेको यो कथाले जनताका आकाङ्क्षा र आवश्यकतालाई सम्बोधन गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको अभ्यास गर्न राजनीतिक नेतृत्व संवेदनशील हुनुपर्छ भन्ने सर्वसोचनीय सन्देश पनि प्रस्तुत गरेको छ ।

शब्दकुञ्जी : आचरणहीन, सहिष्णुता, कुठाराघात, निराशाजन्य, आकाङ्क्षा, संवेदनशील, सर्वसोचनीय

परिचय

इस्माली (महेश्वरप्रसाद उपाध्याय वि. सं. २०१२) नेपाली साहित्य क्षेत्रको सशक्त नाम हो । उनले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा गुणात्मक योगदान दिएका छन् । इस्मालीद्वारा रचना गरिएको ‘माछो, माछो, भ्यागुतो’ कथा मूलधारा पत्रिकामा वि.सं. २०३८ मा प्रकाशित फुटकर कथा हो । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने इस्माली बाल साहित्यका क्षेत्रमा महेश पौडेलका नामले परिचित छन् । गणित शिक्षामा स्नातकोत्तर गरी त्रिभुवन विश्व विद्यालय अन्तर्गत सेवामा लामो समय व्यथित गरेका इस्माली विशेष गरी कथा र उपन्यास लेखनमा रमाएका पाइन्छ ।

SRMC Journal

वि. सं. २०३१ मा वीरगन्जबाट प्रकाशित हुने भज्याङ् पत्रिकामा ‘ऋणको थिचो’ शीर्षकको कथा लेखनबाट साहित्यमा प्रवेश गरेका इस्मालीले कथा, उपन्यास, संस्मरण, निबन्ध, जीवनी, बालकथा र बाल उपन्यासहरुमा कलम चलाएको पाइन्छ। उनको सेतो आतङ्क (वि.सं. २०३९) जिरो माइल (२०५६) उपन्यासहरु साथै नानीहरुको पुरुषार्थ (२०६०) बाल उपन्यास प्रकाशित भएका छन् भने माछो, माछो, भ्यागुतो (२०५२) घाम घाम जस्तो छैन (२०५८) काट्जार्किन डी (२०६४) कथासङ्ग्रहहरु साथै अर्को एउटा पृथ्वी (२०५७) सिकारको स्वाद (२०६६) बाल कथासङ्ग्रहहरु प्रकाशित भएका छन्। यसका साथै विभिन्न गणितीय पुस्तकहरु तथा अड्योर्जीमा अनुवाद गरिएका पुस्तकहरु पनि प्रशस्त प्रकाशित छन्। माछो, माछो, भ्यागुतो कथा माछो, माछो, भ्यागुतो कथासङ्ग्रहको शीर्षकथा हो।

उद्देश्य :

नेपालमा राजनीति गर्नेहरु चुनावी प्रक्रियामा सामेल भई जुनसुकै ढाँगले चुनाव जितेर माथि पुग्ने र जनताका भावनाको ठीक विपरीत गतिविधिहरु गरी जनतालाई माछो माछो भ्यागुतो बनाउने प्रवृत्ति वर्तमानमा पनि भई नै रहेको छ। यस किसिमको राजनीतिक संस्कारले अराजक अवस्था, भ्रष्टाचार, काममा ढिलासुस्ती हुने तथा जन अपेक्षाअनुसार काम नहुने शताब्दीऔसम्म पनि यही गलत राजनीतिक अभ्यास भई आर्थिक सामाजिक, धार्मिक, लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक मूल्य मान्यताहरु गुम्दै गएर देशको पहिचानमा नै प्रश्न उठ्ने खालको गतिविधिलाई अभ्यास गर्नेहरुले माछो माछो भ्यागुतो जनतालाई बनाएका छन् र यस्तो विसङ्गतिपूर्ण राजनीतिक गतिविधिलाई देखाउनु यस लेखनको उद्देश्य हो।

अध्ययनविधि :

यस लेखको उद्देश्य पूर्ण गर्नका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसको अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग साथै द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरुका प्रयोग गरिएको छ। जनतालाई नेपालमा राजनीति गर्ने नेताहरुले कसरी माछो माछो भनेर भ्यागुतो बनाइरहेका छन् साथै जनता के कस्ता खाले समस्याले पीडित छन् त्यसलाई विश्लेषण गरिएको छ।

विश्लेषण

माछो माछो भ्यागुतो शीर्षक तीन शब्दको संयोजन भएको पदावली हो। यसको अर्थ धेरै आशा गर्नु तर उपलब्ध भने शुन्य हुनुलाई नै बुझिन्छ। यस कथामा पनि जनताहरुको उपलब्ध शुन्य हुँदै गएको र नेताहरुको चाहिँ आर्थिक उचाइ बढ्दै गएको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ। जनताहरुको रोजगारीका लागि तथा गाउँको विकासका लागि असल नेता रोज खोजे पनि सो हुन नसकेको वास्तविकतालाई कथामा देखाइएको छ। विभिन्न प्रलोभन देखाएर

SRMC Journal

आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने गरेको व्यङ्ग्य गर्दै लाक्षणिक अर्थ प्रस्तुत गर्ने शीर्षकको यो सफल र सान्दर्भिक कथा हो । जनताले सधै अधिकार मागेर प्राप्त गर्न नसकदा आफ्नो अधिकारको लागि क्रान्ति र विद्रोह आवश्यक छ भन्ने कुरालाई महत्वका साथमा यो कथाका माध्यमबाट कथाकारले व्यक्त गर्न खोजेको देखिन्छ ।

कथागत प्रवृत्तिहरू :

- सामाजिक आर्थिक शोषणबाट थिचिएका निम्नवर्गका नेपालीहरूले भोग्नु परेको समस्याहरूको उद्घाटन गर्न सफल कथाकार,
- ग्रामीण जीवनका कठिनाइपूर्ण अवस्थाको यथार्थ चित्रण गर्न रुचि राख्ने कथाकार,
- वर्गीय विभेदयुक्त व्यवहार तथा गरिबीको चापबाट मुक्त कठिन सन्दर्भको प्रस्तुतिमा केन्द्रित कथाकार,
- विभिन्न राजनीतिक कालखण्डमा गरिब निमुखा जनताहरूले भोग्नु परेको पीडाको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति गर्ने कथाकार,
- राजनीतिक सन्दर्भमा देखिने विकृति विसङ्गति र नेता आफूले चुनाव जित गर्ने कुकृत्यहरूलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने कथाकार,
- सामाजिक यथार्थको वर्णन गर्ने आलोचनात्मक यथार्थवादी कथाकार,
- स्थानीय ग्रामीण परिवेश तथा जनजीवनको चित्रण गर्ने कथाकार,
- आर्थिक समस्याले सताइएको यथार्थको प्रस्तुतिमा रुचि,
- राजनीति गर्ने सन्दर्भमा नेताहरूको स्वार्थी कुकृत्यहरूको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुतिमा जोड,
- सोभा, सामान्य र निस्वार्थी ग्रामीण जनताप्रति सहानुभूति व्यक्त गर्ने कथाकार,
- सामाजिक र आर्थिक विकृतिको चित्रणप्रति रुचि,
- प्रगतिवादी दृष्टिकोणको अभिव्यक्ति,
- आर्थिक विपन्नताका कारण उत्पन्न समस्यालाई यथार्थ चित्रण गर्ने कथाकार,
- रैखिक कथन ढाँचामा कथा प्रस्तुत गर्ने कथाकार,
- वैचारिक एवम् चिन्तन प्रधान कथाको संयोजन,
- सरल र सहज भाषा तथा कथ्यको स्पष्टता,
- वर्णनात्मक र संवादानात्मक शैलीको प्रस्तुति ।

कथाको सान्दर्भिकता, व्यङ्ग्य र सन्देश :

‘माछो, माछो, भ्यागुतो’ कथाको शीर्षक आफैमा अर्थप्रधान रहेको छ । सबै माछो माछो चाहन्छन् तर परिणाममा भ्यागुतो भएको सन्दर्भलाई कथामा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । बाल बालिकाहरूलाई हातको चोर औला हल्लाएर समात्न लगाई बुढी औला उनीहरूले समात्दा रमाइलो मानिने खेल माछो, माछो, भ्यागुतो हो । धेरै आशा गर्नु तर उपलब्धि

शून्य हुनु माछो, माछो, भ्यागुतो हो । यस कथामा पनि सर्वसाधारण तथा गरिब जनताहरुलाई राजनीति गर्ने नेताहरुले आफूले चुनाव जितेमा के के गर्दू भनेर मिठो आशा देखाएर परिणाम नमिठो निराशा मात्र दिएको तितो सत्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो वर्तमान समयमा पनि नेपालको यथार्थ हो र सान्दर्भिक बन्दै गएको छ । माछो माछो भ्यागुतो कथा चुनाव प्रचार प्रसारको सरगर्मीमा केन्द्रित छ । यस कथामा नन्दन राय माधो बाबु र सोनफी राय जस्ता पात्रहरु हरतरहले चुनाव जित्न आश्वासन बाइने आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न चाहने प्रतिकूल पात्रहरु हुन् । वर्तमान समयमा पनि ठूला पाटी भन्नेहरु तथा राष्ट्रिय स्तरको पाटी भन्नेहरु चुनाव आउने बेलामा सङ्गठन, पाटी, सभा र जुलुस देखाउन लगाउने, गाउँ छिरेर भेला, सभामा आश्वासन बाइने र चुनाव जितेर गएपछि भ्रष्टाचार गर्ने, नातावाद कृपावादलाई अड्गाल्ने जस्ता क्रियाकलापहरुमा सक्रिय देखिन्छ । यस किसिमका गतिविधिलाई हेर्दा माछो, माछो भ्यागुतो कथा वर्तमानमा पनि सान्दर्भिक रहेको छ । दलबल, पैसा, आश्वासन, लालोपोतो आदिले विश्वास छरेर विश्वासको सङ्कट भोग्नु पर्ने परिस्थिति नन्दन रायले पटकपटक सर्वसाधारण जनतालाई निर्माण गरेको छ ।

माधो बाबुले पनि बढो सिद्धान्त दर्शन र विचारको रटानलाई अगाडि सारेर शोषण गर्ने प्रवृत्ति हटाउन सकेको छैन । सोनफी राय भन पञ्चायतकालीन प्रधानपञ्च भएकाले चुनावमा सर्वसाधारण जनतालाई विभिन्न आश्वासन र प्रलोभन देखाएर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने चरित्र भएको पात्र हो । उक्त चरित्रलाई विभिन्न नामका पात्रहरुले प्रस्तुत गरे भै वर्तमानमा पनि समय सापेक्ष नारा आश्वासन र प्रलोभन देखाएर लोकतन्त्र र गणतन्त्रको धज्जी उडाएको देखिन्छ । जनताका आशाहरुलाई एक चुनावपछि ५ वर्ष वा अर्को चुनावलाई थाती राखेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने आफ्ना भाइ, भतिजा, छोरी, बुहारी, साली आफन्तहरुलाई विभिन्न सङ्घ संस्था आदिमा पदाधिकारी र जागिरे बनाउने प्रवृत्ति देखिन्छ । त्यस आधारमा भन्नु पर्दा जनतालाई माछो, माछो, भ्यागुतो नेताले बनाएकै हुन् भन्नालाई कुनै अत्युक्ति हुँदैन ।

कथामा उल्लेख भए अनुसार विभिन्न चुनाव चिन्हहरुको पोस्टर र व्यानर टाँसेर भोट फकाउने नेताहरुले बाइजी (नर्तकी) ल्याएर होहल्ला गरी जनतालाई आकर्षित गरी चुनाव जित्ने प्रयत्न गरिरहेका छन् । अर्को नेताको चर्को आवाजमा विरोध गर्दै आफूलाई गतिलो बनाउन पछि नपरेको देखिन्छ । यो संस्कारलाई वर्तमान सम्मका राजनीति गर्दू भन्ने नेताहरुले अनुकरण गरेको देखदा यो कथाले हालसम्म पनि प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।

कथामा चुनावी प्रचारको होडमा सहभागीहरु भट्टीमा पुऱ्याइएका सन्दर्भलाई हेर्दा यदाकदा वर्तमानमा पनि त्यो प्रवृत्ति देखिन्छ । प्रजातन्त्रवादी, लोकतन्त्रवादी, गणतन्त्रवादी तथा मार्क्सवादी, लेनिनवादी अनि समाजवादीका गतिला नारालाई उठाएर सर्वसाधारणलाई माछो, माछो भ्यागुतो बनाउने खेल सबै नेताहरुले खेलेको अवस्थामा कथामा उल्लेखित ऊ पात्रले

स्वार्थको खेती गर्न पल्केका नेता भन्नेहरूलाई आफ्नो अमूल्य मत हाल्नु नहुने कुरामा सचेत बनाउन खोजेको छ । ऊ पात्र गरिब वा आर्थिक विपन्न भए पनि स्वाभिमानी जनताका प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभिएको छ । चुनावी प्रचार प्रसारका लागि छरिएको प्रलोभन र आश्वासनमा पर्नु नहुने, सधैँ माछो, माछो, भ्यागुतो हुनु नहुने विचार व्यक्त गर्ने ऊ पात्र वास्तवमा गरिब जनताका पक्षमा उभिएको छ । पटक पटक सर्वसाधारण जनतालाई दारु, भट्टी, जागिरको प्रलोभन र आश्वासनको खेती गरेर भुलाएको, बाइजीको नाच देखाएर जनताहरुको भोट फकाउने कुकृत्य रचेकोप्रति विरोध जनाउदै ऊ पात्रले सबै एकतावद्ध भएर आफ्नो हक र अधिकारका लागि लड्नु पर्ने स्पष्ट धारणा राखेको छ । चिसो चुल्हो र भोकै रात काट्नु पर्ने जनताको आवश्यकता र समस्यालाई वास्ता नगर्ने नेतालाई कुनै जागिरको तथा अन्य प्रलोभनमा नपर्ने निम्न वर्गको प्रतिनिधि पात्रको प्रतिनिधित्व ऊ पात्रले गरेको छ । त्यसैगरी सबै जनताले आफ्नो आवश्यकता तथा समस्याको वास्ता नगर्ने नेतालाई चुनावमा भोट नदिएर अमूल्य भोटले सही नेतृत्व छान्नु पर्ने वर्तमान परिप्रेक्षलाई पनि ऊ पात्रका माध्यमबाट कथामा उद्घाटन गरिएको छ ।

नेताहरु विभिन्न तहका नेता भएर गएपछि आफ्नो सम्पत्ति जोडेका कारण अब उनीहरूलाई माछो माछो भ्यागुता बनाउन जनता जाग्नु पर्ने कुरा कथामा उल्लेख भएको छ । तसर्थ वर्तमानमा पनि कथा सान्दर्भिक नै देखिन्छ । गाउँ विभाजित भएर भोट खसाल्ने जनताले निराशा परिणाममा अल्मलिनु परेको तीतो वास्तविकता जीवित रहेको, गरिब जनतालाई पेट भर्ने नुन चामलले पिरोलेको देश भ्रष्टाचार र गरिबीतिर धकेलिदै गएको नीति र सिद्धान्तका बाठा कुरा गरेर नेतृत्वले व्यवहार अकै गरेका साथै जनता मालिक हैन माग्ने बन्नु परेको, वेरोजगार, आतद्क तथा आर्थिक अभाव भन बढौदै गएको परिप्रेक्ष कथामा रहेको देखिन्छ । यो वर्तमान समयमा गणतन्त्रको कार्यान्वयन गर्ने निहुँमा र वर्तमान नेतृत्वमा देखिएका कारण यो कथा वर्तमान परिप्रेक्षमा पनि सान्दर्भिक छ ।

विभिन्न पाटीका चिन्ह बोकेर जनतालाई फसाउन खोज्ने गलत चुनावी प्रक्रियाका कारण नेताहरु आर्थिक सम्पन्न बनेका र मजदुरहरुको नेतृत्व गर्दै भन्दै जनता ढाट्ने गरेका देखिन्छन् । यस किसिमको प्रवृत्ति अन्त्यका लागि अब जनताले नेतालाई माछो माछो भ्यागुतो बनाउनु पर्दै सबै जनता एकजुट भएर वर्गविहीन समाजको निर्माण गर्नुपर्दै भन्ने ऊ पात्रको विचार साथै जनताले आफ्नो हक र अधिकार मागेर होइन लडेर लिनुपर्दै भन्ने प्रगतिवादी विचार वर्तमान समयमा पनि सान्दर्भिक देखिन्छ । भट्टी, दारु र प्रलोभनमा विकेका जनताको भोटमा माथि पुग्ने गलत चुनावी प्रक्रियाले वास्तवमा भ्रष्ट नेतृत्वलाई टेवा पुऱ्याएको छ । जनताको चुलो नवलीरहेको, सुत्केरी भोको रहेको, बाल, वृद्धवृद्धा र असहायहरु पीडाको पोखरीमा पौड्नु परेको अवस्था गलत नेतृत्वले नै गर्दा भएको हो । गरिबीका वा विपत्तिका

SRMC Journal

विभिन्न शीर्षकमा आएको सहयोगलाई आँखा चिम्म गरेर जिम्ट्याएर सुख सयलमा रमाउने नेतृत्वहरूले जनतालाई माछो, माछो, भ्यागुतो सधै बनाउँछन्। त्यसैले सबै जनताहरु एकताबद्ध भएर देश र जनताको हित र विकासका लागि असल नेतृत्व छान्तु पर्ने साथै वर्गविहीन समाजको निर्माण गर्नुपर्ने सन्देश यस कथाले दिन खोजेको छ। इमानदार र स्वाभिमानी भएर श्रम गर्दै सङ्गठित भएर जनताको साँच्चै हित गर्ने नेतृत्व चयन गर्नुपर्ने प्रगतिवादी चिन्तन कथामा प्रस्तुत भएको छ, यो वास्तवमा सान्दर्भिक पनि छ।

निष्कर्षः

जनताको अमूल्य मत प्राप्त गरी शासनको सत्ता सम्माल्ने नेता तथा नेतृत्व आफ्नै व्यक्तिगत स्वार्थपूर्तिका लागि तल्लीन देखिन्छ। प्रचार प्रसार आश्वासन र प्रलोभन, दारु, भट्टी आदिको आकर्षणमा भोट हाल्न लगाएर अशिक्षित र साधारण जनतालाई दुःख दिने शासकहरूले जनतालाई अधिकार सम्पन्न बनाउन सक्दैनन्। त्यसैले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिका लागि असल नेतृत्व छनोट गरी लडेर अधिकार लिई देशको र जनताको मुहार उज्ज्यालो पार्नु पर्ने निष्कर्ष यस माछो, माछो, भ्यागुतो कथाको रहेको पाइन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

इस्माली (२०५२), माछो माछो भ्यागुतो, ललितपुर : साभा प्रकाशन
गैरे, नारायणप्रसाद (२०७५), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौँ: आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि.
दुड्गेल, भोजराज र दुर्गाप्रसाद दाहाल (२०७३), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौँ : एम. के.
पब्लिसर्सएन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
न्यौपाने, नेत्रप्रसाद र नारायणप्रसाद गैरे (२०६८), नेपाली कथा र उपन्यास सिद्धान्त र समीक्षा,
काठमाडौँ: आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि.
लामिछाने, यादवप्रसाद र गीता लामिछाने, (२०६९), नेपाली कथा उपन्यास सिद्धान्त र समीक्षा,
काठमाडौँ : विद्यार्थीपुस्तक भण्डार

उपभोक्ता अधिकार र वर्तमान कानुनी व्यवस्था : एक अध्ययन**लीलाराज नेपाल****सार :**

कुनै पनि प्रकारको वस्तु वा सेवा प्रयोग वा उपभोग गर्ने व्यक्ति उपभोक्ता हो । उपभोक्ता आफूले उपभोग वा प्रयोग गर्न चाहेको वस्तु सुरक्षित तरिकाले उपभोग वा प्रयोग गर्न पाउनु उपभोक्ता अधिकार हो । उपभोक्ता अधिकार केवल आर्थिक अधिकारको मात्र विषय न भई यो आधारभूत मानव अधिकारको विषय हो । उपभोक्ता अधिकार एउटा नागरिकको सम्पूर्ण अधिकारसँग जोडिएको हुन्छ । उपभोक्ता अधिकार संरक्षणमा उपभोक्ता स्वयं सचेत बन्नु पर्दछ । नेपालमा विभिन्न समयमा निर्मित विभिन्न ऐन तथा नियमहरूमा उपभोक्ता अधिकार वारे चर्चा हुँदै आए तापनि औपचारिक रूपमा उपभोक्ता अधिकारले नेपालमा विस. २०५४ सालमा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ निर्माण भई लागु भएपश्चात मात्र कानुनी मान्यता पाएको देखिन्छ । जन निर्वाचित संविधान सभामार्फत निर्मित नेपालको संविधान २०७२ ले उपभोक्ता अधिकारलाई सर्वप्रथम मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेको छ । वर्तमान संविधान प्रदत्त उपभोक्ता अधिकारलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनका लागि पुरानो उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ खारेज भई हाल नेपालमा नयाँ उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेको छ । जुन ऐनले गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक अधिकारको संरक्षण तथा सम्बद्धन गर्ने तथा उपभोक्ताहरूलाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार तथा उपभोक्तालाई हुन सक्ने हानी नोक्सानी वापत क्षतिपुर्ति उपलब्ध गराउने लगायतका विविध व्यवस्था गरेको छ ।

१. परिचय

कुनै पनि वस्तु वा सेवाको उपभोग वा प्रयोग गर्ने व्यक्ति उपभोक्ता हुन् । उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ ले उपभोक्ता भन्नाले कुनै वस्तु वा सेवा उपभोग गर्ने वा प्रयोग गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई सम्झनु पर्दछ भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ । वस्तु वा सेवाको सुरक्षित तरिकाले उपभोग वा प्रयोग गर्न पाउनु उपभोक्ताको अधिकार हो । उपभोक्ता अधिकारको पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा सन् १९६२ मार्च १५ मा तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति जोन एफ केनेडीको “कष्टमर विल अफ राईट्स” अमेरिकी सिनेटमा पारित भएपछि विश्वमा उपभोक्ता अधिकारले मान्यता पायो । उक्त कष्टमर विल अफ राईट्समार्फत राष्ट्रपति केनेडीले उपभोक्ताहरूलाई सुरक्षा, सूचना, छनौट र सुनुवाइ गरी ४ प्रकारका अधिकार दिने घोषणा गरेका थिए । यसरी पहिलो पटक उपभोक्ता अधिकार घोषणा भएको दिन मार्च १५ लाई प्रत्येक वर्ष विश्व उपभोक्ता अधिकार दिवसको रूपमा मनाइन्छ । उपभोक्ता अधिकारलाई अभ्य व्यापक बनाउन सन् १९८५ अप्रिल ९ का दिन संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाबाट थप द अधिकार सहितको अनुबन्ध पारित गरिएको थियो । जस अन्तर्गत उपभोक्ताको सुरक्षाको अधिकार, आधारभूत आवश्यकताको अधिकार, छनौटको अधिकार, सूचनाको अधिकार, प्रतिनिधित्वको अधिकार,

SRMC Journal

उपचारको अधिकार, उपभोक्ता शिक्षाको अधिकार र स्वच्छ वातावरणको अधिकार रहेका छन्। तत्पश्चात राष्ट्रसंघका सबै सदस्य राष्ट्रले उपभोक्ताका हितमा ऐन, नियम बनाएर लागु गरे। यसै क्रममा नेपालमा पनि वि.सं. २०५४ सालमा उपभोक्ता संरक्षण ऐन जारी भई लागु भयो। नेपालको संविधान २०७२ जारी भई लागु भएपश्चात वर्तमान संविधानले उपभोक्ता अधिकारलाई मौलिक हक्कको रूपमा व्यवस्था गरेपश्चात उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ संशोधन भई हाल नेपालमा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ क्रियाशील रहेको छ।

२. उद्देश्य

उपभोक्ता अधिकार र वर्तमान कानून विषयक प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य निम्नलिखित रहेको छः

- (क) उपभोक्ता अधिकारको परिचय दिने।
- (ख) उपभोक्ता अधिकार सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था बताउने।
- (ग) नेपालमा उपभोक्ता अधिकारको विकासक्रम र वर्तमान अवस्था उल्लेख गर्ने।

३. विधि

यस अध्ययनको उद्देश्यलाई पुरा गर्न द्वितीय स्रोत अन्तर्गत संविधान तथा उपभोक्ता अधिकार सम्बन्ध ऐन, नियम, निर्देशिका कार्यविधि लगायत सम्बन्धित विषय वस्तुसँग सम्बन्धित लेख, रचना, पुस्तक, पत्रपत्रिकालाई लिइएको छ। प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणत्मक विधिमा आधारित छ।

४. प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

स्वच्छ र उपभोग्य वस्तु तथा सेवा उपभोग गर्न पाउनु उपभोक्ताको अधिकार हो। उपभोक्ताको छनौटको अधिकार, सुनुवाइको अधिकार, सुचनाको अधिकार, क्षतिपुर्तिको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, स्वच्छ वातावरणको अधिकार तथा आधारभुत वस्तु र सेवामा पहुँचको अधिकारलाई विश्वभर उपभोक्ता अधिकारको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। नेपालमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्नका लागि आवश्यक वस्तु ऐन २०१२, आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन २०१४, खाद्य ऐन २०२३, स्ट्रायाण्डर्ड नाप र तौल ऐन २०२५, मदिरा ऐन २०३१, कालो बजार तथा अन्य केही सामाजिक अपराध (नियन्त्रण र सजाय) ऐन २०३२, औषधी ऐन २०३५, नेपाल गुणस्तर प्रमाण चिन्ह ऐन २०३७, वातावरण संरक्षण ऐन २०५३, पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन २०५५, लगायतका विभिन्न ऐनहरुमा विविध व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यद्यपि उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्ने हेतुले नेपालमा धेरै पछि वि.सं. २०५४ सालमा उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ बनेर लागु भएको पाइन्छ। यो ऐनमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्ने, बजारमा हुने अनुचित व्यापारिक क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने, उपभोक्तालाई कुनै हानी नोक्सानी भएमा क्षतिपूर्ति लगायतका व्यवस्थाहरु राखिएका थिए। साथै उपभोक्ता संरक्षण ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपभोक्ता संरक्षण नियमावली २०५६ समेत निर्माण

भई लागु भएको थियो । नयाँ संविधान (२०७२) निर्माण अधिसम्म उक्त उपभोक्ता संरक्षण ऐन तथा नियमावलीले नै उपभोक्ताको अधिकारलाई समेटेको थियो ।

जन निर्वाचित संविधान सभामार्फत निर्मित नेपालको संविधान २०७२ ले उपभोक्ता अधिकारको विषयमा महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा ४४ मा गुणस्तरीय वस्तु र सेवाको उपभोग गर्न पाउनु उपभोक्ताको हक हुने र गुणस्तरहीन वस्तुको उपभोगबाट हानी नोक्सानी भएमा उपभोक्ताले क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चितता गरिएको छ । यसै गरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति र दायित्वभित्र कालाबजारी एकाधिकार कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्नेर प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण जस्ता कार्यको अन्त्य गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाई व्यापारिक स्वच्छता र अनुशासन कायम गरी उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने विषय समेटिएको छ । संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत नै धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ, जस्मा प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुने, खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हकका साथै प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्प्रभूताको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यसै गरी वर्तमान संविधानको अनुसूची ७ मा संघ तथा प्रदेशले साथै अनुसूची ८ मा स्थानीय तहले उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था छ ।

संविधान प्रदत्त उपभोक्ता अधिकारलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले पुरानो उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ खारेज गरी नयाँ उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । उक्त ऐनमा वर्तमान संविधानले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरु संरक्षण तथा कार्यान्वयन गर्न तथा उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा पुगेको क्षतिको न्यायिक उपचार तथा क्षति पुर्तिका लागि महत्वपूर्ण व्यवस्था गरिएको छ । उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ ले उपभोक्ताको अधिकार अन्तर्गत निम्न ९ वटा उपभोक्ता अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।

- प्रत्येक उपभोक्तालाई वस्तु वा सेवामा सहज पहुँचको अधिकार ।
- स्वच्छ, प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा गुणस्तरीय वस्तु वा सेवाको छनौट गर्न पाउने अधिकार ।
- वस्तु वा सेवाको मूल्य, परिणाम, शुद्धता, गुणस्तर आदिबारे सूचित हुन पाउने अधिकार ।
- दुईवा दुईभन्दा बढी पदार्थको सम्मिश्रणबाट बनेको वा उत्पादित वस्तुमा रहेका त्यस्ता पदार्थको मात्रा, तत्व वा प्रतिशतको सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार ।
- मानव जीउ, ज्यान, स्वास्थ्य तथा सम्पत्तिमा हानी पुऱ्याउने वस्तु तथा सेवाको विक्री वितरणबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार ।
- अनुचित व्यापारिक क्रियाकलाप विरुद्ध कानुनी कारबाही गराउन पाउने अधिकार ।
- वस्तु वा सेवाको प्रयोगबाट भएको हानीनोक्सानी विरुद्ध क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार ।

- उपभोक्ता हक हित संरक्षणका सम्बन्धमा अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकायबाट उपचार पाउने वा सुनुवाई हुने अधिकार ।
- उपभोक्ता शिक्षा पाउने अधिकारको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ मा उपभोक्तालाई क्षतिपूर्तिको पनि व्यवस्था गरिएको छ । कुनै वस्तु वा सेवा विक्री वितरण वा प्रदान गरेको कारण बाट कुनै उपभोक्ता घाइते भएमा उपचार खर्च, उपचार अवधिभर पारिवारिक स्थिति अनुसार दैनिक गुजाराका लागि आवश्यक पर्ने अन्तरिम राहत रकम र क्षतिपूर्तिको निमित्त परेको उजुरी उपर छानविन गर्दा उपभोक्तालाई हानी नोक्सानी भएको ठहर भएमा त्यस्तो हानी नोक्सानीको आधारमा सम्बन्धित उत्पादक, पैठारीकर्ता, दुवानीकर्ता, वितरक वा विक्रेताबाट क्षतिपूर्ति वापतको रकम उपभोक्ता वा निजको मृत्यु भइसकेको भए कानुनवमोजिमको हकवालाले पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपभोक्ता संरक्षण नियमावली २०७६ समेत स्वीकृत भई कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको छ । त्यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ र पालिकाहरूबाट गरिने बजार अनुगमन निर्देशिका २०७४ समेत जारी भई कार्यान्वयनको अवस्थामा छन् । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ ले स्थानीय सरकारले उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी कानुनको कार्यान्वयन र नियमनको व्यवस्था गरेको छ ।

५. परिणाम

प्रस्तुत अध्ययनबाट उपभोक्ता अधिकारका सन्दर्भमा ४ सर्वमान्य सिद्धान्तहरु निहित रहेको पाइन्छ । पहिलो प्रत्येक उपभोक्ता आफै सचेत हुनुपर्दछ । दोस्रो उपभोक्तालाई सचेत र जागरुक गर्ने दायित्व सरकार तथा वस्तु वा सेवा उत्पादन, आयात, सञ्चय वा विक्री वितरण गर्ने प्रदायकहरूको हो । तेस्रो वस्तु र सेवा उत्पादक, प्रदायक वा विक्रेताहरु उपभोक्ताप्रति जिम्मेवार हुनुपर्दछ, र चौथो बजारले उपभोक्तालाई सम्मान गर्नुपर्दछ । उपरोक्त सर्वमान्य सिद्धान्तको आधारमा नै नेपालको कानुनले गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने तथा उपभोक्ताहरूलाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार तथा उपभोक्तालाई हुन सक्ने हानी नोक्सानी वापत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने लगायतका विविध व्यवस्था गरेको छ । साथै संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले उपभोक्ता अधिकारको रक्षा र सम्बद्धन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

उपभोक्ता अधिकार संवैधानिक रूपमा प्रत्याभुत गरिएको नवीनतम अवधारणा हो । उपभोक्ता अधिकारलाई संवैधानिक हकका रूपमा स्थापित गरिनु नेपालमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि अग्रगामी कदम मानिन्छ । संविधानले प्रत्याभुत गरेको मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्थालाई कानुनको रूपमा कार्यान्वयन गर्न उपभोक्ता अधिकार संरक्षण ऐन २०७५ लागु भई कार्यान्वयन अवस्थामा छ । यो ऐनमा भएका व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गरी सार्वजनिक सेवा

SRMC Journal

प्रवाहमा जवाफदेही, पारदर्शी, सहभागितामूलक तथा उत्तरदायी बन्दै संविधानले प्रत्याभूत गरेको उपभोक्ता अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्दछ । उपभोक्ता अधिकार संरक्षणमा उपभोक्ता स्वयं सचेत बने मात्र प्रभावकारी रूपमा उपभोक्ता अधिकारको संरक्षण गर्न सकिन्छ ।

६. निष्कर्ष

विगतमा पनि नेपालमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि दर्जनौ कानुनहरु तर्जुमा गरी जारी नभएका होइनन । नेपालमा खाच कानुन, कालो बजार नियन्त्रण कानुन, औषधी कानुन आदि जस्ता कानुनहरुमा उपभोक्ता हकहरुको व्यवस्था थिए तर ती कानुनहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको तथा उक्त कानुनहरु समयसापेक्ष परिवर्तन हुन नसकदा उपभोक्ता अधिकार केवल कितावका ठेलीमा मात्र थन्किएर रहेका थिए । तर वर्तमान संविधानले उपभोक्ता अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी उपभोक्ता अधिकारलाई विश्वव्यापी रूपमा प्राप्त हुने मानव अधिकारको विषयको रूपमा लिएको छ । नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको उपभोक्ताको अधिकार कार्यान्वयनमा ल्याउन जारी गरिएको उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ ले गुणस्तरीय बस्तु र सेवा प्राप्त गर्नु नागरिकको आधारभूत अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

उपभोक्ता हित संरक्षण सम्बन्धमा भएका उपरोक्त संवैधानिक, कानुनी, तथा नीतिगत व्यवस्थाका वावजुद पनि स्थानीय बजार व्यवस्थालाई स्वच्छ, प्रभावकारी, सहज, प्रतिस्पर्धी तथा उपभोक्तामैत्री बनाउदै बस्तु तथा सेवाको आपुर्ति व्यवस्थालाई सर्वसुलभ नियमित एवम् गुणस्तरीय बनाउन नसकदा अभ पनि स्थानीय बजारमा कृतिम अभाव, कालोबजारी, ठगी, मिसावट, मुल्य बढ्दि लगायतका समस्याहरु हट्न सकेका छैनन । जस्को प्रमुख कारणमा उपभोक्ता सचेतनाको अभाव, कमजोर बजार अनुगमन प्रणाली, नियमनकारी संयन्त्रहरुको निस्क्रियता आदिलाई लिन सकिन्छ ।

संविधान तथा कानुनले व्यवस्था गरेका उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्न तत्काल तीन वटै तहको सरकार तथा त्यस अन्तर्गतका नियामक निकायमा आवश्यक संयन्त्र निर्माण गरिनु पर्दछ । यी संयन्त्रमार्फत उपभोक्ता कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र दोषीमाथि कडा कारबाही गरी स्वच्छ बजार प्रवर्द्धन गर्दै संविधान तथा कानुनमा भएका व्यवस्थाहरुलाई अक्षरस पालना गर्दा उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भसामग्री

१. नेपाल सरकार, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४
२. नेपाल सरकार, नेपालको संविधान, २०७२
३. नेपाल सरकार, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५
४. नेपाल सरकार, उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७६
५. नेपाल सरकार, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
६. घिमिरे, ईश्वरी प्रसाद (२०७१), उपभोक्ता हित संरक्षण : सिद्धान्त र व्यवहार

“स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र चुनौती” बुद्धिशान्ति गाउँपालिका एक अध्ययन

४ रजिना बराल

सारांश :

शिक्षा मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । यही शिक्षाले नै मानिसलाई अन्य प्राणीभन्दा विवेकशील, ज्ञानी जस्ता गुण भरिदिएर पृथक बनाएको छ । यही शिक्षालाई गतिशील, समयसापेक्ष, महत्वपूर्ण, उपयोगी र जीवनसँग मेल खाने किसिमको बनाउन पाठ्यक्रमले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपाल भौगोलिक, सामाजिक आर्थिक हिसावले विविधता भएको देश हो । केन्द्रबाट निर्माण भएको पाठ्यक्रमले सबैको आवश्यकतालाई नसमेटिएको अवस्थामा स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणाले महत्वपूर्ण स्थान पाएको छ । यस लेखमा बुद्धिशान्ति गाउँपालिकाभित्र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा भएका प्रयासहरुको चर्चा गरिएको छ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने क्रममा विभिन्न समितिहरुको निर्माण भई रायसुभाव बटुल्ने कार्य भइसकेको छ र उक्त राय सुभावहरुको आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा आउने समस्याहरुलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणकै क्रममा विश्व महामारीको क्रममा आएको कोरोना भाइरसको प्रभावको कारणले यो कार्य स्थगित भए तापनि आउने दिनमा यसले गति लिनेछ भन्ने आशा गरिएको छ ।

परिचय :

शिक्षा देश विकासको मेरुदण्ड हो । शिक्षाले सम्पूर्ण राष्ट्रको वर्तमान र भविष्यमा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरी देश विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको हुन्छ । तर शिक्षा समयअनुसार परिवर्तनशील हुनुपर्दछ । शिक्षाले हरेक व्यक्तिका व्यक्तिगत, सामाजिक आदि पक्षहरुको विकासमा सहयोग गरी उसलाई सम्पूर्ण मानव बनाउन मद्दत गर्नुपर्दछ । शिक्षाको साथसाथै जोडिने अर्को तत्व हो पाठ्यक्रम । विद्यालय बाहिर र भित्र बालबालिकाको व्यक्तित्व विकासका लागि गरिने सम्पूर्ण शैक्षिक अनुभवहरुको सङ्गालो नै पाठ्यक्रम हो । पाठ्यक्रमले तहगत, कक्षागत, विषयगत एवं पाठगत सम्पूर्ण शैक्षिक उद्देश्यहरु निर्धारण गर्नुका साथै शिक्षणमा प्रयोग गरिने शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, प्रविधि एवं मूल्याङ्कन प्रविधिसमेत प्रत्येक सीप तथा दक्षता किटानसमेत गरिएको हुन्छ । आजको पाठ्यक्रम अति वैज्ञानिक, प्राविधिक र व्यावहारिक हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा दुईमत छैन । आज सामान्य शिक्षा, विशिष्ट शिक्षा, विशेष शिक्षा सबैका लागि शिक्षा, जातीय शिक्षा, समानुपातिक शिक्षा आदि जस्ता शिक्षा प्रचलनमा आएका छन् । यही शिक्षासँगै आउने अर्को महत्वपूर्ण तत्व पाठ्यक्रम हो ।

SRMC Journal

पाठ्यक्रमलाई अंग्रेजी भाषामा Curriculam भनिन्छ यो Latin भाषाको Currer र Curricula बाट बनेको हो जहाँ Currer को अर्थ To run दर्गुनु भन्ने बुझिन्छ अर्थात Curriculum को अर्थदौडको मैदान (Race Course) वा दौडने मार्ग (Run Way) भन्ने हुन्छ।

यसरी हेर्दा पाठ्यक्रम त्यो बाटो वा माध्यम हो जहाँबाट हामी सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापहरु सञ्चालन गरी बालबालिकालाई सक्षम, सीपयुक्त अनुभवी बनाउन सक्छन्।

नेपालको शैक्षिक इतिहासलाई पल्टाएर हेर्दा पाठ्यक्रमको त्यति लामो इतिहास पाइँदैन २००७ सालको राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना भएपश्चात् २००९ सालदेखि सामान्य पाठ्यक्रम तयार भई शिक्षाको औपचारिक सुरुवात द्रुत गतिमा भएको पाइन्छ।

नेपालजस्तो विविध भौगोलिक सामाजिक, राजनीतिक वातावरणमा विभाजित वर्तमान शिक्षामा विविधताको आवश्यकता पनि उत्तिकै आवश्यकता परेको महसुस भएको छ। यस्तो अवस्थामा स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता महसुस गरी स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा विकास गरिएको छ।

नेपालका विभिन्न शिक्षा आयोगहरूले स्थानीय पाठ्यक्रमका बारेमा समयसमयमा सुझाव र रणनीतिहरु बनाउँदै आएका छन्। नेपालको सन्दर्भमा रा.शि.आ. २०४९ ले स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा अघि सारेको पाइन्छ, भने प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६० ले स्थानीय आवश्यकता, राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा परेको प्रभावलाई दृष्टिगत गरी स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनलाई बढी महत्व दिई आएको पाइन्छ।

राष्ट्रिय नेतृत्वमा स्थानीय निकायले स्थानीय प्राकृतिक स्रोत साधन, साँस्कृति, धार्मिक, सामाजिक आवश्यकता, चाहना आदिलाई पहिचान गरी स्थानीय विद्यालयका शिक्षक विद्यार्थी, अभिभावक, बुद्धिजीवी संघसंस्था र सरोकारवालाहरु आदिका संलग्नतामा स्थानीय स्तरमा नै निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने पाठ्यक्रमलाई स्थानीय पाठ्यक्रम भनिन्छ। (शिक्षा पत्रिका साप्ताहिक जेठ १९)

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम विकासले स्थानीय परिवेशअनुरूपको पाठ्यक्रम निर्माण र वितरण कार्यमा विशेष जोड दिएको पाइन्छ। स्थानीय स्तरमा स्थानीय सरोकारवालाहरुको सहभागितामा निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिने पाठ्यक्रम नै स्थानीय पाठ्यक्रम हो। स्थानीय आवश्यकता, ज्ञानसीप, प्रविधि आदिमा आधारित विषयवस्तुहरु जुन स्थानीय नागरिकको जीवनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको हुन्छन् यी कुराहरुलाई समेटेर तयार पारिएको पाठ्यक्रमलाई स्थानीय पाठ्यक्रम भनिन्छ। यस्तो पाठ्यक्रमले स्थानीय स्तरमा प्रचलित कृषि व्यवसाय, इतिहास, भूगोल, समाज, संस्कृति, कला, साहित्य, जातीय विविधता, पर्यटन आदिका बारेमा जानकारी गराउन सकिन्छ।

हाम्रो देशमा २०७२ पछि शासन स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भइसकेपछि स्थानीय पाठ्यक्रमको पनि अवधारणाले तीव्रता लिएको हो । भाषा जिल्लाको बुद्धशान्ति गाउँपालिका पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा तीव्र रूपमा अग्रसर भएको गाउँपालिका हो । यसका छिमेकी गाउँपालिका वा नगरपालिका जस्तै रोड गाउँपालिका, अर्जुनधारा नगरपालिका आदिले यस किसिमको पाठ्यक्रम अभ्यासमा ल्याइसकेको अवस्था छ ।

वर्तमान अवस्थामा केन्द्रिकृत पाठ्यक्रमले सबैको आवश्यकतालाई पूरा गर्न सकेको देखिएन । देशको वर्तमान अवस्था, स्थानीय स्तरको बढ्दो आकाङ्क्षा / आवश्यकता, रोजगारी सम्बन्धी विभिन्न स्रोत साधन, जीवनशैलीमा आएको व्यापक परिवर्तनले शिक्षा जीवन उपयोगी, व्यवहारिक, समय सापेक्ष हुनपर्दछ भन्ने कुरामा दुईमत छैन । केन्द्रिय पाठ्यक्रमले पूरा गर्न नसकेका आवश्यकता र सिर्जना गरेका समस्यालाई स्थानीय पाठ्यक्रमले पूरा गर्न सक्दछ भन्ने हेतुका साथ हरेक स्थानीय पालिकाहरूले स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणालाई महत्वका साथ लिई कार्यान्वयनमा तदारुकता देखाएको पाइन्छ ।

उद्देश्य :

- १) यस गाउँपालिका भित्र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका चुनौतीका बारेमा जानकारी दिने ।
- २) स्थानीय गाउँपालिकाले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि गरेका प्रयासहरूको जानकारी गराउने ।

अध्ययन विधि :

यस लेखमा बुद्धशान्ति गाउँपालिका भित्रका विद्यालयका स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनका चुनौतीहरू के के छन् र तिनका समाधानका उपाय के के हुन सक्छन भनी जानकारी दिन यो लेख प्रस्तुत गरिएको छ । यो लेख खोजमूलक अनुसन्धानमा आधारित हुनेछ । विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छलफल तथा अन्तरक्रियामा प्राप्त धारणा र सुझावहरूलाई उपयोग गरिएको छ । यसका साथै यस लेखसँग सम्बन्धित लेख, रचना, पत्रपत्रिका आदिमा प्राप्त जानकारीलाई पनि समावेश गरिएको छ ।

विश्लेषण :

पाठ्यक्रम समसामयिक, साँस्कृतिक रहनसहन, परम्परा, सामाजिक वातावरण, भौगोलिक परिवेश, सामाजिक आवश्यकता र चाहना अनुरूप निर्माण गरिनुपर्छ । नेपाल भौगोलिक विविधता, साँस्कृतिक, धार्मिक, जातीय विविधता भएको मुलक हो । राज्यको दायित्व देशको भौगोलिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र समसामयिक परिवेश अनुसारका विषयवस्तु राखी पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु हो तर वर्तमान केन्द्रीय पाठ्यक्रममा यी विषयवस्तुहरू समेट्न नसक्दा आज देशका जनताले शिक्षालाई समायोजन गर्न नसकेको अवस्था सिर्जना भएको छ । फलस्वरूप अभ बढ्दो रूपमा शैक्षिक बेरोजगारी हुँदा आत्महत्या, चोरी, हत्या, विकृति, विसङ्गति बढ्नुका साथै श्रमप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राखिनु, कृषिलाई कम महत्व दिनु, सामाजिक मूल्यमान्यताप्रति उदासिन हुनु, सँस्कृति विपरित काम गर्नु आदि जस्ता अपराधिक मानसिकता बढ्दो छ ।

सम्पूर्ण जनतालाई शिक्षा ‘नखाऊँ भने दिनभरिको सिकार खाऊँ भने कान्छा बावुको अनुहार’ जस्तो भएको छ। आज शैक्षिक संस्थाहरु बेरोजगारी उत्पादन गर्ने थलो बनेका छन्। वर्तमान शिक्षा प्रणालीले जनताको आवश्यकता पूरा गर्न सकिरहेको छैन। फलस्वरूप उनीहरु शिक्षामा समायोजन हुन नसकदा बढ्दो रूपमा विद्यालय छोड्ने प्रवृत्ति विकास भएको छ। अझ यसलाई प्रष्ट रूपमा के भन्न सकिन्छ, भने बावुले ‘श्राद्ध गर्दा बिरालो बाँधेर गरेको श्राद्ध’ को कारण पहिचान नगरी त्यही परिपाटी रहेकाले आज यस्ता विकराल समस्या पैदा भएका छन्। आज सम्पूर्ण जनता शैक्षिक चोटको चपेटामा परेका छन्। सोही चोटलाई मलमपट्टी गर्न व्यवहारिक, उपयोगी शिक्षाको आवश्यकता परेको छ। त्यसैले परम्परागत केन्द्रीय पाठ्यक्रमलाई विकेन्द्रीकरण गरी देशका प्रत्येक तहमा स्थानीय जनताले स्थानीय स्तरमा नै निर्माण र कार्यान्वयन गराउने पाठ्यक्रममा जोड दिन नितान्त आवश्यक छ।

यस्तो पाठ्यक्रममा राष्ट्रिय स्तरका विषयवस्तुलाई पनि समावेश गरिन्छ तर बढी मात्रामा स्थानीय विषयवस्तुलाई नै जोड दिइन्छ। नेपाल बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक, बहुजातिक, बहुभाषिक भौगोलिक विविधताअनुसार प्राकृतिक स्रोत साधनमा विविधता भएको हुनाले स्थानीय पाठ्यक्रमले मात्र माथि उल्लेखित विषयवस्तुलाई समेट्न सक्ने भएकाले आज स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता र महत्व रहेको छ। जस्तै हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनतालाई लुबाट कसरी बच्ने, कस्तो कपडा लगाउने, कस्तो खेतीपाती गर्ने, कस्ता खानेकुरा खाने आदि, हुम्ला, जुम्लामा स्याउ खेती कसरी गर्ने, विरुवा कसरी रोप्ने, फल कसरी जोगाउने फललाई कसरी बजारसम्म पुऱ्याउने, मल औषधी कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने पाठ्यक्रमद्वारा जानकारी दिंदा अझ प्रभावकारी हुन्थ्यो। त्यस्तै भाषामा नगदेबाली जस्तै सुपारी, मरिच, धान अन्य कृषिजन्य खेतीपाती कसरी गर्ने भन्ने बारे जानकारी समेटी पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा त्यो पाठ्यक्रम प्रभावकारी हुने थियो।

भाषा जिल्लाको बुद्धशान्ति गाउँपालिका आफैमा विविधता भएको गाउँपालिका हो। यहाँ बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक, मानिसहरुको बसोबास रहेको छ। केन्द्रीय पाठ्यक्रमले यहाँको विविधतालाई सम्पूर्ण रूपले समेट्न सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा यहाँको कृषि, पर्यटन, व्यवसाय, सामाजिक मूल्यमान्यता आदिलाई समेटेर स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु आजको आवश्यकता नै हो।

यस बुद्धशान्ति गाउँपालिका ७ वडा वडाहरु आफैमा विभिन्नता भएका वडाहरु छन्। यहाँको समाजलाईअध्ययन गर्दै यस पालिकाले स्थानीय पाठ्यक्रम सम्बन्धी सरोकारवालहरु जस्ते शिक्षक, विद्यार्थी, बुद्धिजीवी, कृषक, व्यापारी, युवा वर्ग, संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरुसँग अन्तरक्रिया गरी सुझाव लिने कार्य गरेको थियो। जसमा स्थानीय पाठ्यक्रम कस्तो निर्माण गर्ने, के कस्ता विषयवस्तुहरु समावेश गर्नेभन्ने सम्बन्धमा व्यापक छलफल गरिएको थियो।

SRMC Journal

बुद्धशान्ति गाउँपालिका शिक्षा शाखाबाट गठन गरिएको २० सदस्यीय स्थानीय पाठ्यक्रम सम्बन्धी समितिले पालिकाका सबै बडाहरुमा सञ्चालन गरेको स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण सम्बन्धी छलफल तथा अन्तरक्रियामा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा निम्न समस्याहरु औल्याइएको थियो ।

- पाठ्यक्रमका विभिन्न ढाँचाहरु मध्ये कुन ढाँचा र स्वरूपमा पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने ?
- पाठ्यक्रम निर्माणको जिम्मेवारी कसलाई दिने ?
- पाठ्यक्रम निर्माणमा अन्तरक्रियामा सहभागी सबैलाई जिम्मेवारी दिने या सिमित विषय विशेषज्ञलाई दिने ।
- पाठ्यक्रम योजना गर्दा कस्ता स्रोत साधनको प्रयोग गर्ने ।
- सबैलाई मान्य हुने र सबैको पहुँचमा पुने पाठ्यक्रम निर्माण गर्न सहज हुन्छ ?
- पाठ्यक्रममा तत्कालीन आवश्यकता पूरा गर्ने कि भविष्यको लागि आवश्यक विषयवस्तु समावेश गर्ने ?
- पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत कहाँबाट जुटाउने ?
- पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कन प्रक्रियामा कुन विधि अपनाउने ?

प्रस्तुत समस्याहरुको आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण कार्य जटिल र समस्यापूर्ण रहेको देखियो । स्थानीय स्तरमा निर्माण हुने पाठ्यक्रमले स्थानीय आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने नसक्ने, स्थानीय चाहनालाई समेट्न सक्ने नसक्ने, सामाजिक आवश्यकता अनुसार सन्तुष्टि प्रदान गर्न सक्ने नसक्ने भन्ने सम्बन्धमा समेत चुनौती देखियो ।

वर्तमान केन्द्रिकृत पाठ्यक्रमले विविध प्रकृति भएको स्थानीय स्तरका आवश्यकताहरु पूरा गर्न नसक्ने भएकोले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण सम्बन्धमा देखा परेका चुनौती तथा समस्याहरुलाई सामना गर्दै सकेसम्म बहुसङ्ख्यक स्थानीय आवश्यकता पूरा गर्ने गरी पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने पक्षमा भने सहभागीहरुको एक मत रहेको पाइयो । उक्त अन्तरक्रियामा स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता किन भन्ने सवालमा निम्न विचारहरु पाइयो ।

- केन्द्रिय पाठ्यक्रमको संरचनाका आधारमा निर्धारित पाठ्यभारका लागि विषय, विषयवस्तु, सामग्री छानोटदेखि सम्पूर्ण प्रक्रियामा स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाउन ।
- स्थानीय परिवेश, व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र विश्व परिवेशलाई सम्बोधन गर्न ।
- स्थानीय आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न स्थानीय स्रोत साधन तथा भौतिक स्रोतहरुको उचित परिचालन गर्न ।
- स्थानीय स्तरका उद्योग धन्दा, पर्यटन, संस्कृति, संस्कार, रीतिरिवाज, कृषि आदिको संरक्षण प्रवर्द्धन र विकास गर्न ।

उक्त अन्तरक्रियाहरूमा स्थानीय उद्योग, कृषि, पर्यटन, धार्मिक तथा सांस्कृतिक रीतिरिवाज, खेलकुद जस्ता विषयवस्तुहरु स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश गर्नु पर्ने सुझाव प्राप्त भएको थियो । तर पालिकाभित्र पनि जातीय, धार्मिक, साँस्कृतिक, भाषिक विविधता भएकोले सबैलाई समायोजन गर्ने कार्य भने निकै जटिल रहेको धारणा सहभागीहरूबाट प्रस्तुत भए । केन्द्रिकृत पाठ्यक्रमले पूरा गर्न नसकेका र स्थानीय स्तरमा रोजगारी, अभिवृद्धि गर्ने, सामाजिक, सांस्कृतिक मुल्य मान्यताहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने, व्यावहारिक र समयसापेक्ष ज्ञान सीपको विकास गराउने पक्षमा स्थानीय पाठ्यक्रमले जोड दिनुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत भए । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनमा सबै स्थानीय तहहरूले तदारुकताका साथ कार्य गर्न सके स्थानीय स्रोत साधन र जनशक्तिको प्रयोग गरी व्यवहारिक, रोजगारमूलक तथा स्थानीय जीवनशैली र संस्कार अनुसारको शैक्षिक परिपाटीको विकास गर्न सकिने अवसर प्राप्त हुने कुरामा एक मत रह्यो ।

बास्तवमा पाठ्यक्रम सर्वसाधारणका लागि हो । जसको प्रत्यक्ष सरोकार जीविकोपार्जन, आय आर्जन, प्रचलित मुल्य मान्यताहरूको संरक्षण, संबर्द्धन तथा विकास, सामाजिक समायोजनसँग रहेको हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा नेपाल सरकारले आधारभूत विद्यालय तहमा स्थानीय पाठ्यक्रम लागू गर्ने प्रावधान र पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६०) को अवधारणा अनुसार स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागिता र निर्णयबाट स्थानीय आवश्यकता अनुसार विषवस्तु छानोट गरी पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने शैक्षिक नीति अनुरूप बुद्धशान्ति गाउँपालिकामा पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण हुने क्रममा रहेको छ । यसको कार्यान्वयनले पक्कै पनि स्थानीय आवश्यकता र समस्याहरूलाई निराकरण गर्ने र बदलिदो परिवेश अनुकूल प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने किसिमको शिक्षा प्रदान गर्नसक्ने पाठ्यक्रम निर्माण भई सफल कार्यान्वयन हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

निष्कर्षः

पाठ्यक्रम निर्माण र सुधार एक गहन र गहकिलो कार्य हो । अभ यस्थानीय तहबाट निर्माण गरिने पाठ्यक्रमलाई प्राविधिक, व्यवसायिक र व्यावहारिक रूप दिनु चुनौतीपूर्ण कार्य हो । तर वैज्ञानिक व्यवसायिक, व्यावहारिक र समसामयिक पाठ्यक्रम निर्माण गरी सिकारुलाई समय सापेक्ष ज्ञान दिई विश्व परिवेशमा नै सक्षम तुल्याउनु पनि आजको आवश्यकता हो । यसै कुरालाई मध्य नजर गरी स्थानीय परिवेश सुहाउदो प्रयोगात्मक, व्यावहारिक, सीपमूलक शिक्षा प्रदान गर्न सक्ने पाठ्यक्रम निर्माण गरी सफल कार्यान्वयन गर्न सक्नेछन् । यसका लागि सम्बन्धित निकायहरूबाट प्रभावकारी पहल, प्रयास र सहयोग गर्न जरुरी रहेको छ ।

SRMC Journal

सन्दर्भ ग्रन्थसूची :

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६०), स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण निर्देशिका, सानोठिमी, भक्तपुर।
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६३), नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप,
सानोठिमी, भक्तपुर।
तिम्सना विनोदखण्ड र खरेल मोती (२०६४), पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास, सनलाइट
पब्लिकेशन,
श्रेष्ठ चन्द्रबहादुर र रञ्जितकार किरणराम (२०७४), पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन, भूँडीपुराण
प्रकाशन
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विद्यार्थीसमाज, (२०६५), पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन सम्प्रेषण,
हाइडल प्रेश पा. लि।

“नेपालमा नयाँ लेखा प्रणाली/विधिको विकास यात्रा”

एक सङ्क्षिप्त अध्ययन

लेख सार :

१ युवराज अधिकारी

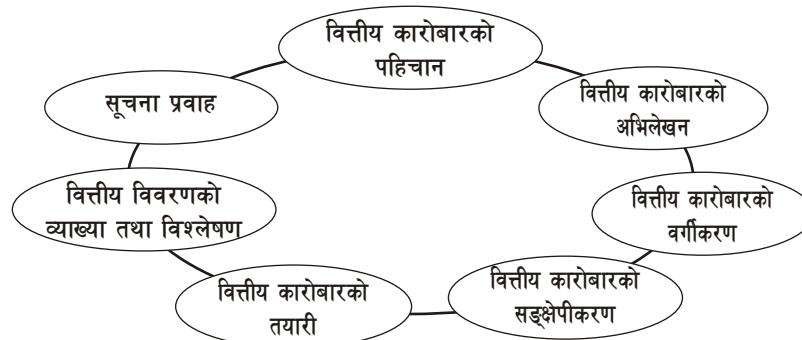
यस अध्ययनमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली/लेखा विधिको धारणा तथा विकासक्रमलाई प्रस्तुत गर्नुका साथै नेपालमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागू हुनुभन्दा अधि प्रयोगमा ल्याइएका लेखा प्रणालीहरु बारे सामान्य चर्चा गरिएको छ।

महत्वपूर्ण शब्दावली : लालडडा, मोठडडा, किपट, भारदारी अडडा, वासिलवाँकी, स्याहा, ढपोट, आवर्जे, तोड,

परिचय:

लेखाले लेख्नु वा उतार्नुलाई जनाउँछ, भन्ने प्रणाली वा विधिले तरिका वा पद्धतिलाई जनाउँछ। यसरी हेदा लेखा राख्ने विधि, पद्धति वा प्रणाली नै लेखा प्रणाली हो। लेखा विधिलाई पूर्णरूपले परिभाषित गर्न लेखापालनबाटे सामान्य जानकारी हुन जस्ती हुन्छ। एक आर्थिक वर्षभरिमा कुनै पनि संस्थामा भए गरेका प्रत्येक आर्थिक/वित्तीय कारोबारहरुको व्यवस्थित तरिकाबाट मितिको क्रम अनुसार सही र पूर्णरूपमा अभिलेख राख्नुसँग लेखापालन सम्बन्धित छ। यही लेखापालनको कार्य समाप्त भइसके पछि मात्र लेखाविधिले आफ्ना कार्यहरु सञ्चालन गर्दछ। लेखापालन लेखाविधिअन्तर्गतको सुरु चरणको कार्य हो।

लेखाविधि आर्थिक कारोबारको सुरुको अभिलेखदेखि अन्तिम अभिलेख तथा प्रतिवेदनसम्म निश्चित सिद्धान्तका आधारमा निश्चित कार्यविधि, प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै लेखा तयार गर्ने प्रणाली हो। लेखाविधि कुनै पनि संस्थाको प्रत्येक आर्थिक क्रियाकलापको अभिलेख, वर्गीकरण, सङ्क्षेपीकरणका आधारमा विभिन्न आर्थिक प्रतिवेदनहरुको माध्यमबाट व्यवसायको नाफा नोक्सानको स्थिति र वित्तीय अवस्थाको वास्तविक चित्रणबाटे व्याख्या विश्लेषण गरी सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षलाई सूचना प्रवाह गर्ने प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ। लेखाविधिका कार्यलाई निम्नानुसार प्रक्रियाबद्ध रूपमा चित्रबद्ध प्रस्तुत गर्न सकिन्दू। यसलाई लेखाविधिको चक्रको रूपमा पनि लिइन्छ।

लेखाविधिमा विधिमा एकोहोरो वा दोहोरो लेखा प्रणाली अनुसार लेखा राख्ने गरिन्छ। जसमध्ये एकोहोरो लेखा प्रणालीमा आर्थिक कारोबारको एकपक्षीय प्रभावलाई मात्र देखाइ अभिलेख राख्ने हुँदा यसलाई अव्यवहारिक, अवैज्ञानिक, अपूर्ण लेखाप्रणालीको रूपमा लिइन्छ भने दोहोरो लेखाप्रणालीले आर्थिक कारोबारको दुई पक्षीय प्रभावलाई समेटेर अभिलेख राख्ने हुँदा यसलाई व्यवहारिक, वैज्ञानिक र पूर्णलेखा प्रणालीको रूपमा लिइन्छ।

लेखा विधि विभिन्न सिद्धान्त, मान्यता, धारणा र नीति नियमहरूमा आधारित छ। यस्ता मान्यताहरूले लेखा विधिको सैद्धान्तिक, व्यवहारिक दुवै पक्षका साथै लेखामा एकरूपता ल्याउन, कार्यमा मार्गदर्शन गर्न, आधुनिकीकरण ल्याउन, वास्तविकता प्रस्तुत गर्न, तुलनात्मक अध्ययन गर्न महत्वपूर्ण योगदान गर्दछ। व्यवसायिक अस्तित्वको धारणा, मौद्रिक मापदण्डको धारणा, निरन्तरताको धारणा, लेखा अवधिको धारणा, आयको धारणा, लागत धारणा, मिलान धारणा, आदि लेखा विधिका महत्वपूर्ण धारणा हुन्।

लेखा विधिलाई वित्तीय लेखा विधि, लागत लेखा विधि र व्यवस्थापन लेखा विधि गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। जसमध्ये आर्थिक/वित्तीय कारोबारको अभिलेख राख्ने र ती अभिलेखहरूका आधारमा विभिन्न सूचनाहरू प्रवाहित गर्ने प्रक्रिया वित्तीय लेखा विधि हो। उत्पादित वस्तु तथा सेवाहरूको लागत मूल्य निर्धारण तथा नियन्त्रण गर्न लागत सम्बन्धी सम्पूर्ण सूचनाहरूको अभिलेख, वर्गीकरण, विश्लेषण, र प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्थित प्रक्रिया/पद्धति लागत लेखा हो। व्यवस्थापनलाई योजना, निर्णय, नीति नियमको निर्धारण नियन्त्रण गर्न आवश्यक पर्ने शुद्ध भरपर्दो सूचना तथा तथ्याङ्कहरू लागत लेखा, वित्तीय लेखा तथा अन्य विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी उपलब्ध गराउने लेखाशास्त्र व्यवस्थापन लेखाविधि हो।

देशको सञ्चालन तथा विकास गर्ने प्रमुख दायित्व वहन गर्ने क्रममा सरकारलाई वित्तीय स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। वित्तीय स्रोतहरूलाई कल्याणकारी कार्यहरूमा सर्च गर्नु पर्दछ। यसरी वित्तीय स्रोत सरकारले कर, शुल्क, अनुदान तथा ऋणबाट सङ्कलन गरी विभिन्न शीर्षकहरू अन्तर्गत खर्च गर्दा अभिलेख राख्नु पर्दछ। यस प्रकारको सरकारी राजस्व र खर्चको अभिलेख राख्ने प्रक्रियालाई सरकारी लेखाविधि भनिन्छ। सरकारी लेखा विधि सरकारको मञ्चालय, विभाग, कार्यालय, सार्वजनिक संस्थान तथा परियोजनाहरूमा गरिन्छ। सरकारी लेखा विधि भन्नाले सरकारद्वारा राखिने कारोबारको अभिलेखलाई जनाउँछ। यसलाई सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्व (आम्दानी) को स्रोत र सरकारले खर्च गर्ने शीर्षकहरूलाई प्रक्रियागत ढड्गले अभिलेख राखनका साथै त्यसको विश्लेषण, वर्गीकरण, व्याख्या र प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न प्रयोग गरिन्छ। सरकारी लेखाबाट कारोबारको आर्थिक भलक प्रस्तुत गर्न, बजेट निकासा र खर्च तथा राजस्वको सङ्कलन एवम् सञ्चय सम्बन्धी हिसाव किताव देखाउन, सरकारी कोषबाट कुन कुन शीर्षकमा के कति खर्च भयो, के कति बाँकी छ, भन्ने विवरण प्रस्तुत गर्न, बजेट अनुमान गर्न तथा नियन्त्रण गर्न, सरकारी वित्तीय नीतिहरू तर्जुमा गर्न अति नै उपयोगी सावित भएको छ।

SRMC Journal

नेपालमा सबै आर्थिक कारोबारहरूलाई समेट्न सक्ने व्यावहारिक समय सुहाउँदो लेखा प्रणालीको महसुस भई विभिन्न लेख, जर्नल, विज्ञहरू, सल्लाहकारहरू, महालेखापाल आदिको संयुक्त टोलीले लामो अध्ययन, निष्कर्ष तथा निर्णय पछि लागू गरिएको लेखा प्रणाली नै नयाँ लेखा प्रणाली हो । यो समयानुकूल अत्यन्त कम परिमार्जन तथा सुधारसहित अहिलेसम्म पनि नेपालमा सरकारी कार्यालयहरूमा आम्दानी तथा खर्चको, आर्थिक कारोबारको अभिलेख राख्न प्रयोगमा आइरहेको छ । हाल आएर यो लेखा प्रणालीको व्यवस्थालाई कम्प्युटर प्रणालीमा प्रयोग गर्ने व्यापक प्रयासहरु भइरहेका छन् ।

"Book keeping is the art of Recording business transactions in a systemetic manner" (व्यवसायिक कारोबारलाई व्यवस्थित तरिकाले अभिलेख गर्ने कला लेखा पालन हो) A. H. Rasenkampff.

"Accounting is the art of recording, classifying and summarizing in significant manner and in terms of money transaction and events which are in part of at least of a financial character and interpreting the results thereof" (AICPA 1941).

"Accounting is the process of identifying, measuring and communicating economic information to permit informed judgements and decisions by users of the information" (American Accounting Association, AAA.)

लेखा विधिलाई वित्तीय सूचनाको अभिलेखन, वर्गीकरण, प्रस्तुतीकरण तथा व्याख्याको सम्मिलित रूपमा हेर्न सकिन्छ । (R. Lewis and Ian Gillespie)

सरकारसंग सम्बन्धित सरकारी कोष र सम्पत्तिको प्राप्ति, हस्तान्तरण र उपयोग सम्बन्धी सम्पूर्ण कारोबारको एकीकृत र विस्तृतरूपमा अभिलेख राख्ने, विश्लेषण गर्ने, वर्गीकरण गर्ने, सारांश निकाल्ने, सम्प्रेषण गर्ने र व्याख्या गर्ने सरकारी प्रक्रिया नै सरकारी श्रेस्ता हो । (Oshiami and Dean)

सरकारी लेखा भन्नाले कारोबार भएको व्यहोरा देखिने गरी प्रचलित कानुन बमोजिम राखिने अभिलेख, खाता, किताब आदि र सो कारोबारलाई प्रमाणित गर्ने अन्य कागजातहरु समेतलाई सम्फन्नु पर्दछ । (आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५)

उद्देश्य :

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्न अनुसार रहेका छन् ।

- लेखाविधिबारे सामान्य परिचय दिनु ,
- सरकारी लेखा प्रणालीको सामान्य परिचय दिनु ,
- नेपालमा नयाँ लेखा प्रणाली लागु हुनु भन्दा पहिले प्रयोगमा ल्याइएका लेखा प्रणालीहरु बारे सामान्य जानकारी प्रस्तुत गर्नु,
- नेपालमा लेखा प्रणाली /विधिको विकासक्रम प्रस्तुत गर्नु,
- नयाँ श्रेस्ता प्रणालीको परिचय, विशेषता, उद्देश्य प्रस्तुत गर्न सक्नु,

विधि :

यसमा अध्ययनको गुणात्मक पक्षलाई मात्र ध्यान दिइएको छ । यहाँ अध्ययनको विषयवस्तुका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषणमा व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक विधिको अनुसरण गरिएको छ । यस अध्ययनमा आवश्यक पर्ने तथ्यांकहरू द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

सीमाहरू :

यस अध्ययनका सीमाहरू निम्न अनुसार रहेका छन्

- नेपालमा लेखा प्रणालीको विकासक्रमलाई समेटिएको छ,
- यो अध्ययनमा द्वितीय स्रोतबाट मात्र तथ्यांक सङ्कलन गरिएको छ,
- यो अध्ययनमा अध्ययनको गुणात्मक पक्षलाई मात्र समेटिएको छ,
- यस अध्ययनले नयाँ श्रेस्ता/लेखा प्रणाली लागू भएपश्चातको परिमार्जित अवस्थालाई समेट्न सकेको छैन,
- विश्व परिवेशको लेखा प्रणाली र सोअनुसार नेपालको लेखा प्रणालीमा पर्न गएको प्रभावलाई समेट्न सकिएको छैन,

विषयवस्तुको विश्लेषण :

नेपालमा सरकारी श्रेस्ता प्रणालीको सुरुवातका ऐतिहासिक सम्बन्धमा सही र भरपर्दो प्रमाण नभेटिएकाले यसको इतिहास विकासक्रम धेरै पुरानो र लामो नभएको पाइयो । लिच्छवी र मल्लकालमा लेखासम्बन्धी केही मात्रामा कारोबारहरू भएको शिलालेखहरूबाट अवगत भएको पाइयो । उक्त समयमा आय व्ययलाई अभिलेख राख्न लेखा प्रणाली प्रयोगमा ल्याइएको थियो । सरकारले आय तथा करहरू पाञ्चाली एवम् गुठी, जिन्सी कर, श्रमदानबाट प्राप्त गरी युद्ध निर्माण, जिर्णोद्धार, मन्दिर निर्माण, धार्मिक यज्ञ, पूजा, पाटी, पौवा जस्ता कार्यमा खर्चको रूपमा अभिलेख राखिन्थ्यो । माथिको प्रसंगका आधारमा नेपालमा सरकारी श्रेस्ताको सुरुवात लिच्छवी र मल्लकालदेखि नै भएको महसुस गर्न सकिन्दै र उक्त समयमा शासकको आवश्यकता, ज्ञान, सिमित फारामका आधारमा कारोबारहरूको लेखा राख्ने प्रचलन रहेको थियो ।

वि.सं. १८२५ मा पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपालको एकीकरण पश्चात सरकारी आम्दानी र खर्चको हिसाब राख्ने पद्धतिमा केही सुधार भएको देखिन्दै । तर पनि उक्त समयमा जिल्लामा आम्दानी र खर्चको हिसाबमा तैनाथ गरिएको तैनाथवाला र राजधानीमा मुख्तियारले टिपोटको रूपमा हिसाब राखी राजालाई सुनाउने र आवश्यक परे मिनाहा स्वीकृत लिनेदेखि बाहेक अरु सुधार हुन सकेन । तर, जब १८ औं शताब्दीको अन्त्यतिर उद्योग व्यापारको विकास हुँदै गयो, तब सरकारी आम्दानीका स्रोतहरू पनि बढ्दै गए, व्यवसायका मालिकबाट भन्सार शुल्क, आय संकलन गरी सरकारी कर्मचारीले केही हदसम्म व्यवस्थित तरिकाबाट अभिलेख राख्ने गर्दथे । शाहकालीन समयमा वित्तीय कारोबारमा भएको वृद्धिसँगै व्यवस्थित लेखा प्रणालीको

आवश्यकता वृद्धि भई सरकारी आय र प्रशासनिक खर्चको अभिलेख राख्न वि.सं. १८७१ मा “लालढड्डा” पुस्तक प्रचलनमा आयो । साथै किपट व्यवस्था वा जग्गा र जग्गा सम्बन्धि आयको अभिलेख राख्न वि.सं. १८७९ मा “मोठढड्डा” पुस्तक प्रयोगमा आयो । जसले गर्दा यी दुईवटा लेखाविधिका पुस्तकलाई नेपालको लेखाविधिको इतिहासको महत्वपूर्ण कदमका रूपमा लिइएको छ । लामो समयको अन्तरालपछि वि.सं. १९२५ मा किताबखानाको स्थापना भयो । यसमा सरकारी कर्मचारी, उनीहरूलाई भुक्तानी गरिएको तलब तथा पेन्सन खर्चको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यसलाई “भरदारी अड्डा” पनि भनिएको पाइयो । यो नेपाल किताबखानाको नामले अहिलेसम्म पनि प्रचलित र प्रयासरत छ । वि.सं. १९३६ मा खरीदार गुणवन्तले सरकारी आयव्यय सम्बन्धी कारोबारको सरल र व्यवस्थित अभिलेख राखी वास्तविक प्रस्तुत गर्न स्याहा श्रेस्ता प्रणाली लागु गरे । यो उक्त समयको कारोबारको अभिलेख राख्ने आधुनिक, वैज्ञानिक र बढि व्यवस्थित प्रणाली थियो । यसो हुँदाहुँदै पनि देशको तराई क्षेत्रका अधिक संख्याका सरकारी कार्यालयका भएका वित्तीय कारोबारहरूको अभिलेख राख्न असफल हुँदै गयो । परिणाम स्वरूप वि.सं. १९६८ मा मुख्य तथा सहरी र तराई क्षेत्रको बसोबास व्यवस्थित गर्ने मालपोत संकलन गर्ने उद्देश्यले फाराम श्रेस्ता प्रणालीको सुरुवात भयो । यसमा कारोबारहरूको अभिलेख राख्न र प्रतिवेदन बुझाउन ५१ वटा फारामहरु प्रयोग गरिएको पाइयो । यो श्रेस्ता प्रणालीको सुरुवातपछि नेपालमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागु नहुन्जेलसम्म एकै समयमा पहाडी क्षेत्रमा स्याहा श्रेस्ता प्रणाली र तराई तथा काठमाडौँमा फाराम श्रेस्ता प्रणाली प्रयोग भएको पाइयो ।

नेपालमा वि.सं. २००७ सालको प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात सरकार जनता, वित्तीय प्रशासन तथा लेखाप्रति अधिक जिम्मेवार भयो । परीणामस्वरूप वि.सं. २००८ मा बजेट प्रणालीको सुरुवात भयो । त्यसरी नै वि.सं. २०१३ मा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको सुरुवात भयो । वि. सं. २०१६ साल आषाढमा सरकारी कोषको दुरुपयोग र हिनामिनाको जाँच गर्न र लेखा परीक्षणको कार्य सम्पन्न गर्न एक छुट्टै सवैधानिक अंगको रूपमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयको स्थापना भयो । वित्तीय प्रशासनमा एकरूपता ल्याउन वि.सं. २०१६ मा “सरकारी रूपियाँ खर्चसम्बन्धि कार्यविधि नियम २०१६” को व्यवस्था भयो । यही नियममा आधारित रहेर वि.सं. २०१७ मा सरकारी खर्चको कानुनसम्मत तरिकाले अभिलेख राख्न र जिम्मेवारीता वहन गराउने उद्देश्यले भुक्तानी श्रेस्ता प्रणालीको व्यवस्था गरियो । यो दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्तमा आधारित थियो । तर पनि, सरकारी श्रेस्ता प्रणाली पारदर्शी, वैज्ञानिक र व्यवस्थित हुन सकेन । विकास संगै नेपालको वैदेशिक सम्बन्ध बढ्न गई वैदेशिक आर्थिक सहयोग प्राप्त हुन थाल्यो । जसले गर्दा पनि भुक्तानी श्रेस्ता प्रणाली नयाँ परिवर्तित विधि/पद्धति, कारोबारको बढ्दो संख्या अनुसार अनुपयुक्त, अव्यवहारिक र अप्रभावकारी हुन गई समय सुहाउँदो, सबै कारोबार विधि/पद्धतिलाई समेट्न सक्ने आधुनिक लेखा प्रणालीको महसुस भएको पाइयो ।

नेपालमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागु हुनु भन्दा अधिक प्रचलनमा ल्याइएका लेखा प्रणालीहरू :

१. वासिल बाँकी श्रेस्ता प्रणाली :

यो सरकारी आम्दानी र खर्चको अभिलेख राख्न प्रयोगमा ल्याइएको साधारण पुस्तिका हो। यसमा आम्दानी र खर्चको अभिलेख एउटै वही पुस्तिकामा राखिन्थ्यो। यसका अगाडिका केही पाना खर्चको अभिलेख राख्न छुट्ट्याइन्थ्यो। आम्दानी र खर्च एउटै किताबमा अभिलेख राखिने हुँदा लेखापाललाई सजिलो हुने गरेको पाइयो। यो श्रेस्ता प्रणाली काम तमामी (खास काम समाप्त) पछि र साल तमामी (आर्थिक वर्षसमाप्त) पछि तयार पार्ने गरिन्थ्यो। यसले विभिन्न शीर्षक र काममा छुट्टाछुट्टै आंकडा देखाउन नसक्ने भएकोले थोरै कारोबार हुने अड्डाहरूमा मात्र यो प्रयोगमा आयो।

२. स्याहा श्रेस्ता प्रणाली

नगद, धरौटी, जिन्सी, आम्दानी, खर्च, आदिको व्यवस्थित सुपले अभिलेख राख्ने उद्देश्यले वि.सं.१९३६ मा खरिदार गुणवन्तले प्रचलनमा ल्याएको श्रेस्ता प्रणाली स्याहा श्रेस्ता प्रणाली हो। यस प्रणालीमा आम्दानी र खर्चको छुट्टाछुट्टै अभिलेख राख्ने र समयसमयमा बाँकी समेत निर्धारण गरिने हुँदा यो धेरै अवधिसम्म प्रयोगमा रह्यो। किनकि यो वासिल बाँकी श्रेस्ता प्रणालीभन्दा बढी व्यवस्थित थियो। यस प्रणालीमा स्याहा, आवर्जे र ढपोट गरी तीनवटा किताबहरू प्रयोग गरिन्थ्यो। जसमध्ये स्याहा, यो श्रेस्ता प्रणालीको मूल लेखा किताब वा गोश्वारा भौचर हो। जसमा नेपाली कागजलाई सोहङ तोड बनाई अंग्रेजी वर्णमालाको T अक्षरको आकारमा तयार पारी बाँयाँ तर्फ आम्दानी र दाँयाँ तर्फ खर्चको अभिलेख राखी कारोबारको परिमाण हेरी दिनदिनै, हप्ताहप्तामा, महिनामहिनामा बाँकी मौज्दात देखाइन्थ्यो। यसलाई नगदी, जिन्सी र धरौटी स्याहामा विभाजन गरिएको थियो। आवर्जे, समान प्रकृतिका आर्थिक कारोबारहरूलाई एउटै स्थानमा प्रस्तुत गर्ने श्रेस्ता प्रणालीको एक प्रकारको खाता हो। यसमा आम्दानी र खर्चहरूलाई विभिन्न शीषकमा विभाजन गरी सम्बन्धित शीषकमा क्रमबद्ध मिलाइ राख्ने गरिन्थ्यो। वर्षको अन्त्यमा यसबाट प्रत्येक शीषकअन्तर्गत कति आम्दानी वा खर्च भयो सजिलै थाहा पाउन सकिने हुँदा यो निकै महत्वपूर्ण थियो। यो आम्दानी आवर्जे र खर्च आवर्जे गरी दुई प्रकारको हुने गदथ्यो। ढपोट, यो श्रेस्ता प्रणालीअन्तर्गत राखिने अन्तिम अभिलेख हो। यो दोहोरो लेखा प्रणालीअन्तर्गत प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सम्पत्ति र दायित्वको स्थिति पत्ता लगाउन वासलात जस्तै प्रत्येक वर्षको अन्त्यमा नगद, जिन्सी, धरौटी, आम्दानी, खर्चको स्थिति थाहा पाउन स्याहा बन्द गरिसकेपछि अन्तिम प्रतिवेदनको विवरणको रूपमा तयार पारिन्थ्यो। यसमा काम तमामी, मास तमामी र साल तमामी गरी तीन प्रकारका ढपोटहरू तयार पारिन्थ्यो।

३. फाराम श्रेस्ता प्रणाली :

यो स्याहा श्रेस्ता प्रणालीको विकसित रूप हो। जुन देशमा बढ्दो आर्थिक कारोबार अनुसारको आवश्यकता स्यहा श्रेस्ता प्रणालीले पूरा गर्न नसकेकोले वि.सं.१९६८ सालमा यो तराई क्षेत्रमा रहेका माल अड्डाहरूमा प्रयोग गर्न विकसित भएको थियो। यो प्रणाली तराई क्षेत्रमा रहेका माल अड्डाहरूमा प्रयोग गर्न विकसित भएको थियो। यो प्रणाली तराई तथा सहरी

क्षेत्रमा जग्गा सम्बन्धि तीव्र रूपम भएका गतिविधि तथा आर्थिक कारोबारबाट प्राप्त हुने राजश्व संकलनलाई व्यवस्थित अभिलेख राख्न लागु गरिएको थियो । यसमा जम्मा ५१ वटा फारामहरु प्रयोगमा ल्याइएको थियो ।

४. भुक्तानी श्रेस्ता प्रणाली :

सरकारी रूपैया खर्चसम्बन्धी कार्यविधि ऐन २०१६ का आधारमा र वि.सं.२०१६ सालमा UN का विशेषज्ञ J.F.Lube को परामर्शमा खर्चको कानुन सम्मत लेखा राख्न र जिम्मेवारी बहन गराउने उद्देश्यले भुक्तानी श्रेस्ता प्रणाली तयार पारी वि.सं.२०१७ वैशाख १ गतेदेखि लागु गरिएको थियो । यो बढी वैज्ञानिक र दोहोरो लेखा प्रणालीमा आधारित थियो । यसले सरकारी कार्यालयहरूलाई केन्द्रीयस्तर र कार्यसञ्चालनस्तर गरी दुई भागमा विभाजन गरेको थियो । साथै नियमित लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने, विकेन्द्रीकृत अभिलेख राख्नुपर्ने र आर्थिक वर्षको अन्त्यमा बाँकी रहेको बजेट रकम फ्रिज गर्नु पर्ने जस्ता व्यवस्थाहरु पनि यसमा रहेको थियो । तर यसले नयाँ विधि, पद्धति, विकासक्रमअनुसार पूर्णरूपमा काम गर्न नसकी अनुपयुक्त, अप्रभावकारी भएकाले गर्दा लामो समयसम्म प्रयोगमा आउन सकेन र नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागू हुन गयो ।

सरकारी पक्षबाट आयव्यय तथा कारोबारहरुको अभिलेख राख्न प्रयोगमा ल्याइएका विभिन्न श्रेस्ता प्रणाली बजेटको तयारी, आर्थिक योजनाको कार्यान्वयन गर्न, सूचना तथा तथ्याङ्कहरु उपलब्ध गराउन असमर्थ, असफल भएकोले समय सुहाउँदो आधुनिक, वैज्ञानिक लेखा प्रणालिको तर्जुमा गर्न लेखा समितिको सुझाव तथा उद्देश्यअनुरूप वि.सं.२०१७ मसिर २० गते नेपाल सरकारका एकाउन्टेन्ट जनरल, USAID का सल्लाहकार, UN का लेखा विशेषज्ञ, अर्थमन्त्रालयको वैदेशिक सहायता शाखाका उपसचिवको संयुक्त रूपमा एक लेखा समिति गठन भई श्रेस्ता प्रणालीको २८८ दिनसम्मको लामो अध्ययन विश्लेषण पछि नेपालको श्रेस्ता प्रणालीको वैधानिकता, आधुनिकीकरण, सुधार र विकेन्द्रीकरणको लागि सुझाव र नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागु गर्ने नीति सिफारिस सहितको मस्यौदा वि.सं.२०१८ साल कार्तिक १८ गते नेपाल सरकारको अर्थसचिव र वि.सं.२०१८ माघ २० गते महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृति प्राप्त भई वि. सं.२०१८ चैत्र २० गते तत्कालीन राजावाट सिफारिसस्वरूप अन्तिम स्वीकृति प्रदान गरी लालमोहर लागेपछि औपचारिक रूपमा वि.सं.२०१९/२० देखि सरकारले लागु गयो । यो श्रेस्ता सुरुमा आ.व. २०१९/२० मा काठमाडौं उपत्यकामा लागु गरियो । त्यसपछि क्रमश आ.व. २०२०/२१ देखि बागमती र नारायणी अञ्चलमा आ.व.२०२१/२२ देखि गण्डकी र जनकपुर अञ्चलमा र वि.सं. २०२४/२५ देखि पूर्णरूपमा देशका अन्य भागहरूमा लागु गरिएको पाइयो र यही सरकारी कार्यालयहरूमा वित्तीय कारोबारहरुको व्यवस्थित अभिलेख राख्न लागु गरी सञ्चालनमा ल्याइएको श्रेस्ता प्रणलीलाई नै नयाँ श्रेस्ता प्रणालीको रूपमा लिइएको पाइयो । यो श्रेस्ता प्रणाली लागु भएपछि नेपालमा अन्य श्रेस्ता प्रणालीहरूको विकास भएको छैन । यो प्रणाली कम मात्रामा सुधार तथा परिमार्जन हुँदै अहिलेसम्म पनि नेपालमा सरकारी कार्यालयहरूमा प्रयोग हुँदै आइरहेको छ । हाल आएर यसलाई कम्प्युटरको माध्यमद्वारा व्यवस्थित गर्ने व्यापक प्रयासहरु पनि गरिरहेको पाइयो । नयाँ श्रेस्ता प्रणालीमा निम्न विशेषताहरु रहेको पाइयो :

SRMC Journal

- दोहोरो लेखा प्रणालीका सिद्धान्तमा आधारित रहेको,
- नाफा कमाउने उद्देश्यले नराखिने,
- वित्तीय कारोबारहरुको इतिहास भल्काउने,
- वित्तीय प्रशासनको शाखाको रूपमा रहेको,
- यसमा सरलता र एकरूपता रहेको,
- बैंकिङ कारोबारमा जोड दिइएको
- बजेट शीर्षक अन्तर्गत लेखा राख्ने व्यवस्था भएको,
- गोप्यता कायम राख्न सकिने,
- समयसापेक्ष परिवर्तन परिमार्जन गर्नसकिने,
- सरकारी ऐन नीतिनियमभित्र रहेर लेखा राख्न सकिने,
- पूर्णरूपमा बजेटमा आधारित,
- लेखा परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था,
- लेखा राख्न विभिन्न २२ वटा निश्चित ढाँचाका फारामहरुको व्यवस्था भएको,
- केन्द्रीयस्तर र कार्यसञ्चालन स्तर दुवैमा प्रयोगमा ल्याउन सकिने,
- प्रभावकारी नियन्त्रणको व्यवस्था,
- प्रतिवेदन फारामहरुको छुट्टाछुट्टै व्यवस्था भएको।

नयाँ श्रेस्ता प्रणालीका उद्देश्यहरु निम्न रहेको पाइयो :

- विभिन्न वित्तीय प्रतिवेदनको तयारीका लागि आवश्यक सूचना तथा तथ्यांकहरु उपलब्ध गराउनु,
- बजेट माथि प्रभावकारी नियन्त्रण कायम राख्ने र कार्यसञ्चालन परिणाम हासिल गर्ने,
- विभिन्न परियोजना र तिनीहरुको कार्यान्वयनका लागि अधिकृतहरुलाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउनका लागि उनीहरुको पद र तह निर्धारण गर्ने,
- आर्थिक सूचना उपलब्ध गराउनु,
- कोष तथा त्यसको प्रयोग सम्बन्धी जानकारी उपलब्ध गराउनु,
- बजेटद्वारा कायम गरिएको सीमा उल्लङ्घन हुन नदिनु,
- विभिन्न बजेट शीर्षकहरुमा ऐतिहासिक तथ्याङ्कहरु संकलन गर्ने,
- सरकारी भौतिक सम्पत्तिहरुको संरक्षण गर्ने,
- विभिन्न सरकारी परियोजना र कार्यक्रमहरुको लेखापरीक्षण अनुसन्धान र मुल्याङ्कन गर्नको लागि आवश्यक वित्तीय सूचना तथा तथ्याङ्कहरु उपलब्ध गराउनु,
- आगामी वर्षको बजेटको तयारीका लागि आवश्यक पर्ने श्रेस्ता सम्बन्धी जानकारीहरुको सारांश प्रस्तुत गर्ने,
- लेखापरीक्षण कार्यसरल र मितव्ययी बनाउनु।

निष्कर्षः

- आर्थिक कारोबारहरूको व्यवस्थित रूपमा मितिको क्रमअनुसार नीतिनियमको पालना गरी अभिलेख राख्ने प्रक्रिया लेखापालन हो ।
- लेखाविधिको कार्यप्रक्रिया क्रमबद्ध/चरणबद्ध रूपमा हुने गर्दछ । यसमा आर्थिक कारोबारहरूको अभिलेख राख्ने, वर्गीकरण, संक्षेपीकरण गर्ने र आर्थिक प्रतिवेदनहरूको माध्यमबाट सरोकार पक्षलाई सूचना सञ्चार गर्ने प्रक्रिया पर्दछन् ।
- नेपालका सरकारी कार्यालयहरूमा आयव्यय तथा सम्पूर्ण वित्तीय कारोबारहरूको अभिलेख राख्न प्रयोगमा ल्याइएको लेखा प्रणालीलाई सरकारी लेखा प्रणाली भनिएको हो ।
- नेपालमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागु हुनुभन्दा अधि वासिल बाँकी श्रेस्ता प्रणाली, स्याहा श्रेस्ता प्रणाली, फाराम श्रेस्ता प्रणाली, भूक्तानी श्रेस्ता प्रणाली समयक्रमबद्ध रूपले कारोबारहरूको आवश्यकता अनुसार लागु हुँदै आएको पाइयो ।
- सुरुको समयमा क्रमबद्ध रूपमा प्रयोगमा ल्याइएका विभिन्न लेखा प्रणालीहरु अनुपयुक्त, अव्यवहारिक भई सबै कारोबारहरूलाई समेट्न नसकेकोले समय सुहाउँदो, व्यवहारिक, उपयुक्त आधुनिक वैज्ञानिक रूपमा आर्थिक कारोबारहरूलाई व्यवस्थित गर्ने नेपालमा नयाँ लेखा प्रणालीको महसुस भएको पाइयो ।
- यो विभिन्न विशेषज्ञहरु, जर्नल, नेपाल सरकारका एकाउन्टेन्ट जनरल, अर्थमन्त्रालयका वैदेशिक सहायता शाखाका उपसचिव, USAID का सल्लाहकार UN को लेखा विशेषज्ञ बाट निर्माण भएको एकाउन्टेन्ट समितिको २८८ दिनसम्मको लामो अध्ययन पछि नेपालमा आर्थिक कारोबारको अभिलेख राख्न प्रयोगमा ल्याउँन स्वीकार गरिएको एक लेखा प्रणालीलाई नयाँ श्रेस्ता प्रणाली भनिएको हो ।
- प्राचिनकालमा लेखाविधिको व्यवस्थित विकास नभएता पनि यसको महसुस भई कारोबारको आवश्यकता अनुसार सुहाउँदो लेखा प्रणाली प्रयोगमा ल्याउँदै नेपालमा नयाँ श्रेस्ता प्रणालीको विकास भएको पाइयो ।
- नेपालमा प्रयोगमा ल्याई लागु भएको लेखा प्रणाली विभिन्न सिद्धान्त मान्यताहरूमा आधारित छ ।
- यसका उद्देश्यहरु विभिन्न छन् र यसले सरकारी आयव्यय तथा कारोबारहरूको प्रभाव व्यवस्थित वैज्ञानिक आधुनिक प्रभावकारी तवरले अभिलेख राखी सही, पूर्ण तथा समयमै सूचना प्रवाह गराउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

सुभाबहरु :

- यस अध्ययनमा नयाँ श्रेस्ता प्रणाली लागु भएको अवस्थादेखि वर्तमानको अवस्थासम्मको नयाँ लेखा प्रणालीमा आएका परिवर्तन तथा परिमार्जनहरूलाई पनि अध्ययनको विषयवस्तु भित्र समावेश गराउन सकिन्छ ।

SRMC Journal

- नेपालमा लागु भएका श्रेस्ता प्रणालीहरु व्यवहारिक रूपमा लागु गराउन कस्ता कठिनाइहरु देखा पर्न गए भन्ने कुरालाई पनि अध्ययनको विषयवस्तु भित्र समेट्दा अभ्यं प्रभावकारी हुन सक्छ।
- विश्व परिवेशको लेखा प्रणाली तथा सो अनुसार नेपालको लेखा प्रणाली पर्न गएको प्रभावलाई पनि यस अध्ययन भित्र समावेश गर्न सकिन्छ।
- लेखा राख्न प्रयोगमा ल्याइएका फारामहरु समयसापेक्ष सुधार गर्दा अभ्यं उपयोगी हुने देखिन्छ,
- सरकारी श्रेस्ताका आधारमा बजेट तर्जुमाको निर्णय गर्नु पर्ने देखिन्छ,
- बजेटको सीमा उल्लंघन हुनबाट बचाउन यसलाई अभ्यं दुरुस्त पार्न सकिन्छ,
- यसलाई सरकारी कोषको वास्तविक चित्रण गर्न सक्ने बनाउँदा लेखामा अभ्यं प्रभावकारिता आउने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची

कोइराला, माधवराज र अन्य, (२०७०), लेखाका सिद्धान्तहरु १, बुद्ध पब्लिकेशन प्रा.लि., डिल्लीबजार।
खनाल, जयराम र वस्नेत डोपिन्द्र, (२०७५) दीपमाला, दीपमाला पब्लिकेशन प्रा.लि., बागबजार काठमाडौं।
गोईत, जोगेन्द्र र अन्य, (सन्२०१७), लेखाका सिद्धान्तहरु १, ड्रिमल्यान्ड पब्लिकेशन प्रा.लि., डिल्लीबजार।
तिवारी, नवराज, (२०७६), सार्वजनिक प्रशासनका विविध आयामहरु, सोपान मासिक, डिल्लीबजार।
नेपाल सरकार, (२०७४) चौधौं योजना, राष्ट्रिय सुचना मञ्च, पुतलीसडक, काठमाडौं।
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६), कार्यालय सञ्चालन र लेखा, कक्षा ९, सानोठिमी भक्तपुर।
रेमी, विष्णुहरि, (२१, डिसेम्बर, २०१८), नेपालमा लेखा र लेखा प्रणालीको विकासक्रम, गुगल खोज।
शाह, मुरारी र अन्य, (२०६९), लेखाविधिका सिद्धान्तहरु १, आर्केडिया पब्लिकेशन हाउस प्रा.लि., मैतिदेवी काठमाडौं।
ज्ञान सञ्चार नेपाल, (६, जुलाई, २०२०), सरकारी लेखा प्रणाली, युट्यूब च्यानल।